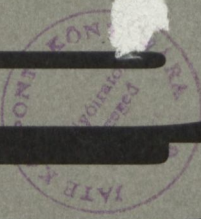

57096

5-8

1384

1997-07-3

ISKOLA-KULTÚRA

VII. évfolyam, 1997. május

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata

Benkes Zsuzsa
tantárgyi szakértő,
OKSZI, Budapest

Domokos György
tudományos főmunka-
társ, Hadtörténeti
Intézet, Budapest

Farkas Gábor Farkas
könyvtáros, ELTE
Egyetemi Könyvtár,
Budapest

Fábián László
író, újságíró, Új
Magyarország, főiskolai
adjunktus, Iparművészeti
Főiskola, Budapest

György Lajosné
ny. szakvezető tanár,
ELTE TFK, Budapest

Hausner Gábor
tudományos főmunka-
társ, MTA Hadtörténeti
Intézet, Budapest

Honffy Pál
főszerkesztő, Calibra
Kiadó, Budapest

Jákfalvi Magdolna
színháztörténész,
Veszprémi Egyetem
Színháztudományi
Tanszék

Kerényi A. Ödön
nyugdíjas vezérigazgató,
MVM Rt., Budapest

Keveházi Katalin
tudományos főmunka-
társ, JATE Központi
Könyvtár, Szeged

Körmendy Kinga
tudományos munkatárs,
MTA Könyvtára,
Budapest

Monok István
főiskolai tanár, Szegedi
Egyetemi Szövetség,
JGYTF Művelődés-
történeti Intézet, Szeged

Nagy József
igazgató, OKI Alap-
műveltségi Vizsga-
központ, Szeged

Petőfi S. János
egyetemi tanár, intézet-
igazgató, MACERATA,
Olaszország

Sarbak Gábor
tudományos főmunka-
társ, Fragmenta
Codicum Csoport,
Budapest

Sebők Zoltán
kiállításszervező,
Budapest Galéria,
Budapest

Szabó Béla
egyetemi docens,
Miskolci Egyetem
Jogtörténeti Intézet,
Miskolc

Tarján Tamás
egyetemi docens, ELTE
BTK, Budapest

Török Tamás
tanszékvezető főiskolai
tanár, VJRKTŰ,
Esztergom

Varga András
tudományos főmunka-
társ, JATE Központi
Könyvtár, Szeged

Varga Gábor
főiskolai tanár, Kölcsey
Ferenc Református
Tanítóképző Főiskola,
Debrecen

Vastagh Zoltán
egyetemi docens,
JPTE Neveléstudományi
Tanszék, Pécs

Veszprémy László
történész, Hadtörténeti
Intézet és Múzeum,
igazgató, Hadtudományi
Könyvtár, Budapest

**Kiadja a Janus Pannonius
Tudományegyetem Tanárképző
Intézet Pedagógus Szakma
Megújítása Projekt
Programirodája**

Főszerkesztő:
Géczi János

A szerkesztőség munkatársai:

Andor Mihály
Kamarás István
H. Nagy Péter
Sebők Zoltán
Szakály Sándor

Takács Viola szerkesztő

Tarján Tamás

Tóth László olvasószerkesztő

Trencényi László

Vágó Irén

Zalán Tibor

Fogarasy Judit

Varga Piroska (Szabadka)

Grafikai terv: **Baráth Ferenc**

Nyomdai előkészítés: **Didot Bt.**

Felelős kiadó:

Zsolnai József

E számunk megjelenését támogatja:

**a Művelődési és Közoktatási
Minisztérium**

Szerkesztőség: 1055 Budapest,
Szt. István krt. 1. IV/6.

Telefon/fax: (36-1) 111-0525

Levelezési cím:

1396 Budapest, Pf.: 482

Szerkesztőségi fogadónapok:

páros héten, csütörtökön 12–14 h

Terjeszti a Nemzeti Hírlap-

kereskedelmi Rt. és a Regionális
Részvénytársaságok, valamint egyéb

alternatív terjesztők. Elfizethető

a szerkesztőség címén közvetlenül.

Előfizetési díj számonként 200,- Ft.

(Teljes évfolyam 2400,- Ft.)

Megjelenik havonta. Lapunk egyes

példányai megvásárolhatók a Mentor

Könyvesboltban (Budapest VII.,

Rákóczi út 54. 1/2 em.) és

a Pedagógus Könyvesboltban

(Budapest VI., Múzeum krt. 3.).

HU ISSN 1215 5233

A nyomás az **Adu-Print**

Nyomdában készült.

Felelős vezető:

Tóth Béláné

Lapzárta: 1997. április 25.

-
- tanulmány** A Kárpát-medence könyves műveltsége 3
Körmendy Kinga
Kodikológia és művelődéstörténet 5
Sarbak Gábor
A magyarországi kódextörédek kutatása 10
Monok István
Könyvtárak és könyvolvasás 17
Szabó Béla
Jogászaink olvasmányai a kora újkorban 23
Varga András
Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században 35
Domokos György–Hausner Gábor–Veszprémy László
Eruditio militaris 40
Farkas Gábor Farkas
Számítógépes adatbázisok az Egyetemi Könyvtár
legrégebbi állományából 48
Keveházi Katalin–Varga András
Régi könyvek számítógépes feldolgozása
a JATE Központi Könyvtárban 57
Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa
A szövegtani kutatás diszciplináris környezete 63
Török Tamás
A tanulói érdeklődés alakulása Esztergom iskoláiban 72
- szemle** **Nagy József**
Személyiségfejlődés és nevelés 83
Vastagh Zoltán
Facilitátorok és mentorok 94
Fábián László
Vagyok én az én időm? 98
Tarján Tamás
Madártan 102
Jákfalvi Magdolna
Egy színház a világ 106
György Lajosné
A félrevezetés könyvei 110
Honffy Pál
Az esztétika átrendezése 116
Varga Gábor
Népoktatás Alsóvadászton 120

ISKOLAKULTÚRA

97/5

Kerényi A. Ödön
A magyarországi közcélú villamosenergia-szolgáltatás
története 121

satöbbi Satöbbi 131

meléklet **Jean Baudrillard**
Víruselmélet
Sebők Zoltán
Kulturális virológia

A Kárpát-medence könyves műveltsége

Az írásbeliség, a könyv, a könyvtár és az olvasás a Kárpát-medencében 1750-ig

Az oktatás egyik ránkmaradt és mindig is jelenlévő kérdése az, hogy a továbbhagyományozandó ismeretek közül melyek azok, amelyek elhagyhatóak, melyeknek kell helyet adni az újabb, korszerűbbnek mondott tudásanyagoknak. És ez a kérdés korántsem elméleti, legalábbis nem szabad elméletivé süllyeszteni. Azért nem, mert a megoldást – mit adunk tovább – nem elméleti síkon kell megtalálnunk.

Napjainkban minden nemzeti kultúrának szembe kell néznie az információs technológiák gyökeres megváltozásával, és azokkal a jelenségekkel, amelyek ezt a változást a művelődés, az oktatás területén kísérik. Számos tanácskozás, valamint könyvek és tanulmányok sora foglalkozott már ezzel a kérdéssel. Ezek, nagyjából az elméleti eredményektől függetlenül, az oktatás valamennyi szintjén a képzési tervek folyamatos átalakításával próbáltak alkalmazkodni a civilizáció (és nem a kultúra) diktálta változásokhoz. Ezt tesszük mi is egy olyan országban, olyan régióban, ahol a művelődésnek, az oktatásnak és általában az emberek műveltségének erős történelmi kötődései vannak, és ezek a kötődések a napi tevékenység szintjén aktívan megnyilvánulnak. Leegyszerűsítve a kérdést, azt mondhatjuk, hogy kulturált, de nem civilizált országban élünk, olyanban, amelyet hasonlóak vesznek körül. Igaz, pontosan ezekben az országokban maradt el a saját történelem és a műveltségtörténet tényleges megismerése: minden kísérlet ellenére sem volt pozitívista korszaka a magyarországi tudományosságnak. Nem ismerjük országgyűlésünk végzéseit, nem ismerjük történelmünk szereplőit, nem ismerjük a nyomtatásban soha meg nem jelent irodalmunkat és még sorolhatnánk a fehér foltokat. Az ezredvég azonban ránk kényszeríti a civilizáció számos előnyét és hátrányát. Úgy tűnik, nagy lépésekkel közeledünk afelé, hogy kultúránkat elveszítjük és civilizálatlanok maradunk.

Számos kutató- és oktatóműhely szakemberei küzdenek a még lehetséges középút megtalálásával. A történelmi ismeretek kiszorulását az oktatási rendszerből némileg ellensúlyozza, ha a történelmi jellegű kutatás és az ezekre alapuló oktatás (annak bármely szintjén) módszereiben, kérdésfeltevésében alkalmazkodik a jelenkor technológiájához.

A következő tanulmányok történelmi párhuzamot kínálnak. Annak a kornak egyes jelenségeit írják le a könyv- és olvasmánytörténelmi kutatások bemutatásán keresztül, amely maga is átélte egy, a napjainkban tapasztalható azonos mértékű információrobbanást, és ezzel párhuzamosan átélte az információs technológia megváltozását is. Sok nemzet – elsősorban a nyomtatott könyv kora újkori termelésében élen járókra gondolunk – már jelentős mértékben feltárta azokat a forrásokat, amelyek alapján megírta a saját könyves művelődéstörténetét. Mi itt Magyarországon most tesszük ezt, úgy, hogy a vizsgált korról tudjuk: az akkori művelődéstörténelmi egység nem az akkori politikai Magyarország volt, hanem a Kárpát-medence. Kutatásaink eredményeinek közlésekor tehát általában Magyarország helyett Kárpát-medencét mondunk, mert ez az az alap, amelyről kiindulhatott a már sok eredményt hozó együttműködés a mai Kárpát-medencében élő népek kutatói között.

A tanulmányok többsége előadásként hangzott el az ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszékén a *Nyitott napok* sorozat keretében, a Magyar Könyvtáros Egyesü-

let Társadalomtudományi Szekciója által szervezett régi könyves konferencián, illetve a Szegeden, a JATE és JGYTF több intézményében – JATE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, JATE Központi Könyvtár, JGYTF Művelődéstörténeti Intézet Könyvtártudományi Tanszék – rendezett kerekasztal-beszélgetéseken.

A Kárpát-medence könyves műveltségének magyarországi kutatása természetesen sokszinűbb, mint ahogy azt az itt következő tanulmányok bemutatják. Kimaradt innen a könyvkiadás és a könyvkereskedelem története, és ugyanígy az illusztráció- és kötéstörténet kérdései. Talán alkalmunk lesz egy hasonló válogatást szentelni ezeknek a kérdéseknek is.

A kéziratos könyvekre vonatkozó két tanulmányt (*Körmendy Kinga, Sarbak Gábor*) egy olyan blokk követi, amely jelentős mértékben a Szegeden, az elmúlt másfél évtizedben feltárt olvasmánytörténeti forrásanyagon alapszik (*Monok István, Szabó Béla, Varga András, Domokos György, Hausner Gábor, Veszprémy László*). Ez a forrásanyag az egyes tanulmányok tanulsága szerint is kiegészül a nyomtatott könyvek kéziratos bejegyzéseinek kutatásával felszínre került adatokkal. Ez utóbbi kutatási területet szervezett módon sajnos senki sem fogja össze, ugyanakkor sok helyen folynak ilyen irányú munkálatok. Tanulmánycsokrunk utolsó két darabja (*Farkas Gábor Farkas, valamint Keveházi Katalin és Varga András dolgozata*) a civilizáció és a kultúra gyümölcsöző találkozására. A számítógép alkalmazása a régi könyvanyag feltárásában, a történeti adatok kezelésében nem csupán kényelmi szempontból történik, mivel ez a feldolgozás során a kutatót olyan kérdések elé állítja, amelyek ezen eszköz nélkül soha nem fogalmazódtak volna meg.

M. I.

Irodalom

- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig.* Szerk.: KOVÁCS MÁTÉ. Bp. 1963. (Nemzeti Könyvtár). Szelle Béla bibliográfiájával.
- CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I-III.* Bp. 1988–1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 23., 31., 33.)
- CSAPODI CSABA–TÓTH ANDRÁS–VÉRTESY MIKLÓS: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987.
- CSAPODI CSABA: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp. 1973. (Studia Humanitatis 1.)
- DANKANITS ÁDÁM: *XVI. századi olvasmányok.* Bukarest 1974.
- GULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon I-III.* Bp. 1960–1961.
- HOFFMANN EDIT: *Régi magyar bibliofilek.* Bp. 1929. Hasonmás kiadás WEHLI TÜNDE kiegészítéseivel: Bp. 1992. Mutató a kötethez: *Ars Hungarica*, 1995, 3–24. old.
- JAKÓ ZSIGMOND: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest 1976.
- KELECSÉNYI GÁBOR: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp. 1988.
- Középkori kódexeink feltárása és megóvása.* *Ars Hungarica*, 1989. 1. sz.
- MONOK ISTVÁN: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk.* *Magyar Könyvszemle*, 1988. 78–82. old.
- MONOK ISTVÁN: *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtártörténeti kutatások 1980–1995. (Esettanulmány).* *Könyvtári Figyelő*, 1996. 1. sz., 23–29. old.
- NEMÉNYI LÁSZLÓ: *A magyar könyvtörténetírás irodalma. Ajánló bibliográfia.* Székesfehérvár 1976.
- Régi könyvek és kéziratok.* Összeáll.: PINTÉR MÁRTA. Bp. 1974.
- SZARVASI MARGIT: *Magánkönyvtárak a XVIII. században.* Szerk.: SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ. Bp. 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 3. kötet.)
- Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Szerk.: SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Bp. 1996.

Kodikológia és művelődéstörténet

Rácz István latintanárom emlékének

Az olvasás, az információszerzés módjának, az információhordozó formájának változását nem korunk embere éli át először a történelem folyamán.

A középkori könyv, a kódex megjelenése és kizárólagossá válása az ókori könyvformával, a tekerccsel szemben, hasonló technikai előrelépést és szemléletbeli változást jelentett, mint jelenleg a könyv alakban, nyomdai úton létrehozott szövegek helyett az elektronikus úton előállított szövegek, illetve az elektronikus könyvtárak megjelenítése a számítógépek képernyőin. A ma korlátlanul hirdetett elektronikus tájékozási lehetőségek indokoltan tennék-e feleslegessé a kódexet mint információhordozó formát, vagy a kódex a maga sajátos megjelenési formájával olyan információt is közvetít, ami csak ebben a formában teljes értékű a befogadó számára? Van-e létjogosultsága a kodikológiának, a középkori könyvvel, a kódexszel foglalkozó szakterületnek mint az információfeltárás eszközének? Rendelkezik-e újabb kutatási módszerekkel, amelyek az elektronikus technikai lehetőségek bővületében is eredményesen gazdagítják a középkori magyar művelődéstörténet forrásanyagát?

Fentebb tudatosan hangsúlyoztuk a magyar művelődéstörténetet a szűkebb középkori magyar könyv- és könyvtártörténettel szemben. A kódexek könyv mivoltukkal, tárgyi valóságukkal a középkori Európa teljes ismeretanyagát közvetítették, az ismeretanyag továbbításának eszközei voltak az oktatásban. Tartalmuk felölelte az összes irodalmi és tudományos műfajt, latin nyelvűségük pedig – mutatis mutandis – a kor internetjeként biztosította az információhoz való internacionális hozzáférhetőséget az Európa-szerte azonos rendszeren alapuló oktatás keretében. Miért van szükség arra, hogy ezeket az információkat az eredeti információhordozóból, a kódexből keressük vissza, miért nem támaszkodhat a kodikológus a technika kínálta feltárási lehetőségekre? A tartalmi információkon túl őriz-e a kódex olyan ismereteket is, amelyek a magyar művelődéstörténet forrásává teszik a tárgyi mivoltában egyedi példányt?

A kérdésekre adott egyik válasz a technikai lehetőségeket érinti és a tartalmi ismeretekre vonatkozik. Kódexet olvasni nem ugyanaz, mint képernyőt olvasni. A középkori könyv a maga anyagi valóságával a szöveg végleges formáját biztosítja. Az elektronikus úton előállított szöveg a szabad szövegelrendezés lehetőségét kínálja. Az a lehetőség, hogy a kódex szövege a képernyőn alakítható, erőszakos beavatkozás a szövegbe. A szöveget elszakíthatja attól a formától, ami azt történetiségében jellemezte. Nem érzékelhető az a *szövegkultúra, amelyben döntő kapcsolat állt fenn a szöveg és az őt hordozó anyag között*. Ha átalakítjuk ezt a szövegekörnyezetet, megváltoztatjuk a szellemiségét. *A középkorban keletkezett művek szellemisége nem választható el a középkori könyv formájától, a kódextől.*

R. Chartier, a Franciaország könyvtára elnevezésű elektronikus szöveggyűjteményt összeállító program egyik résztvevőjeként a fenti gondolatokat vallja. Szerinte a jövő könyvtárának még inkább, mint eddig, *meg kell őriznie a kéziratok kultúra és tudás ismeretanya-*

A szerző köszönettel tartozik Rozsondai Mariannak és Madas Edinek a kötet történeti problémák tisztázásában, illetve a paleográfiai megfigyelések ellenőrzésében nyújtott kollegiális segítségükért.

gát abban a formában, amely annak sajátja volt és sajátja ma is. Meggyőződése, hogy a nagy könyvtáraknak jelenleg is feladatuk a legmagasabb színvonalon összegyűjteni, megőrizni és feltárni mindazokat a középkori könyveket, amelyek a keresztény kor első századaitól kezdve az olvasó ember tulajdonát képezték és amelyeket ma is magunkénak vallunk.

A kódexkultúrában felhalmozott tudás feltárásában, valamint a kódexnek mint információhordozónak a meghatározásában a kodikológia segíti a szaktudományok művelőit. A kodikológia interdiszciplináris szakterület, amely a kódexszel tartalmi és formai szempontból foglalkozik. E két szempontú vizsgálat eredményeit egymásra vonatkoztatja, és így értelmezi a *kódexet* mint az írásbeliség termékét; *egységként, helyhez és időhöz kötött egvediségében határozza meg* azt. Gyakorlati megfogalmazásban: a kódexet mikor, hol, milyen formában, kinek másolták, a későbbiekben kik olvasták, tartalmával milyen kisebb-nagyobb közösség szellemi arculatát alakította. Interdiszciplináris jellegénél fogva a kodikológia szűkebben és tágabban is értelmezhető. A szűkebb értelmezés a kódex formai jegyeit, előállításának technikai problémáit kutatja a különböző történeti időszakokban. Ez a szemlélet a francia nyelvterület kodikológiai szakirodalmát jellemzi. A tágabb értelmezéssel elsősorban az olasz szakirodalomban és szakemberképzésben találkozunk. A tartalmi meghatározás a formai jegyek leírásával együtt a kódex művelődéstörténeti helyét jelöli ki. Magában foglalja a paleográfiai vizsgálatot, a díszítés, a kötés leírását, a tulajdonosok megnevezését és a kódexszel foglalkozó szakirodalom feltárását. Így teszi teljessé a kódexről nyerhető ismeretanyagot, mint egy adott kor írásbeliségen alapuló egységes szellemi és fizikai alkotását. Ezzel a szemlélettel és módszerrel állapítható meg az egyes kódexek történeti értéke egy kisebb (nemzeti) és egy nagyobb közösség (a latin nyelvű Európa) művelődéstörténetében.

A fentiekből következik, hogy az ilyen módszerrel feltárt kódexek katalógusának tartalmaznia kell a leírt kódexek formai és tartalmi jellemzőit. A feltárás színvonala segíti a kutatót a tanulmányozandó kódexek kiválasztásában. Azonban a legmagasabb színvonalú kódexleírás alapján sem lehet forráskutatást végezni. Az egyes kódexekről készült CD-rom kiadvány sem helyettesítheti az eredetiben való tanulmányozást, mert a kódexben lévő lapszéli bejegyzések, a kötéstáblákon fellelhető beírások csak a tárgyi valóságukban értékelhetők, mint a kódex egvediségének meghatározói. Csak a teljes szellemi és fizikai alkotás egységes vizsgálata hozhatja meg azt az eredményt, amivel a kutatás gazdagíthatja a kódexről nyerhető ismereteket. Ezek az ismeretek pedig éppen azok, amelyek eldöntik a kódexnek mint művelődéstörténeti forrásnak a helyét egy adott kor és közösség kultúrájában.

A középkori magyar művelődéstörténet forrásainak számbavétele a tartalmi hungarica gyűjtésén kívül elsősorban a possessor-kutatáson alapult. A magyarországi tulajdonosok, másolók azonosítása gyarapította a források számát. A kódexek kodikológiai vizsgálata azonban a használatra vonatkozóan is szolgáltat adatokat, ami lényegesen befolyásolhatja azok forrásértékét. Ennek érzékeltetésére *Jakubovich Emil* cikkére hivatkozom. A szerző az Anonymus-kódex egykori őrzési helyének tisztázásával kapcsolatban 1927-ben, a Magyar Könyvszemlében megjelent tanulmányában iskolapéldáját adta a kodikológiai részfeladat megoldásának. Anonymus kódexét 1932-ben kapta vissza a magyar állam az egykori Habsburg Birodalom uralkodói könyvtárából. Az átadandó anyag kiválasztásának feladatával *Jakubovich Emil*t bízták meg; cikke e munkájának eredménye. Anonymus kézírata egy franciaországi útinaplóval volt egybekötve, így a korábbi kutatók – köztük *Fejérfataky László* is – arra a következtetésre jutottak, hogy a kódexet Franciaországból hozták Bécsbe. *Jakubovich Emil* az egykori Hofbibliothek állománytörténeti vizsgálatával azonban tisztázta, hogy Anonymus kódexe 1610–1636 között kerülhetett a császári könyvtárba, és csak ezután kötötték egybe az 1665-ben Bécsbe szállított ambrasi könyvtárból származó franciaországi útinaplóval. Így nem kizárt, hogy az Magyarországról kerülhetett Bécsbe. *Jakubovich* kifejezésre juttatta, hogy további kutatás feladata az Anonymus-kódex Bécsbe kerülésének körülményeit tisztázni. A probléma – az Anony-

mus-kérdés gazdag szakirodalmá ellenére – a mai napig kutatójára vár. Eddig ugyanis egyetlen kutató sem kísérelte meg a kódex őrzési, használati helyének, használói körének vizsgálatát. A kódexszel, mint információhordozóval mind ez ideig nem foglalkoztak.

Csapodi Csaba 1969-ben a bécsi Nemzeti Könyvtár (ÖNB) állománytörténeti áttekintésével az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított kódexek és könyvek közül 72 kódexet és 12 ősnymtatványt azonosított. E kódexek magyarországi vonatkozásainak ismeretében a kodikológiai feltárás a konkrét magyarországi használót, intézményt vagy személyt is azonosíthatja. Ennek eredményessége az eddigi egyéni possessorkutatáson túllépve az intézmények, testületek tevékenységéhez kapcsolódó, meghatározott műfajú kódexek vizsgálatával biztosítható. A használati kör ismerete azonnal megadja azt a művelődéstörténeti területet is, amelynek forrásául szolgálnak az így feltárt kódexek.

Magyarországon a középkorban nem volt folyamatosan működő egyetem. Felsőfokú szakképzettséget csak külföldi egyetemeken szerezhettek a magyar diákok. Többségük a jogi fakultásokra iratkozott be. Bónis György *A jogtudó értelmiség a Mohács előtt Magyarországon* című alapvető munkájából ismerjük az államigazgatás és jogszolgáltatás azon területeit, ahol a külföldi egyetemet végzetek kamatoztathatták jogi tudásukat. Az állam- és egyházkormányzás központjaiban elsősorban a kánonjogban jártas, gyakran a legmagasabb fokozattal, a doktori címmel rendelkezőket találjuk.

A Budáról 1686-ban Bécsbe kerül kódexek közül ezért a kánonjogi kódexek kodikológiai feldolgozásával volt remélhető az intézményi használatra utaló bizonyítékok feltárása.

Az ÖNB Cod. 5093 jelzetű kánonjogi kódexét Csapodi Csaba a régi Hofbibliothekbeli jelzete alapján sorolta a Budáról elhozott kódexek közé. A kódex formai jellegzetessége a sárga metszés. A paleográfiai vizsgálat azonosította, hogy a kódexhez készített tartalomjegyzék ugyanattól a kéztől származik, amelyik a Cod. 4227 jelzetű kódex tartalomjegyzékét készítette. Ez a kódex is megőrizte sárga metszését, és a kánonjogi szöveg paleográfaiilag azonos írásterülethez tartozik, mint a Cod. 5093 jelzetű kódex írása. A Cod. 4227 esztergomi használatát a benne lévő, *Temesvári Miklós* esztergomi érseki helynökhöz címzett levél bizonyítja. Az esztergomi székesegyház káptalanjának egyik tagja készíthette minkét kódexhez azt a rubricajegyzéket, amelynek segítségével gyorsabban visszakereshetők voltak az egyes kánonjogi paragrafusok.

A Cod. 4227 és Cod. 5093 írásterületéhez tartozik a Cod. 5085 jelzetű, több kánonjogi művet tartalmazó kódex f. 1r-86v oldalának írása. A kódexet a bécsi egyetemi kéziratokra jellemző kötéssel látták el. Ehhez a kötésterülethez kapcsolható a bécsi egyetem tanárának, *Nicolaus Dinckelsbüh*nek szentíráskommentárjait tartalmazó kódex kötése (Cod. 3992). A kötet possessora a 15. században az esztergomi Collegium Christi volt.

A kódexkultúrában felhalmozott tudás feltárásában, valamint a kódexnek mint információhordozónak a meghatározásában a kodikológia segíti a szaktudományok művelőit. A kodikológia interdiszciplináris szakterület, amely a kódexszel tartalmi és formai szempontból foglalkozik. E két szempontú vizsgálat eredményeit egymásra vonatkoztatja, és így értelmezi a kódexet mint az írásbeliség termékét; egységként, helyhez és időhöz kötött egvediségében határozza meg azt. Gyakorlati megfogalmazásban: a kódexet mikor, hol, milyen formában, kinek másolták, a későbbiekben kik olvasták, tartalmával milyen kisebb-nagyobb közösség szellemi arculatát alakította.

A fenti bizonyítékok alapján a Cod. 5093 jelzetű kánonjogi kódex egykori használóját a káptalan bécsi egyetemen tanult tagjai között azonosítjuk, és a továbbiakban a kódexet az esztergomi egyház középkori könyvtárának állományába soroljuk.

Szintén az esztergomi káptalan tagjai által használt kódexek közé soroljuk az ÖNB Cod. 4169 jelzetű, elől csonka kánonjogi kódexét. A f. 52r-n a másoló a *Fraternitas* kezdetű capitulumot az „Egregius dominus Zochiis” kitételrel vezette be, majd a „quam legit in studio padvano” megnevezéssel azonnal hozzásegítette a kutatót a kódexbe másolt mű azonosításához. *Jacobus Zocchis* a kánonjog professzora volt a padovai egyetemen a 15. század első felében. A dekretálisokat kommentáló előadásáról a kódex másolója anyanyelvén így vélekedett: „Iambor vagi io chotius”(f. 141r.). Zocchisra való utalásokat találunk az ÖNB Cod. 5051 jelzetű kódexében is, amelynek másolója *Symon Darwas de Hanva* magister artium volt. A kódex a tulajdonbejegyzés szerint a Collegium Christi könyvtárának állományába tartozott. A paleográfiai vizsgálatok tanúsága szerint Symon Darwas egy glosszával egészítette ki a Cod. 4169 jelzetű kódexet a f. 85v-n, valamint a f. 133r 2. bejegyzése és a f. 140v lapszéli jegyzete tanúskodik arról, hogy alapos tanulmányozója volt a kódexnek. Symon Darwas a bécsi egyetemen kezdte meg tanulmányait, 1448–1450 között *Lippai Mihály*, későbbi esztergomi örkanonok padovai egyetemi jegyzetének tanúsága szerint is a padovai egyetemen hallgatott kánonjogot, (ÖNB Cod. 5107 f. 4501r.). 1450-ben *Kozárdi László* esztergomi kanonok, barsi főesperes társaságában tanú volt *Barius Miklós* egri prépost Padovában letett doktori vizsgáján. A mindenkori barsi főesperes volt az esztergomi Collegium Christi, a szegény sorsú diákok külföldi tanulmányait segítő intézmény elöljárója. Kozárdi László padovai tanulmányai idején szerezhette meg a maga vagy a Collegium számára azt a kánonjogi kódexet, amelyet Symon Darwas másolt. Valószínűleg ő közvetítette a Cod. 4169 jelzetű, Symon Darwas jegyzeteivel ellátott kánonjogi kódexet is Esztergomba.

Jakubovich Emil fentebb idézett cikkében a következőket ajánlja a kodikológusok figyelmébe: „Mint láttuk, még kellőleg megalapozott és minden oldalról megtámogatott, a köztudatban igazsággá csontosodott feltevéseket is könnyen halomra dönthet egyetlen pozitív adat.”

Ennek létjogosultságát az ÖNB Cod. 2042 jelzetű, a szakirodalomban eddig *Uzsai János* kódexeként számontartott kánonjogi mű kodikológiai vizsgálata igazolta. A kódexszel eddig csak művészettörténeti szempontból foglalkoztak, és a tulajdonosra vonatkozó téves megállapításokat a legújabb szakirodalom is átvette. A kodikológiai vizsgálat a kódexben lévő, eddig figyelembe nem vett ún. pecia-jelek alapján, valamint a f. 118v alján a pecia-módszerrel történő másolásra utaló bejegyzés azonosításával bebizonyította, hogy a kódex a 14–15. századi bolognai egyetemi könyvkultúra emléke. A kódex 1548-ig Magyarországon volt használatban, 1576 óta tartják nyilván a Hofbibliothek állományában. Magyarországi tulajdonosának megállapítását a művészettörténész, *Berkovits Ilona* a kódex 15. századi magyarországi bekötésekor felhasznált közjegyzői oklevél csikjain olvasható, *veszprémi egyházmegyéhez* tartozó helységnevek alapján a Veszprém megyei (!) Uzsáról származó, az 1340-es években Bolognában tanuló Uzsai Jánosban jelölte meg. A teljes félreértést fokozta, hogy *Otto Mazal* Uzsai Jánost önkényesen azonosította János veszprémi püspökkel.

A használat helyére és idejére azonban a kódex 15. századi magyarországi bekötésekor megőrzött pergamenlevél egyértelmű bizonyítékkal szolgál. A kódex elé kötött pergamenfolióra a 14. században két olyan szöveget másoltak, amelyek azonosítása egyúttal a kódex használati helyére is utal. Az első feljegyzés két sorban a 14. századi bibliamagyarázat módszerét foglalja össze. Alatta a magyar és a szerb történeti szakirodalomban egyaránt ismeretlen forrás olvasható. *I. (Nagy) Lajos* király kérvénye a pápához, amelyben egyik katolikus hűbéresének lánya és *III. Dusan* szerb uralkodó fiának házasságkötéséhez kéri a pápa engedélyét, illetve utólagos jóváhagyását a kánonjogi akadályok mi-

att. Ez a házasságkötés Nagy Lajos 1346–47-es balkáni háborújának egyik epizódja lehetett. A kérvény szövege szóbeli előterjesztésre utal. (Az eredeti kérvényeket a vatikáni levéltár őzi, ennek a kérvénynek azonban nincs nyoma ott.) Ilyen fontos diplomáciai feladatokat az Anjou-kori capella regia kánonjogi képzettséggel rendelkező vezetőire bízott a király. Így az Egerben tevékenykedő Uzsa János possessorsága minden alapot nélkülöz. Annál is inkább, mert a kódex f. 118v alján lévő – igaz, alig olvasható – bejegyzés szerint a kötetlen jogi kézirat az 1420-as években még Bolognában volt. Ezután került csak Magyarországra. A bekötés helye a capella regia feladatait átvevő kancellária lehetett a 15. század első felében. Csak itt őrizhették meg a királyi kérvény emlékeztető feljegyzését, amely alá a kánonjogi kézirat tartalomjegyzékét rögzítették és ezzel együtt kötötték be a kódexet. Ezek a megfigyelések tehát egészen új összefüggéseket tártak fel a kódex használatával kapcsolatban. A Bécsben őrzött kódex nemcsak a magyarországi kánonjogi műveltség egyik képviselője, hanem a bolognai egyetemi könyvkultúra és könyvkereskedelem újabb, a nemzetközi szakirodalomban eddig ismeretlen emléke is. Megőrizte a magyar–szerb–vatikáni kapcsolatok jelenleg egyetlen ismert dokumentumát, valamint az Anjou-kori capella regia kettős, jogi és liturgikus, lelkipásztori tevékenységére utaló forrásokat. Bizonyítékul szolgál az államigazgatás központjában tevékenykedők jogi műveltségére és annak színvonalára is.

Az eddigiekben ismertetett új szempontú kodikológiai kutatások a középkori magyarországi értelmiség szakmai irányultságának, képzettségi színvonalának és konkrét, a bécsi, padovai és bolognai egyetemeken folytatott tanulmányainak eddig ismeretlen forrásait tárták fel. Sikertült a bolognai egyetemi kultúra és könyvkereskedelem olyan emlékét is azonosítani, amely az újból előtérbe kerülő egyetemi könyvkultúra emlékeinek kutatásához is újabb forrást szolgáltat a nemzetközi szakirodalom számára.

Ezek a források azonban csak akkor épülnek bele a magyar művelődéstörténetbe, ha ma is megfogadjuk azt az ajánlást, amit a gyulafehérvári Batthyaneum Petrus Lombardus Sententia kommentárjait tartalmazó ósnyomtatványának egyik olvasója kötött a kötet következő tanulmányozóinak lelkére: „Ezt a felső Capitolomot úgy olvasd, hogy meg is ércsd, mert olvasni csak, s nem érteni, heába való muladság.”

Irodalom

- BATTELLI, GIULIO: *Scritti scelti. Codici. Documenti. Archivi.* Roma 1975.
- BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971.
- CHARTIER, ROGER: *A kódextől a képernyőig.* BUKSZ, 1994. ősz, 305–311.
- CSAPODI CSABA: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* A MTA közleményei. Új sorozat 15. Bp. 1984.
- GILISSEN, LEÓN: *Prolegomènes à la codicologie.* Les publications de Scriptorium Tome VII. Gand 1977.
- JAKUBOVICH EMIL: *Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe?* Magyar Könyvszemle, 1927., 84–99. old.
- KÖRMENDY KINGA: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XV. században.* Magyar Könyvszemle, 1983. 1–20.
- KÖRMENDY KINGA: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: Fügedi Erik. Bp. 1986, 176–202. old.
- KÖRMENDY KINGA: *A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe.* Magyar Könyvszemle, 1994. 1–15.
- TONK SÁNDOR: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban.* Bukarest 1979.
- VERESS ENDRE: *Matricula et acta Hungarorum in universitatis Italiae studentium I. Padua. 1264–1864.* Kolozsvár 1915.
- VERESS ENDRE: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Bp. 1941.

A magyarországi kódextöredékek kutatása

Középkori művelődéstörténetünk egyik fontos forráscsoportját képezik a kódexek, a kézzel másolt könyvek, amelyek tartalmuk szerint különféle tudományzakoknak (pl. történettudomány, irodalomtörténet/szövegkritika, teológia, liturgiátörténet) nyújthatnak értékes adatokat.

Mezey László számításai szerint a középkori Magyarország területén óvatos becsléssel mintegy 45–50 ezer kódexnek kellett lennie; ezzel szemben a mai Magyarország területén található középkori kódexek száma a másfél ezer alatt marad, és ezek jó része is 18. és 19. századi főurak és főpapok külföldi beszerzései révén került hazai gyűjteményekbe. Vitathatlan a forrásértéke a magyar művelődéstörténet számára azoknak az írott forrásoknak, amelyeket a középkor folyamán – ebben a tekintetben egészen a 16. század derekáig –, a történeti Magyarország területén írtak mint önálló szellemi alkotást (pl. krónikáink, magyar szentjeink officiumai), vagy valamely másolóműhelyben (világi vagy egyházi scriptoriumban) akár külföldi mintapéldányról lemásoltak és a továbbiakban itthon forgattak, vagy amit készen hoztak haza.

A középkori kódexállomány pusztulásának első és természetes oka a könyvek elhasználódása volt, emellett azonban a tudományok fejlődése és a liturgikus szokások változása következtében már a középkorban is sok kézirat vált érdektelenné. Meg kell emlékezni még arról is, hogy a külső és erőszakosan ható tényezők mennyi veszteséget okoztak a kódexállománynak, mint például a háborús pusztítások. De ne gondoljunk mindig külellenségre mint a tatárra vagy a törökre: amikor a mohácsi csatavesztés hírért megdudva a pécsi káptalan is elmenekült, s akiket a Mecsekben *Báthory István* emberei tettek földönfutókká, kézírataik (közük a költő pécsi püspök, *Janus Pannonius* művei) és könyveik is odaveszthettek.

A 15. század második felétől, az ősnymtatványok terjedésével arányosan kezdett fölöslegessé válni a kézzel írott, egyedi kódex, amelynek szövegét sajtó alá „rendezték”. Tehát a nyomtatás eredményeképpen a kódex mint egyedi példány kezdte jelentőségét veszteni a sok példányban előállított nyomtatvánnyal szemben. A fölöslegessé és ezáltal értéktelenné lett – és nyilván valamelyik sarokban porosodó – kódexek sajátos módon váltak hasznossá az újkor első századaiban: olcsó könyvek olcsó és erős kötéseiként keltek sokszor új életre. Figyelembe véve a rendkívüli kódexpusztulás mértékét, a teljes egészükben fennmaradt kódexeink mellett a valamikor valamely kódex részét képező pergamenlapoknak, vagyis a kódextöredékeknek is önálló és komoly forrásértéket kell tulajdonítanunk, mivel kellő szakértelemmel (és óvatossággal) ezekből egy egész hajdani kódexre lehet visszakövetkeztetni. Ilyen, egykori teljességükből kiszakított pergamenlapok szolgáltak a 16. és 17. században – felekezetek fölött álló, mindenütt elterjedt gyakorlat volt ez – a nyomtatott kiadványok bekötésére. Olcsó, igénytelen és tartós könyvkötőanyag volt a pergamenlap: erről egy könyvkötői árjegyzék tanúskodik a 17. század első feléből, amely a nagyszombati jezsuita könyvtár katalógusának első kötetébe beragasztott lapon olvasható.

A pergamenlapok könyvkötőanyagként való hasznosítása azonban nem újkori lelemény: a középkor második felében és végén, a fölöslegessé vált régi kódexeket mind Ma-

gyarországon, mind szerte Európában felhasználták akár borítónak, akár előzéklapnak vagy gerinccsíknak (az új ősnymtatványokhoz is), amikor egy állomány elrongyolódott könyveit újrakötötték.

A továbbiakban érdemes néhány példát felidézni a magyarországi töredékfelhasználás és kutatás „történelméből”.

A protestáns Báthory István országbíró testamentoma 1603-ból rávilágít a kor felfogására: „Az öreg könyveket metéllyék ki és osszák iskolákba való gyermekeknek, könyvet belekötni jó lészen”.

Szilády Árontól tudjuk, hogy a *Döbrentei Gábor* által a 19. század első felében felkeresett kassai domonkosoknál az utóbb eladott kódexek „...aranyművesek kezére jutottak”.

A latin kódextörédek iránti érdeklődésről tanúskodik már *Fraknoi Vilmos* egy Magyar Könyvszemle-beli megjegyzése is. Fraknoi 1878-ban tette közzé a 16. és 17. századi könyvkötések átvizsgálásának eredményeit. Igaz, ő nem pergameneket keresett, hanem *Szabó Károly* könyvészetét kívánta és tudta is 45 nyomtatvánnyal teljesebbé tenni.

Dolgozatából érdemes idézni: „De nemcsak ipar- és műtörténeti szempontból érdekesek a táblák. Ezek a 16. század közepéig fából készültek, melyek külső és belső borítékára gyakran használtak fel kéziratokat és okleveleket, a melyeket esetleges birtokosaik értéktelennek tartottak főleg a nyomtatott könyvek nagyobb elterjedése után, melyek a kéziratokat a használatból mindinkább kiszorították.”

Nevezetes esemény volt az 1882-es budapesti kiállítás, amelyet május 10-én meglátogatott *Őfelsége I. Ferenc József* is. Az uralkodó legmagasabb figyelme kiterjedt nemzeti történelmünk töredékesen fennmaradt emlékeire is, amikor az Akadémia épületében tett látogatásakor *Dankó József* esztergomi kanonok gyűjteményénél, „a könyvekből kivágott díszítéseknél” megjegyezte: „ezek ki vannak metszve”, tömören utalva ezzel korának „töredékgyártási” eljárására. Dankót feltehetően esztétikai szempontok vezették a szép iniciálék kivágásánál és gondosan dobozolt összegyűjtésénél. A múlt emlékeit nem a mai értelemben tekintette megóvásra érdemes értéknek sem a tudós esztergomi kanonok, sem egészen a középkorig követhető elődeinek hosszú sora.

A Magyarországon őrzött liturgikus kéziratok számbavétele során töredékek is helyet kaptak *Radó Polikárp* könyvében 1947-ben, és annak ma is használatos, második, bővített kiadásában, 1973-ban. *Bartoniék Emma* az Országos Széchényi Könyvtár kéziratkatalógusába is besorolt jó néhány töredéket.

Az itthoni héber kódexmaradványok módszeres gyűjtése *Scheiber Sándor* nevéhez fűződik, aki a 19. századra visszanyúló alkalmi előzményekről 1957-ben adott hírt. Scheiber 1949-ben szerzett tudomást arról, hogy 72 héber kódextörédek fejtettek le a soproni levéltárban, amelyeknek teljes kódexei a városból 1526-ban kiűzött zsidóság tulajdonát képezték. Scheiber a magyarországi héber kódextörédek katalógusát 1969-ben tette közzé, melyben a héber töredékek feldolgozásának történetét is bemutatta, bibliográfiája pedig részletesen tájékoztat a kutatásról és az eredményekről.

1938-ban az európai könyvtárakat végiglátogató müncheni klasszika-filológus és medievista, *Paul Lehmann* járt Budapesten német provenienciájú kódexek és maradványaik után kutatva, és a Nemzeti Múzeum Könyvtárában (a mai OSZK-ban) is dolgozott:

A pergamenlapok könyvkötőanyagként való hasznosítása azonban nem újkor lelemény: a középkor második felében és végén, a fölöslegessé vált régi kódexeket mind Magyarországon, mind szerte Európában felhasználták akár borítónak, akár előzéklapnak vagy gerinccsíknak (az új ősnymtatványokhoz is), amikor egy állomány elrongyolódott, könyveit újrakötötték.

a *Mitteilungen aus Handschriften* ötödik közleményében *Budapester Fragmente* cím alatt adta közre a könyvtár töredékgyűjteményében fellelt lapokat. Lehmann az Országos Széchényi Könyvtárban 8. századi *Beda Venerabilis*-töredéket talált, amelynek egy másik darabját később Mezey László azonosította az Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványának kötéstáblájával, és ezzel egy új, nemzetközileg is fontos emlékekkel bővítette a hazánkban őrzött címeliák sorát.

A zenei szempontból értékelhető – neumas és az *Arezzói Guido* által kidolgozott vonalrendszerre jegyzett kottás – töredékek tudományos igényű számbavétele e század derekán indult (pl. *Szigeti Kilián*) és látványos eredményekhez vezetett; a magyarországi zenetörténet fejlődésében pedig a zenetörténet első kötetének szerzői jelölték ki e darabok helyét.

A latin kódextöredékek általános, minden műfajra válogatás nélkül kiterjedő feldolgozása csak 1973-ban kezdődött el Magyarországon, amikor Mezey László az Eötvös Collegiumban létrehozta a Magyar Tudományos Akadémia Fragmenta Codicum kutatóhelyét. Mezey a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságában már 1972. november 27-én ismertette a magyarországi kódextöredékek feldolgozásával kapcsolatos elképzeléseit. Kiindulópontként az a megállapítása szolgált, hogy egy-egy töredék egy-egy hajdanvolt teljes kéziratot képvisel és emiatt a töredék forrásértéke túlmutat önmaga töredék, azaz nem teljes voltán. Valódi forrásértékét a valaha létezett és mára elenyészett egész kódex szerepének az ismerete jelenti számunkra. A töredék tartalmának feltárása mellett, ezzel egy időben arra a kérdésre is választ kell keresni, hogy mely vidéken és mikor is keletkezhetett a kódex. Számunkra fontos szempont, hogy akár keletkezésében, akár használatában köthető-e a középkori Magyarországhoz. A tényleges feltáró munka megkezdése előtt Mezey tárgyilagosan írja: „...a proveniencia legkezdetibb indíciúmai a könyv-, levéltári anyag származásából, egykori birtokosok egymásutánjából nyerhetők.” Elképzelése szerint az országos méretű gyűjtés mind a könyvtárakra, mind pedig a levéltárakra kiterjedne.

Jó két évtized múltán visszatekintve meg kell állapítani, hogy Mezeynek a proveniencia kérdésében a munka megkezdése előtt kialakított óvatos és a paleográfiai szempontot nem elsősorban hangsúlyozó véleménye mindenképpen reális volt. Mezey, mint a Nemzetközi Paleográfiai Bizottság (Comité International de Paléographie) tagja, ismerte az egész Európára kiterjedő datált kéziratkatalógusok létrehozásának tervét, és az első köteteket forgatta is; paleográfiai kor- és időmeghatározást segítő fontosságukat nagyra értékelte, bár tisztában volt érvényességi körükkel. Éppen az összehasonlítás miatt található meg a magyarországi első töredékkatalógusban 1983-ban sok tételnél a *Catalogue des manuscrits datés*-re való hivatkozás. Egyébként Mezey előtt is ismert volt, hogy a kéziratkatalógusok bevett gyakorlata szerint a töredékek egyenrangú félként illeszkednek be egy-egy kéziratkatalógus numerus currens menetébe.

Mezey László szerint a kódextöredékek paleográfiai leírása során az európai paleográfusok 1953-as párizsi megbeszélésén kidolgozott terminológiát lenne ajánlatos alkalmazni, természetesen mindvégig a magyar középkor írásgyakorlatára és Mezeynek magának a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratkatalógusának készítése közben szerzett tapasztalataira gondolva. A munka gyors előrehaladását mutatja Mezey 1978-ban megjelent cikke, amelyben az 1975 derekáig szerzett tapasztalatait adja közre sok példával illusztrálva, bizonyítva a Fragmenta Codicum létjogosultságát és fontosságát. Mezey itt egyértelműen leírja, hogy a magyarországi kódextöredékek feldolgozása során az egykori kódex magyarországi eredetének, azaz itteni írásának és másolási helyének megállapítása rendkívüli jelentőséggel bír. Az eredet megállapítása érdekében lett nagyon lényeges a kódextöredéket hordozó könyv, sok esetben újkori kézirat (liber tradens vagy Trägerbuch, Trägerhandschrift) jellemzése, a könyvkötésnél használt egyéb töltelékanyagok (makulatúra) tartalmi elemzésével együtt. Az új forráscsoport, tehát a kódextöredékek kötött könyvek lehetséges lelőhelyei elsősorban a régi anyaggal rendelkező könyvtárak:

a polcokon sorakozó kézirásos könyvgerincek jelentik az első árulkodó nyomot. Az eddigi tapasztalatok birtokában megállapítható, hogy ezek az egyszerű és elég rossz állapotú kötések nem a könyvtár legféltettebb kincseit fedik. A töredékkötést az alatta lévő makulatúrával együtt restaurátor választja le a hordozó-könyvről, aki a könyv – a lekerült egész bőr kötéssel pótolja a régit. A lefejtett kódextöredék feldolgozás után külön tékában kerül vissza az illető könyvtárba és ezzel számszerűleg és értékben is növeli a könyvtár állományát. A kötetet és a róla lefejtett töredéket, bár fizikailag külön helyezkednek el, mégis biztosan összekötik a jelzetek: a töredéken szerepel az őrző könyv jelzete és katalógus-száma, és fordítva, az őrzőkönyvön is megtalálható a töredék katalógus-száma. Sok töredékgyűjtemény esetében a töredék egykori hordozója (őrzőkönyve) ismeretlen: ebben az esetben a töredék paleográfiai vizsgálata alapján lehet annak keletkezési helyét és idejét meghatározni, tartalmi elemzése pedig a lehetséges használók körét jelöli ki. A töredék kódexének későbbi útja, azaz használata így ismeretlen marad. Mezeynek már a kutatás kezdetén számolni kellett az ellenvéleményekkel. Ezek legfontosabb eleme, hogy a könyv mai formájában megbonthatatlan történelmi egységet képez, amit megbolygatni esetleges többlettudás érdekében sem szabad. Az előkerült fragmentumok és a kötésekben felhasznált tömítőanyag sokfélesége, információgazdagsága azonban elég ellenérvet nyújt a kutatás elvi indokolásához és folytatásához. A fragmentumkutatás megítélésénél érdemes szem előtt tartani még azt a tényt, hogy nyelvemlékeink között is található kódextöredék (*Königsbergi Töredék és Szalagjai*). A töredékekkel való foglalkozás alapjaiban eltér a teljes kódexek feldolgozásától. Paleográfiai és kodikológiai, valamint könyv- és könyvtártörténeti ismeretek mellett ugyanis ez a középkor szellemi életének szerteágazó vidékein való jártasságot is követel. A művek kezdő- és befejező szavainak (incipit/desinit) híján, pusztán a szöveg tartalmából, stílusából, jobb esetben néhány vörös tintával írt fejezetcímből kell a műfajra, majd a szerzőre következtetni.

A magyarországi könyvtárakban lefejtett vagy kötéstáblákon lévő kódextöredékek feldolgozásától Mezey László középkorunk szellemi életének, a műveltség megszerzésének és terjedésének alaposabb megismerését remélte, és e remélt ismeretanyag első tárgyi bizonyítékait cikkekben és 1979-ben megjelent *Deákság és Európa* című könyvében taglalta. Az élénk visszhangot keltő könyv a középkori magyar művelődéstörténet természetes építőelemeinek tekinti a töredékeket, utalva a régész munkájára, aki szintén csonka emlékekből építi föl ismét a rombadőlt épületet. Az ellenvetések talán nem is ebből az elvileg nem vitatható tételből adódtak, hanem a Mezey által levont következtetésekből. Mezeynek feltétlenül igaza van abban, hogy az európai háttér ismerete nélkül nem lehet megérteni és megmagyarázni a magyar középkor szellemi életét, azonban az európai kapcsolatok minőségére bizonyítékként felhozott töredékpéldák heves ellenkezést váltottak ki a szakmai közvéleményből. Kapitánffy István, Mezey könyvének egyik kritikus „recenzense” például az új forráscsoport létjogosultsága mellett ennek hangsúlyozását már túlzottnak találta.

Időközben az 1983-ban megjelent *Fragmenta I/1*-es kötetet bemutatva *Vizkelety András* – Mezey László halála után ő vette át a kutatócsoport vezetését 1984-ben – az egyes

A zenei szempontból értékelhető – neumás és az Arezzói Guido által kidolgozott vonalrendszerre jegyzett kottás – töredékek tudományos igényű számbavétele e század derekán indult (pl. Szigeti Kilián) és látványos eredményekhez vezetett; a magyarországi zenetörténet fejlődésében pedig a zenetörténet első kötetének szerzői jelölték ki e darabok helyét.

tételek körültekintő és alapos leírását tekintve megállapította, hogy a kötet több egy egyszerű katalógusnál, a töredékek útja és tartalmi elemzése a hazai proveniencia megállapítása felé tör. Emellett az első töredékkatalógus-kötet külön erényének tartjuk, hogy a leírásokhoz fűzött notitiák sokszor bepillantást engednek abba a következtetéssorozatba, amelynek végén a proveniencia tételhez odakerül a megállapítás, hogy az elveszett kódexnek vagy a történelmi Magyarország területén kellett íródnia, vagy hatását magyarországi használata által itthon kellett kifejtenie.

Alább, az argumentumok mellőzésével felsorolunk néhány olyan kéziratot, amelyet Magyarországon írtak, másoltak: bibliákat [U 40; S 11, 14],* különböző alkalmakra szerkesztett beszégyűjteményeket (sermonarium) [U 48], teológiai értekezést az Oltáriszentségeről [U 75], vagy *Petrus Lombardus* híres *Sententiái*hoz írott kommentárt [U 41], Nagy Szent Gergely pápa *Moralia in Iobjät* [S 17] és *Zacharias Chrysopolitanus* művének sok-sok fölióját [U 28]. Az igényes latin nyelvi tudást *Priscianus* grammatikája [S 30] közvetítette, és jelen volt természetesen maga a Filozófus, vagyis *Arisztotelész* is két munkájával [U 57, 59]; a természeti tudományokat *Avicenna Canonja* képviseli [U 105]. Egy ferences miscellanea-kéziratból pedig vágánséneket ismerhetünk meg [U 34]. Természetszerűleg bővebben lehet válogatni a nem Magyarországon készült, ám nálunk használt könyvek közül: bibliák [U 4, 20, 21, 45; S 16], sermók, homíliák és a különféle szentírási könyvekhez szerzett magyarázatok [U 6, 17, 19, 32; S 19] névtelen szerzői és *Caesarius Arelatensis*, *Orygenes*, *Augustinus* [S 29], Nagy Szent Gergely, *Beatus a Liebana* [S 1] mellett megtalálható a közkedvelt *Legenda aurea* [U 33] vagy az ekkorra már klasszikussá, iskolai auktorrá vált *Vergilius* [U 56] és *Cicero* is [U 55]; a latin grammatikát e csoportban ismét *Priscianus* [U 50] képviseli. Folytathatók a sort *Aquinói Szent Tamással* [U 61, 70], *Petrus Lombardussal* [U 58], és jó tucatnyi kánonjogi töredékkel (pl.: [S 48, 51, 53–55, 57, 63–65, 67]). A töredékek e részleges felsorolását hadd fejezzük be az egyetlen építészeti vonatkozású emlékekkel: a 15. század első feléből, német földről származó *Delineatio architectonica*val ([U 113]) – így a középkor végére érve már kilencre bővült septem artes minden egyes ars-a, techné-je megtalálhatta a maga töredéknyi nagyságúra apadt kódexét a *Fragmenta Codicum* első köteteiben. A hajdanvolt szellemi élet egészére kiterjedő sokszínűség tükröződik e változatos sorsú pergameneken: középkori kultúránk ránk maradt mozaikjain.

A fragmentumkutatás nem lebecsülendő eredmények megfogalmazásához nyújtott anyagot és példát a liturgiátörténet, a zenetörténet, a kánonjog és a művészettörténet számára. Természetes, hogy az egyes töredékek vizsgálata után az egyes, tematikusan rendezett töredékcsoportok feldolgozása is új eredményekkel jár nemcsak tudományunk, hanem az egész művelődéstörténet számára.

Gyümölcsöző a fragmentumok adta tanulságok megfogalmazása és közreadása az eddig sok helyen mostohán kezelt liturgiátörténet területén. A középkori kódexállománynak természetesen jelentős részét képezték a mindennapos egyházi használatra szánt könyvek együttese, így érthető, hogy elhasználódásuk mértéke is óriási volt, ami mögött természetesen újraelőállításuk mértéke sem maradhatott el. Többet között ez is magyarázza a középkorvégi liturgikus töredékanyag tömeges előkerülését. A középkor végének jellemző íróanyaga a papír volt, ami természeténél fogva nem alkalmas könyvkötésre, ezért a könyvborítóként fennmaradt töredékek pergamenen maradtak ránk, ezzel szemben a makulatúrában már sokszor találni papírkódex maradványait. Ebből is érthető, hogy a mindennapos használatra szánt pergamen liturgikus könyvek miatt maradtak fent olyan nagy arányban.

A kottás töredékanyag vizsgálata van a legkedvezőbb helyzetben, és mind zenetörténeti, mind pedig liturgiátörténeti szempontból való feldolgozásuk különlegesen értékes adatokat szolgáltat a notáció nélküli emlékek azonosításához.

* Az [U ...] az Egyetemi Könyvtár (Universitatis), az [S ...] pedig a Központi Szeminárium (Seminari) töredékeit és katalógusszámukat jelöli.

A töredékkutatás a középkori szellemi élet egy másik, szintén nem kevésbé fontos területén is hozott új eredményeket: a kánonjogi töredékek számbavétele és értékelése *Erőd Péter* érdeme, aki *Bónis György* megállapításait, most már nagyobb anyag ismeretében több ponton továbbfejleszthette. Egyetem nélküli középkorunkban különleges szerepe van a kánonjogi kéziratoknak, mind a teljes kódexeknek, mind pedig töredékeiknek, mivel ezen a területen nagyon jól érzékelhető a kézirat keletkezési helye (provenientia originis, Provenienz) és használati helye közti (provenientia usus, Benutzung) eltérés; az a tény, hogy a kézirat hatása az elkészítés helyétől távol érvényesül, hiszen ezeknek a művekben az ismerete és alkalmazása az egyházi élet mindennapjaiban – akár a szentszéki bírásokban, akár az egyes plébániákon – elengedhetetlen volt. Így hatott, egyházi jogot többnyire Bolognában tanuló studensek révén az ott szerzett, lemásolt jogi kódex, tulajdonosaik hazatérése után itthon. Egyetemenküliségünkben fakadóan a kánonjogi írások nagy része nem is készülhetett itthon, forrásértéküket azonban bizonyíthatóan itthoni használatuknak köszönhetik. Tehát, ha az értékelhető mennyiségű magas kánonjogi irodalom keletkezéséből ki is zárhatjuk a fentiek értelmében Magyarországot, mégis, a gyakorlati segédkönyvek tetemes részét a 14. század közepétől kezdve már másolhatták itthon, s új és új gyűjteményeket állíthattak össze. Fontos eredménynek látszik, hogy a 13. század második felétől kezdve a komoly egyházi művek hazai jelenlétükkel nagyobb súllyal játszottak szerepet a jog gyakorlati alkalmazásában.

A budapesti Egyetemi Könyvtár és a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárának anyaga hajdan egyetlen egységet képezett, így a *Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae* sorozat első kötete két fél kötetből áll. Összesen 546 fragmentum került elő a könyvborítókból: 363 liturgikus töredék mellett 183 alkotja a nem litur-

gikus csoportot (biblia, patristica, universitaria, orvostörténeti etc.). Itt kell megjegyezni, hogy ez az arány csekély mértékben még módosulhat, mivel az Egyetemi Könyvtár első 300 töredéke a Könyvtár töredékgyűjteményének csak egy részét képezi. A liturgikus töredékeken belül 168 hangjelzett (cum cantu) mellett, 195 hangjelzés nélküli (sine cantu) áll. Az első kötetben 200 darab keletkezési ideje tehető a 15. századra (néhány átnyúlik a 16. századra), és ebből a kétharmadból is a többséget a liturgikus darabok képviselik.

Az esztergomi gyűjteményekből kikerülő 155 darab képezi a második fél kötet anyagát: 44 hangjelzett és 49 hangjelzés nélküli, valamint 62 „világi” tartalmú töredék alkotja ezt a kötetet. A megoszlás is hasonló, hiszen 58 darab tehető a 15. századra (illetve a 16. századra), és e jó egyharmados késő középkori töredékmennyiség nagyobbik része szintén liturgikus.

Ezek a számarányok talán kellően mutatják be a liturgikus töredékek súlyát az egész anyagban belül, és elégségesen indokolják gondosabb elemzésüket. Tartalmilag ezek veti-

Időközben az 1983-ban megjelent Fragmenta I/1-es kötetet bemutató Vizkelety András – Mezey László halála után ő vette át a kutatócsoport vezetését 1984-ben – az egyes tételek körültekintő és alapos leírását tekintve megállapította, hogy a kötet több egy egyszerű katalógusnál, a töredékek útja és tartalmi elemzése a hazai provenienciák megállapítása felé tör. Emellett az első töredék-katalógus-kötet külön erényének tartjuk, hogy a leírásokhoz fűzött notitiában sokszor bepillantást enged abba a következtetés-sorozatba, amelynek végén a provenienciák tételhez odakerül a megállapítás, hogy az elveszett kódexnek vagy a történelmi Magyarország területén kellett íródnia, vagy hatását magyarországi használata által itthon kellett kifejtenie.

tenek több fényt a középkori magyar Egyház liturgikus életére, és elég sok teljes kódex, ősnymtatvány és 16. századi nyomtatott könyv áll az összehasonlító munka rendelkezésére a szerzetesi vagy az egyházmegyei liturgikus szokások pontosabb megállapítása érdekében. Egyrészt ez az összehasonlító vizsgálat segít tájékozódni a töredékek sokaságának tartalmi elhelyezésében, másrészt pedig a fejlődés közbenső állomásaiaként a töredékek hasznosan töltik ki a teljes könyvek közti űrt.

A töredékkutatás első eredményeit tartalmazó két félkötet történetileg egybetartozó állományokat vizsgált: a budapesti Egyetemi Könyvtár abolíciós duplumanyagából jött létre az egykori pesti pálos rendházban lévő Pálos Könyvtár gyűjteménye, a mai Központi Papnevelde (Seminarium Centrale) épületében. Az Esztergomban lévő gyűjteményeket bemutató kötet sorozatcíme megváltozott: *Fragmenta et codices...*, ami kódexkatalógusok felé is nyitottá teszi a sorozatot, amelynek nyelve a latin helyett a német lett. A *Fragmenta codicum* kutatócsoport most a különféle győri gyűjtemények töredékei mellett a főként kanonoki hagyatékok alkotta győri egyházmegyei könyvtár feldolgozásával foglalkozik. A soproni töredékanyag pedig már előkészítve várja a katalogizálást: ezen anyag rendkívüli fontosságát magának Sopron városának (könyv)története adja, mivel a levéltári aktakötegeket helyi provenienciájú kódextöredékekbe kötötték be.

Irodalom

- BARTONIEK EMMA: *Codices manu scripti Latini. Vol. I.: Codices Latini medi aevi.* (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.) Budapestini 1940.
- CSAPODI CSABA: *Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum.* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 16.) Bp. 1985.
- Fragmenta Codicum in bibliothecis Hungariae I/1-2.* Recensuit: Ladislaus Mezey. Bp. 1983, 1988. II. Hrsg. von András Vizkelety. Bp. 1993.
- MEZEY LÁSZLÓ: *A Fragmenta Codicum szabályzata.* Magyar Könyvszemle, 1973, 211–213. old.
- MEZEY LÁSZLÓ: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása.* = MTA I. Osztály Közleményei, 1978, 65–90. old.
- RADÓ POLYCARPUS: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Bp. 1973.
- SCHEIBER SÁNDOR: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetáblákban.* Bp. 1969.
- VIZKELETY ANDRÁS: *Beschreibenes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bde. I–2.* Bp.–Wiesbaden 1969, 1973.

Könyvtárak és könyvolvasás 1526–1750

A Mohács utáni két évszázad könyvtár- és olvasmánytörténetének forrásai alapvetően levél- és kéziratári dokumentumok.

A mai Magyarország területén található 1750 előtt nyomtatott könyvanyag nagyobb hányadában 1750 után került az országba, így a possessor-bejegyzések és a margináliák kutatása csak a levéltári dokumentumok tanulságait kiegészítő forrásanyag lehet.

A levéltári dokumentumok között kiemelkedő fontosságúak a hagyatéki leltárak, tehát a tulajdonos elhunyt utáni ingóság-összeírások, amelyek egyrészt tájékoztatnak az elhunyt személy olvasmányairól, másrészt az egyes könyvtár-részek további sorsáról (öröklés) is információkat adnak.

A mellett, hogy a 16–17. századi Kárpát-medencében az alfabetizáció a társadalom csupán kis hányadát érintette, az olvasni tudó lakosság szinte a teljes könyvkereskedelmi intézményhálózatot nélkülözni kényszerült. A néhány vándor könyvkereskedő, könyvkötő, illetve könyvterjesztéssel is foglalkozó nyomdász mellett a nem a könyvre szakosodott kereskedők, utazó követek, politikusok, de legfőképpen a *peregrinatio academia* intézménye keretében külföldön felsőfokú műveltséget szerző diákok voltak azok, akik az országba érkező könyveket kiválasztották. Így általánosságban megállapítható, hogy a Kárpát-medence kora újkori könyvtárainak túlnyomó többsége nem a tulajdonos saját olvasmányízlése alapján alakult ki, a könyvkiadó és az olvasó közé egy harmadik réteg került. Ez akkor is így van, ha a meglévő dokumentumokat ennek ellenére a könyvtártulajdonosok olvasmányműveltségét jól tükröző forrásoknak tartjuk. Az esetek túlnyomó többségében azt is elmondhatjuk, hogy a magánkönyvtárak jegyzékei valóban az olvasott könyvek jegyzékei is: számszerűleg általában könnyen elolvasható könyvmennyiségről van szó, s a könyvek drága volta valószínűtlenné teszi a presztízs-könyvgyűjtés jelenségének meglétét. A 18. század közepe táján megjelent Magyarországon is a kincsképzés eszközeként való könyvgyűjtés, de a 16–17. században erről még nem beszélhetünk. Azokban az esetekben is, amikor könyvösszeírás egy-egy család több nemzedékének gyűjteményét regisztrálja, el tudjuk különíteni a család egyes tagjainak életében beszerzett könyvek csoportjait.

Az intézményi könyvtárak

A művelődési intézményrendszer a Mohácsot követő másfél évszázadban alapjaiban változott meg. A királyi udvar mint központi művelődésszervező erős megszűnt létezni, illetve a Gyulafehérvárra költözött része köré az ott kialakuló fejedelmi udvar az erdélyi kultúra formálásában vállalt meghatározó szerepet az 1658. évi tatár invázióig. A központi uralkodói udvarok megszűnése után az egyes országrészek főnemessége vállalta magára azok művelődésszervező feladatainak egy részét, ezért az erdélyi fejedelmi udvar könyvtára mellett az arisztokrata gyűjteményeket is kvázi intézményi könyvtárakként tárgyalhatnánk.

A katolikus egyház hierarchiája a mohácsi csatavesztést követően összeomlott. A török elfoglalta az ország egyharmadát, Erdélyben szekularizálták a püspökség javait, az országnak ez a része a Török Hódoltsághoz hasonlóan missziós területnek számított, s csak a ferencesek, illetve majd a 17. században a jezsuiták tevékenykedtek itt. Az itt maradt világi alsópapság vagy protestánssá vagy – a hierarchia ellenőrző és védő ereje híján – teljesen erőtlenné vált. A Királyi Magyarország területére zsúfolódott a nagyobb-részt csak címviselésében főpapi társadalom, s hozta létre Pozsony és Nagyszombat városában azt az intézményrendszert, amelyre támaszkodva majd a 17. században sikeresen tudott szembeszállni az addigra már többségi protestáns egyházakkal. A szerzetes papságnak is igen nagyok voltak a veszteségei a török előrenyomulása miatt, de még jelentősebb az a tény, hogy a magyarországi városok többsége gyakorlatilag két évtized alatt protestánssá lett, s elkergették a szerzetesi közösségeket.

A katolikus alsópapság olvasmányairól, a rendelkezésükre álló kisebb plébániai gyűjteményekről elsődlegesen a canonica visitatio jegyzőkönyveiből tájékozódhatunk. A Tridenti zsinat határozatainak szellemében megújult katolikus istentiszteleti rend és napi vallásgyakorlat megkövetelte a plébániáktól azt, hogy a *Biblia* mellett egy-egy szertartáskönyvből, beszédgyűjteményből, esetleg az egyházatyák néhány művéből, valamint zsinati határozatokból álló kis gyűjtemény segítse a pap munkáját, s ezen könyvek meglétét az egyházlátogatás során ellenőrizték is.

A káptalani, a püspöki és az érseki könyvtárakról a 16–17. századból nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Egész sor főpap (*Oláh Miklós, Telegdy Miklós, Mossóczy Zakariás, Kutassy János, Náprági Demeter, Pázmány Péter, Lippay György, Szelepcsényi György* stb.) magánkönyvtáráról alkothatunk többé-kevésbé pontos képet, ezek azonban magánkönyvtárak voltak, s a tulajdonos halála után közülük csak kevesen hagyták könyveiket a vezetésük alatt álló egyházmegye bibliotékájára. Legtöbbjük könyvöröksége megoszlott egy-egy művelt rokon, illetve a possessor által kedvelt kolostor, rendház között. Csupán Lippay György és Szelepcsényi György könyvtáráról tudjuk, hogy egyetlen egységként az esztergomi székesegyházi könyvtárba olvadtak be.

A bencés, a ciszterci, a pálos és a premontrei rendházak könyvállománya a 16. század folyamán nagyrészt elpusztult, de a 17. század közepétől azok a rendek, amelyek szerepet vállaltak az új katolikus iskolai rendszer megeremtésében, könyvtáraik fejlesztését központi kérdésnek tartották. A 17. század közepétől Magyarországon is aktív és nagyon sikeres piarista rend mellett, a leleszi premontrei bentlakásos iskola ez idő tájt már konkurrálhatott a sárospataki református kollégiummal is. Külön hely illeti meg azonban könyvtártörténetünkben a ferences és a jezsuita rendet. A *ferences rend* házai úgy helyezkedtek el a Hódoltság körül, hogy a missziós munkát folyamatosan tudják támogatni. A könyvtárak állománya sem a tudós kutatómunkára szerveződött gyűjtemények képét mutatja, sokkal inkább a világi papi teendőket is ellátó szerzetesek napi felkészülését segítették. Ennek megfelelően hangsúllyal szerepelnek a könyvtárak jegyzékein a beszédgyűjtemények, a bibliakommentárok és a vitázó iratok. Nagy szerepe volt a rendnek a magyar nyelvű olvasmányok terjesztésében is. Jóllehet a *jezsuita könyvtárak* tematikai összetételét alapjában a központi rendi előírások határozták meg (*Ratio studiosorum* 1541, 1586), az egyes állomások könyvtárai szembetűnően eltérnek egymástól aszerint, hogy residentiáról, kollégiumról vagy éppen missziós állomásról volt-e szó. A jezsuita egyetemi könyvtár Nagyszombatban természetesen ismét más feladatkörű gyűjtemény volt, így annak nagysága, tartalmi heterogenitása eltért akárcsak a nagyobb központi rendháznak számító pozsonyiétól is. A legtöbb rendház könyvtáráról (Pozsony, Kassa, Turóc, Zsolna, Sopron, Nagybánya, Ungvár) 1750 előttről is tényleges katalógussal rendelkezünk. Ezek láthatóan ugyanabban a szakrendben sorolják fel az egyes művek legfontosabb bibliográfiai jellemzőit.

Egészen másfajta tudatosság jegyében alakultak ki azok az *egyetemi könyvtárak*, amelyek részben megszűntek, részben máig is hozzáférhetőek. A protestáns egyetemalapítá-

si próbálkozások sikertelensége mellett a jól szervezett jezsuita rend 1750 előtt három olyan intézményt alapított, amelyek közül kettő egyetem, egy pedig akadémia volt. A kolozsvári Báthori-egyetem könyvtárának egy részét possessor-bejegyzések alapján sikerült rekonstruálni. A nagyszombati katalógusok már a jezsuita módszeres, tervezett állományépítés dokumentumai. A kassai akadémia könyvtára tulajdonképpen a rendház könyvtára volt. Láthatóan törekedett a rend egy olyan könyvtár létrehozására, amely méltó ellenpárja a helyi „Bibliotheca Publica” gazdag, de alapjában véve protestáns arculatú gyűjteményének.

A protestáns intézményi könyvtárak közül a leginkább figyelemre méltó a nyilvános könyvtárak rendszere, illetve talán a könyvtár funkcióját pontosabban kifejező elnevezéssel: a *közösségi használatú könyvtárak*. Hans Dernschwam, vagy Zsámboky János könyvtára a szűkebb baráti kör számára elérhető volt, a németújvári protestáns iskola könyveinek egy része „Ex libris Stephani Beythe et sociorum ejus” bejegyzést rejt. Sopronban a Tudós Társaságnak külön könyvtára volt a 17. század első felében, Bethlen Miklós könyvei közt is akad „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum ejus” bejegyzésű. A német városok példája szolgált alapul a magyarországi, többségében német lakosságú evangélikus városoknak, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, azok anyagának szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át azokat a parókiának, amikor már kinőtték a városi tanácsi kereteket. A magyar szakirodalomból is ismerünk erre példákat: Kőszeg (1535), Besztercebánya (1570 körül), Brassó (1575), Segesvár (1594), Kassa (1670). E könyvtárak tehát nem a városi tanácsok főként jogi munkákból álló *szakgyűjteményei*, amelyek kiegészítik a városi tanácsi funkciókat vállaló polgárok magángyűjteményeit. Adatolhatóan ilyen utóbbi típus a

A katolikus alsópapság olvasmányairól, a rendelkezésükre álló kisebb plébániai gyűjteményekről elsődlegesen a canonica visitatio jegyzőkönyveiből tájékozódhatunk. A Tridenti zsinat határozatainak szellemében megújult katolikus istentiszteleti rend és napi vallásgyakorlat megkövetelte a plébániáktól azt, hogy a Biblia mellett egy-egy szertartás-könyvből, beszédgyűjteményből, esetleg az egyházatyák néhány művéből, valamint zsinati határozatokból álló kis gyűjtemény segítse a pap munkáját, s ezen könyvek meglétét az egyházlátogatás során ellenőrizték is.

nagyszombati (1594) vagy az eperjesi tanácsi könyvtár (1673). A maga arculatát a felekezeti hovatartozástól függetlenül alakító másik könyvtártípus az, amivel Besztercebányán már a 16. század elején mint kórházi gyűjtemény, majd 1731-ben Kassán találkozunk, itt nevezetesen a gyógyszerész könyvgyűjteményével. Az ilyen *szakkönyvtárak* jelenléte azonban Magyarországon 1750 előtt nagyon ritka esetnek mondható.

Folytatva azonban a protestáns intézményi könyvtárak ismertetését, rátérhetünk az iskolai könyvgyűjtemények számbavételére. Az *evangélikus líceumi könyvtárak* közül kiemelhetjük a brassói és a soproni példát. A *református kollégiumi könyvtárak* története mind a magyarországi, mind az erdélyi egyházkerületekben viszonylag jól dokumentált. Jól ismert a sárospataki, a debreceni, a szatmári és nagybányai, Erdélyben pedig a kolozsvári, a nagyenyedi, a marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi kollégiumok könyvtárának katalógusokkal dokumentált anyaga. Az *unitárius kollégium* könyvtára Kolozsvárt a 17. század má-

szodik felében nem igazolja azokat a szakirodalmi közhelynek számító megállapításokat, hogy a dési complanatio (1638) után az unitárius szellemi élet nem tudott talpra állni.

A magánkönyvtárak

A főúri udvarok gyűjteményei

Nem számítva az európai uralkodók, választófejedelmek nagy könyvtárait, a magyarországi főnemesség olvasmányműveltsége, könyvkultúrája nem marad el a kortárs európai nemességétől. Jellegében, az eruditio tartalmi oldaláról nézve természetesen mutatkoznak különbségek, s ha egy nyugat-európai nemes speciális érdeklődését kvázi szakkönyvtár létesítésével kívánta kielégíteni (legyen az politikaelmélet vagy éppen az Újvilág leírásai), nem okozott számára nehézséget a könyvek megtalálása. A magyarországi könyves kultúrának nem volt infrastruktúrája, s a könyvtárak alapítói, tulajdonosai a korai újkorban középkori könyvbeszerzési módszerekre kényszerültek. A magyarországi főnemes – de általában a társadalom bármely rétegére is igaz ez – olvasottsága azonban szélesebb körű, több szakterületet érintő volt, mint európai osztályos társaié. Adódott ez abból, hogy a könyvkiadó és az olvasó közé egy, a saját ízlését is érvényesíteni tudó személy kellett, hogy belépjen (utazó diák, diplomata, posztókereskedő, tisztartó stb.), és abból is, hogy a magyarországi főúri udvaroknak sokáig megmaradtak olyan iskola-, egyház- és általában művelődésszervező funkciói, amelyek a tartalmilag heterogénebb összetételű gyűjtemények létét kívánták meg.

A főúri gyűjtemények sorában kiemelkedő a németújvári Batthyány-könyvtár, továbbá *Zrínyi Miklós* csáktornyai, valamint *Thurzó György* biccei gyűjteménye. A 17. század közepének egyik legnagyobb könyvtára a sárospataki Rákóczi-könyvtár volt, az 1671-ben kivégzett országbíró *Nádasdy Ferenc* pottendorffi könyvtára azonban sejtetően nagyobb, tartalmában korszerűbb volt. *Esterházy Pál* több könyvtárral is bírt (Kismartonban, illetve Fraknón). *II. Rákóczi Ferenc* könyvtára nem tekinthető 17. századnak, ezért csak megemlíjük, hogy míg a vöröskői kis könyvtár hagyományosan a magyar politizáló nemes jogi és történeti olvasmányait jelzi, addig a halála után Rodostón összeírt könyvtár a *Confessiones* írójának modern gyűjteménye.

A bécsi császári udvar környezetében élő magyarországi főnemesek tehát könyvgyűjtési szokásaikban is sokat változtak a 17. század második felére, csakúgy, mint ahogy körükben is lezajlott az a váltás, amely a teoretikus képzés helyett a várható politikai, világi szerepre való felkészülésben áll.

Míg *Széchenyi Zsigmond* Kavaliers-tour-on vett részt 1699–1702-ben, addig kortársa, az erdélyi *Teleki Pál* a peregrinatio academica hagyományos útját járta. Ez a különbség a magyarországi és erdélyi főnemesség művelődési szokásaiban pontosan jelzi azt a különbséget is, amely könyvgyűjtési attitűdjükben mutatkozik meg. A legjelentősebb könyvtárak a század végén Erdélyben a *Telekiek* gerneszezi és *I. Apafi Mihály* gyűjteményei (a fogarasi és a radnóti) voltak.

A tudós könyvtárak

Ez a könyvtártípus jellemző módon nem tudott a Kárpát-medencében meghonosodni. A 16. századból jól ismerjük a morvaországi származású Hans Dernschwam beszercebányai könyvtárát, a Bécsben élő humanista Zsámboky Jánosét, továbbá az európai rangú tudós, *Dudith András*, valamint az Erdélyben élő történetíró, *Giovanni Michael Bruti* gyűjteményeit, de ezek vagy nem voltak Magyarországon, vagy a tulajdonosuk nem volt magyar.

A magyarországi eruditív jellegű műveltség alakulására nézve jelzésértékűnek tartjuk azt a tényt, hogy az európai értelemben vett „tudós gyűjtemények” (Gelehrten-sammlungen) története a 16–17. század fordulóján lezárul, s majd csak a 18. század közepén indul újra, immár társulati formában.

A Kárpát-medence polgárságának olvasmányai

A dokumentumok számát tekintve a legkedvezőbb helyzetben a polgári könyvtárak megismerésében vagyunk (604 könyvjegyzék). Az ország valamennyi földrajzi egysége (a Török Hódoltság természetesen kivétel) képviselteti magát: az erdélyi szász lutheránus városok (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Kolozsvár); a felvidéki, vallásilag és etnikailag vegyes lakosságú Kassa, a német lutheránus Lőcse, Besztercebánya, Selmecebánya; továbbá az osztrák–német Sopron és Ruszt gazdag forrásanyagot kínálnak. Fontos kiemelni, hogy a 18. század elejéig–végéig nem német polgár könyvhagyatékát alig ismerünk, és ezek túlnyomó többségükben lutheránusok.

Több résztanulmány jelezte már azt az igényt, hogy az európai szellemi áramlatok Kárpát-medence-beli recepciója történetének vizsgálatakor, különösen ha ezt a vizsgálatot összekötjük egy-egy városi közösség olvasmányízlésének jellemzésével, fontos az akadémitákra és a többi polgárra vonatkozó források külön kezelése. Ha egyrészt a lelkészek, másrészt a tanárok, az egyetemet járt tanácsai tisztviselők, a jogászok, az orvosok, a patikusok könyvjegyzégeit kiemeljük, akkor városonként a kép nem lesz túl differenciált, jóllehet maradnak különbözőségek is. A maradék – nem egyetemet végzett személyek – tulajdonába volt könyvekről készült könyvjegyzékek felekezeti szinten bizonyosan egyfajta – ha nem is ortodox, de – lutheránus egysíkúságot jeleznek. Kis eltérések mutatkoznak a népszerűbb beszédkollektívák szerzői közt városonként, aszerint, hogy tanáraik, lelkészeik az evangélikus teológián belüli melyik áramlat képviselőihez vonzódtak inkább.

A 16–17. századból két magyarországi könyvkereskedői katalógust ismerünk. Ezek – tulajdonképpen hagyatéki leltárak – pontos keresztmetszetét adják a korabeli átlagpolgár olvasmányanyagának (*Dionysius Kramer*, 1579, Körmöcbánya–Boroszló, 211 tétel; *Hans Gallen*, 1583, Kassa, 604 tétel). Az itt kapott kép konkretizálódik a polgárhagyatékok könyves tételeiben: az 5–30 kötetes gyűjtemények magját természetesen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos, illetve a helyi iskolai tankönyvek alkotják. Eszerint egy-egy város olvasmányanyaga igen jellegzetes lehet. A 17. század végére a szakkönyvek egy-egy mesterember polcán is megjelennek (például bányászati), s ugyanígy a szórakoztató olvasmányok is.

Irodalom

Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez

Sorozatszerkesztő:

Keserű Bálint

11. *A magyar könyvkultúra múltjából.* IVÁNYI BÉLA cikkei és gyűjtése. Sajtó alá rend., fűgglék: HERNER JÁNOS–MONOK ISTVÁN. Szeged 1983, 645 old.
12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke.* Kísérőtanulmánnyal közreadja: BERLÁSZ JENŐ. Sajtó alá rend., mutató: KEVEHÁZI KATALIN–MONOK ISTVÁN. Munkatárs: VARGA ANDRÁS. Szeged 1984, 343 old.
- 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában.* Szerk.: MONOK ISTVÁN. Bev.: ÖTVÖS PÉTER. Bibliográfia: VARGA ANDRÁS. Szeged 1992, 281 old.
- 12/3. *A Dudith-könyvtár. Részleges rekonstrukció.* Összeáll. és az előszót írta: JANKOVICS JÓZSEF–MONOK ISTVÁN. Szeged 1993, 207 old.
13. *Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657).* Sajtó alá rend.: VARGA ANDRÁS. Bp.–Szeged 1986. IX., 259 old.
- 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580–1721).* Sajtó alá rend.: FARKAS GÁBOR–KATONA TÜNDE–LATZKOVITS MIKLÓS–VARGA ANDRÁS. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1992. VII., 329 old.
- 13/3. *Magyarországi magánkönyvtárak III. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya.* (Előkészületben, sajtó alá rendezi: CICAJ, VILIAM–MONOK ISTVÁN – NÉMETH NOÉMI.)
- 13/4. *Magyarországi magánkönyvtárak IV. Pótlások.* (Tervben.)
14. *Partiumi könyvesházak 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.)* Sajtó alá rend.: FEKETE CSABA–KULCSÁR GYÖRGY–MONOK ISTVÁN–VARGA ANDRÁS. A kötetet és a mutatókat összeáll.: MONOK ISTVÁN–VARGA ANDRÁS. Bp.–Szeged 1988, 588 old.

15. *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Sajtó alá rend.: GÁCSI HEDVIG–FARKAS GÁBOR–KEVEHÁZI KATALIN–LÁZÁR ISTVÁN DÁVID–MONOK ISTVÁN–NÉMETH NOÉMI. Mutató: FARKAS GÁBOR–VARGA ANDRÁS. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1990. XII., 226 old.
- 16/1. *Erdélyi könyvesházak I. JAKÓ KLÁRA: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1991, 171 old.
- 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. JAKÓ ZSIGMOND anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend.: MONOK ISTVÁN–NÉMETH NOÉMI–TONK SÁNDOR. Mutató: FARKAS GÁBOR–VARGA ANDRÁS. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1991. X., 246 old.
- 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. Sajtó alá rend.: MONOK ISTVÁN–NÉMETH NOÉMI–VARGA ANDRÁS. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1994 [1995]. XVI., 375 old.
- 16/4. *Erdélyi könyvesházak IV. Csíksomlyó*. (Előkészületben.)
- 16/5. *Erdélyi könyvesházak V. Beszterce, Brassó, Nagyszeben, Segesvár*. (Előkészületben.)
- 17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Türec, Ungvár*. Sajtó alá rend.: FARKAS GÁBOR–MONOK ISTVÁN–POZSÁR ANNAMÁRIA–VARGA ANDRÁS. Szerk.: MONOK ISTVÁN–VARGA ANDRÁS. Szeged 1990, 330 old.
- 17/2. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat*. Sajtó alá rend.: FARKAS GÁBOR. (Előkészületben.)
- 18/1. *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. Hrsg. von TIBOR GRÜLL–KATALIN KEVEHÁZI–JÓZSEF LÁSZLÓ KOVÁCS–ISTVÁN MONOK–PÉTER ÖTVÖS–KATALIN G. SZENDE. Red. von ISTVÁN MONOK–PÉTER ÖTVÖS–HARALD PRICKLER. Szeged 1994. XI., 578 old.
- 18/2. *Lesestoffe in Westungarn II. Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt)*. Hrsg. von TIBOR GRÜLL–KATALIN KEVEHÁZI–KÁROLY KOKAS–ISTVÁN MONOK–PÉTER ÖTVÖS–HARALD PRICKLER. Szeged 1996, 312 old.
19. *Intézményi gyűjtemények Magyarországon 1526–1750*. (Előkészületben.)
20. *Kumulatív index a 11–20. kötetekhez*. (Tervben.)

Könyvtártörténeti füzetek

Sorozatszerkesztő:

Monok István

- I. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: FONT ZSUZSANNA–HERNER JÁNOS–KOKAS KÁROLY–MONOK ISTVÁN. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1981. XXIX., 219 old.
- II. *Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: HERNER JÁNOS–KEVEHÁZI KATALIN–KOKAS KÁROLY–MONOK ISTVÁN segítségével BARISKA ISTVÁN–KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ–ÖTVÖS PÉTER–TIRNITZ JÓZSEF. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1982. XVIII., 161 old.
- III. *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: HERNER JÁNOS–MONOK ISTVÁN. Szeged 1983. XX., 171 old.
- IV. *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: FONT ZSUZSA–HERNER JÁNOS–KATONA TÜNDE–KEVEHÁZI KATALIN–KISS ÉVA–KOKAS KÁROLY–LATZKOVITS MIKLÓS–MONOK ISTVÁN–RIDEG LÁSZLÓ–VARGA ANDRÁS. Szerk.: HERNER JÁNOS–MONOK ISTVÁN. Szeged 1985. XVII., 190 old.
- V. *Magyarországi magángyűjtemények 1561–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: FARKAS GÁBOR–GÁCSI HEDVIG–KATONA TÜNDE–KEVEHÁZI KATALIN–LATZKOVITS MIKLÓS–MONOK ISTVÁN–NÉMETH NOÉMI. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1989. XIII., 149 old.
- VI. *Intézményi gyűjtemények 1535–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: FARKAS GÁBOR–MONOK ISTVÁN–NÉMETH NOÉMI. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1989. XIX., 146 old.
- VII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: MONOK ISTVÁN–VARGA ANDRÁS. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1990. XIV., 159 old.
- VIII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1535–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: MONOK ISTVÁN–ZVARA EDINA. Szeged 1996. (Nyomdában.)
- IX. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1550–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll.: MONOK ISTVÁN–VILIAM CICAJ–ZVARA EDINA. (Előkészületben.)

A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit

Sorozatszerkesztő:

Monok István

- I. MONOK ISTVÁN: *A Rákóczi család könyvtárai 1588–1660*. Szeged 1996. LII., 285 old.

Jogászaink olvasmányai a kora újkorban

Midőn – kapcsolódva a kora újkori magyarországi könyvkultúra rekonstruálása érdekében az utóbbi évtizedekben megindult kutatásokhoz – a 16–18. századi magán- és intézményi könyvgyűjtemények anyagát egy-egy – sokszor talán mesterkéltné – „szakmai” szempont szerint tekintjük át, és egy „szakma vagy fenköltbben egy tudományág” – jelen esetben a jogi és politikai irodalom – jelenlétére, arányára, illetve jelentőségére kérdezzük rá, nem pusztán művelődéstörténeti érdeklődés vezet bennünket. Az adott „szakmához vagy tudományághoz” sorolható könyvek, az ilyet tartalmazó könyvtárak kutatása az adott tudomány számára is jelentőséggel bír.

Fokozottan így van ez a jogtörténet-tudomány tekintetében. Elsősorban persze egy nagy történelmi hagyománnyal rendelkező szakma információs háttérének a kutatásáról van szó, de nem egyszerűen csak erről. A kérdésfeltevés egész kora újkori jogfejlődésünk, de még inkább jogi kultúránk jellegét feszegeti és bizonyos újraértékelését célozza. Magyarázandó a kutatás ezen kettős célkitűzését, az eddigi eredmények ismeretése előtt egy kis kitérőt kell tennünk, előrebocsátva, hogy a végleges válaszoktól a kutatás mai állása mellett még távol vagyunk.

A jog elsősorban a társadalmi rendben felmerülő meghatározott problémák megoldását jelenti. Az embereket a körülmények mindenkor olyan rendezési problémák elé állítják, melyeket meg kell oldaniuk. A jog csakúgy mint a társadalmi rend, nem egyszer és mindenkorra adott és meghatározott. A jog, mint normarendszer egy „kihívásra” adott olyan „válaszként” fejlődik, mely az ember szellemi alkotóerejéből, a tényállás – helyes vagy hibás – megítéléséből, a hasznosnak és eszményien szükségesnek tekinthető megoldások – helyes vagy hibás – felismeréséből alakul ki. Talán kissé patetikusan fogalmazva: a megoldás megelégedése a jogászok feladata. Létrehozhatnak új szabályokat, új normákat, de ugyanakkor – mivel a jog nagy mértékben tárgyhoz kötött – a jogászoknak széles körben lehetőségük van arra, hogy – bizonyos keretek között – esetleg egy másik jogi kultúrától átvegyenek megoldásokat. Az egyszer megtalált jó megoldások hosszabb időn keresztül alkalmazhatónak bizonyulhatnak, ugyanakkor azonban adott esetben fékező kötöttséggé is válhatnak. Mint mindenütt a kultúra fejlődésében, a jog területén is sikeres és elhibázott megoldások léteznek egymás mellett. Mindenesetre a jogászok munkája így vagy úgy, de szöveghez kötött. A meglett megoldásokat alkalmazásukhoz szövegbe kell önteni. A jogász legfontosabb munkaeszköze az alkalmazandó normákat, megoldásokat, válaszokat megőrkítő szöveg, legyen az korunk Interneten vagy lézerlemezen megjelenő jogszabálya, vagy a jogelvek interpretációját, a kor jogtudósainak *communis opinio*nját tartalmazó közép- vagy kora újkori kódex.

Az elkövetkezőkben egyébként jogász alatt elsősorban nem a különböző, mindenki által jól ismert jogász szakmák gyakorlóit értjük. Vagyis elsősorban nem a társadalom bizonyos konfliktusfeloldó, az emberek bajait megoldani segítő feladatokkal foglalkozó tagjait tekintjük csak jogászoknak. Nem az ellátandó és a történelem folyamán differen-

ciálódó szakmák felől közelítjük meg elsődlegesen a jogász fogalmát. Az alábbiakban a jogászokat mindenekelőtt sajátos ismeretek birtokosainak tekintjük. Tehát elsősorban azon megszerzett ismereteik alapján határozzuk meg itt a jogászokat, amelyek lehetővé tették és teszik gyakorlati és alapvetően az emberek szolgálatában kifejtett, illetve társadalmi szervező és integráló tevékenységüket. Azokat tekintjük tehát – tágabb értelemben – jogászoknak, akiket jellegzetes jogi ismereteik – és ismeret reprodukálási eszközeik, lehetőségeik – választottak el a társadalom többi tagjától.

A fent említett első megközelítés tehát a megoldások ismeretének az eszköztáraként határozza meg a könyvet. Ma sem lehet szebben megfogalmazni, mint azt *Iványi Béla* tette: „Igen érdekelt..., hogy vajon hajdanában Magyarországon az igazságot keresők és osztogatók miféle forrásokból, miféle könyvekből sajátították el a jogot? Sokat kutattam és kerestem, hogy országos főbíráink, politikai vezéralakjaink könyvtáraiban melyek voltak a jogi tartalmú, hogy úgy mondjam, standard munkák?”

Erre az olvasmányszociológiai nevezhető kérdésre az átfogó válasz mind ez ideig elmaradt. Elfogadva azonban a jogászi szakma racionalizáló jellegét, azt, hogy a jogászok mindennapi feladata a felmerülő problémák szakszerű gyakorlati elrendezése, feltételezhetjük, hogy munkaeszközeik kiválasztása is racionális. A jogászok többé-kevésbé azokat a jogi tárgyú könyveket szerezték be és tartották könyvtárukban a 16–18. században is, melyekre munkájukhoz szükségük volt. Másrészt viszont azt is feltételezhetjük, hogy akinek nagy számban voltak birtokában jogi könyvek, az vagy maga, vagy rokonságának tagja – tágabb értelemben – jogásznak, de leginkább valamilyen okból a jogi problémák iránt érdeklődőnek tekinthető.

A jogi könyvek jelenléte a kora újkori könyvtárakban, könyvjegyzékekben, könyveket felsoroló hagyatéki leltárakban tehát a jogászok, a jogi problémák léte miatt magától értetődő. Az azonban, hogy milyen tartalmú és honnan származó könyvek voltak fellelhetők egy-egy könyvtárban, már sokat elárulhat jogtudóink tanultságáról, érdeklődéséről és korabeli lehetőségeiről. A hatástörténeti megközelítés kapcsán az alábbiakat kell előrebocsátanunk:

Az európai jogtörténet-tudomány Magyarországot egyértelműen az európai jogi kultúra részesének tekinti, s magánjogi fejlődésünket az európai *ius commune* hatókörébe sorolja. Ez a megállapítás nem csupán középkori jogéletünkre vonatkozik, hanem az újkorra, a római jog európai recepciója utáni időszakokra is.

Ez a besorolás a magyar magánjogtörténeti kutatások jelenlegi állása szerint, különösen az újkor tekintetében, megelőlegezett bizalmon alapul. Ugyanis míg középkori jogéletünk szinte minden területe többé-kevésbé részletes vizsgálat alá került az utóbbi évtizedekben, addig a 16–18. századi magánjogtörténetünk hiányzó fejezetei még jórészt megírásra várnak. A tudós jogok, a *ius civile* és a *ius canonicum*, továbbá az európai jogtudomány hatása a magyar magánjogra lényegében máig feltáratlan terület.

E hiányzó fejezetek számbavétele megtörtént, a hiátusok betöltésére kutatási programok körvonalazódtak. A külföldi tudományos közvélemény érdeklődéssel, sőt mondhatjuk, megkülönböztetett figyelemmel várja az eredményeket, melyek lehetővé teszik a késő középkori kora újkori magyar magánjog alaposabb megismerését.

A munka több síkon folyhat. A jogforrások, valamint a joggyakorlat elemzése mellett és azok jobb megismeréséhez elkerülhetetlen a kor magyar jogtudományi irodalmának mindenféle le- vagy felértékelő előítéllettől mentes számbavétele. A korabeli jogi kultúráltság feltárásához hozzájárulhatnak azok az ismeretek is, melyeket az újkori magyar értelmiség azon tagjairól szerezhetünk, akiket tudásuk, betöltött tisztségük, hivataluk alapján a jogtudók közé sorolhatunk.

A „személyi oldal” kutatása azért tekinthető fontosnak, mert a modern európai jogtörténeti irodalom a *ius commune* átvételét, recepcióját – a korábbi állásponttól eltérően – már nem kizárólag a római és kánoni jog anyagi szabályainak és jogintézményeinek átvétele-

ként fogja fel, hanem egy hosszú távú kultúrtörténeti és szociológiai folyamatnak tekinti. Ennek a térségenként eltérő időpontokban lejátszódó, de összeurópainak tekintett folyamatnak a lényege a jogéletnek, a jog művelésének tudományossá válása, vagyis a jogi, politikai kérdéseknek a korabeli tudomány, elsősorban a skolasztikus jogtudomány segítségével való megoldása, a közélet racionalizálása. Ez azonban elképzelhetetlen a kor tudományos műhelyeiben, az egyetemeken – eleinte a Bolognában kialakult egységes, majd differenciálódó módszer alapján – kiképzett szakemberek, a „tudós jogászok” nélkül. Leegyszerűsítve tehát azt mondhatjuk, hogy az Európa egyetemein a „tudós jogokban” ismereteket szerzett jogvégzettek előbb politikai, majd gyakorlati jogéletbeli alkalmaztatása és szerepvállalása az előfeltétele, illetve bizonyítéka a *ius commune* beszívargásának az egyes társadalmak jogéletébe. A megszerzett ismeretek alkalmazásának lehetőségéről van itt szó.

Az egyetemi vagy – a nálunk inkább uralkodó gyakorlati jellegű – tanulási folyamatban szerzett ismeretek alkalmazásának, szinten tartásának, fejlesztésének elengedhetetlen kelléke azonban a tudásanyag reprodukálhatósága, elérhetősége, a könyvben megtestesülő lehetőség, a „potenciális olvashatóság” (Monok István). Annak ismerete, hogy a könyvek mit árulnak el arról, hogy milyen mintákat követtek jogtudóink, talán még közvetlenebb bizonyítékát adhatja a *ius commune* hazai recepciójának, az európai minták kényszerű vagy önkéntes követésének, mint a peregrinusok között keresni a külföldön jogot hallgatókat. Sokak szerint ez a mintakövetés kényszerű volt hazai jogi irodalom híján. De miért volt oly kis számú, egy „jogász nemzethez” szinte méltatlanul csekély a hazai jogi irodalom, egy olyan korban, mikor a helyes megoldások megtalálásában jóval nagyobb szerepe volt az elvek, a tudományos nézetek értelmezésének, mint a – nem minden problémakörre kiterjedő – jogszabályoknak.

Talán azért, mert itthon a magától értetődöttség természetességével merítették abból a tárházból, amit a *ius commune* irodalma rendelkezésre bocsátott. A magyar szokásjogba zártág, *Werbőczy Hármaskönyvének* mindenekfelettsége ellenére is.

Tudjuk persze, hogy egy könyv léte, megléte egy könyvtárban, korántsem jelenti a könyv tényleges használatát. De a jogi könyvek esetében egy valószínűbb, egy tárgyi-sult lehetőségéről van szó.

Ezen második kérdéskör, a könyvek hatásának vizsgálata még gyerekcipőben jár. De talán éppen a jogtudomány területén van a legnagyobb esély, hogy felmérhessük, hogy a könyvek meglétében benne rejlő hatáslehetőség mennyire érvényesült. Ezt elsősorban az teszi lehetővé, hogy a könyvekből nyert ismeretek egy másik forrástípusban – mégpedig a bírósági és hivatali akták hatalmas és eddig fel nem tárt anyagában – is megjelenhetnek.

A szoros kapcsolat a jogi könyvek és használóik között évszázadokon át mindenképpen feltételezhető. Kiváltképpen így volt ez – ismereteink szerint – a középkorban, mikor a könyv még nem volt „tucattermék”.

Középkor

Köztudott, hogy a hazai írás- és jogtudó réteg már az Árpád-korban szétvált egy tudósabb, egyetemet végzett doktori rétegre és a kancelláriákban, kolostori iskolákban, bíróságok mellett a gyakorlatban kiképzett hazai deákrétegre. A szerencsésebb klerikusok és

Az európai jogtörténet-tudomány Magyarországot egyértelműen az európai jogi kultúra részesének tekinti, s magánjogi fejlődésünket az európai ius commune hatókörébe sorolja. Ez a megállapítás nem csupán középkori jogéletünkre vonatkozik, hanem az újkorra, a római jog európai recepciója utáni időszakra is.

világiak külföldi egyetemeken tanulhattak, a legjelentősebb olasz jogtudósok tanaival ismerkedhettek. A túlnyomó többség viszont a hazai szokásjogban nyert kiképzést a hazai, elsősorban egyházi iskolákban. Ez a szétválási tendencia a 14–15. században is erősödött, a három magyarországi egyetemalapítási kísérlet ellenére.

Mindezt figyelembe véve és előrebocsátva, hogy ez irányú ismereteink korlátozottak, Mohács előtti jogászságunkról összefoglalóan azt mondhatjuk el, hogy a központi szervek, a kancellária és a kúria hivatásszerűen joggal foglalkozó tagjait szemügyre véve a szervek szervezeti kettősségével (kancellária: „közigazgatás”, diplomácia; kúria: igazságszolgáltatás) szinte teljesen egybeesett a „doktorok” és „praktikusok” jogász rétegének európai távlatú megkülönböztetése. A kancellária a politikus, diplomata egyházi tudósok, a „doktorok” kezében volt, míg a bírúk és bíróságok inkább a gyakorlati jogászok, a világi „praktikusok” közül kerültek ki. E két réteg nemcsak tevékenységi és hatókörében, hanem képzettségében, javadalmazottságában, karrierjében és minden valószínűség szerint – különösen a Mohács előtti századot tekintve – olvasottságában, könyvhasználatában is eltért egymástól.

A középkorban a jogi könyvek első magyarországi megjelenése szoros kapcsolatban állt az egyetemjárással. Az olasz – elsősorban a bolognai és padovai – jogi egyetemek hazai látogatói természetesen magukkal hozták azokat az értékes kéziratokat, melyeket az egyetemi városokban vásároltak, s melyeket tanulmányaik során használtak. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a 13. századból jogi könyvek hazai jelenlétének nemcsak szórványos (egy-egy végrendeletben, vagy adásvételi szerződésben fel-feltűnő) nyomaival találkozunk, hanem tudjuk például, hogy a veszprémi káptalani iskola 1276-os égése során tizenöt római és kánonjogi könyv pusztult el. A tény, hogy a 13. század végén a királyi és királynéi kancellária vezetése az egyetemeken végzett, „tudós” jogászok kezébe került, hogy ebben az időben szilárdult meg a hiteleshelyek intézményrendszere, valamint az egyházi bíróságok szervezete, s hogy ekkor kezdődött el hazánkban a – később háttérbe szoruló – közjegyzőség lassú térhódítása is, azt sugallja, hogy a jogi képzettség térnyerésével együtt a jogi könyvek elterjedése is együtt járt. 1298-ból jelentik a források, hogy az esztergomi érsek bíróságára szakértőként meghívott egyházjogászok „könyveket forgatván” adtak véleményt az eléjük tárt ügyekben.

A következő évszázadra vonatkozóan több forrásból tudomást szerezhetünk arról, hogy elsősorban a világi és egyházi elit, a központi közigazgatás és bíraskodás résztvevői rendelkeztek mindazokkal a forrásokkal, melyek segíthették őket a jogi problémák megítélésében. A tudósítások mellett, melyek a jogi, elsősorban kánonjogi könyvek jelenlétét a királyi és főpapi udvarokban igazolják, a korabeli oklevelek elemzése azt is kimutatta, hogy ezeket a forrásokat alkalmazták is, és legalább a legfontosabb kánonjogi törvénykönyvek ezen elit körében közkézen forogtak. Továbbmenve azonban éppen egy könyvjegyzék (a nagyszebeni prépost 1360–70 között készült jegyzéke) bizonyítja, hogy a tőle kikölcsönzött jogi könyvek révén a század második felében a tudós jogok ismerete az egyetemet nem járt egyháziak körében is tért nyert.

E korra tehetőek egyébként a hazai jogi irodalom szerény kezdetei is, melynek kialakulásában is nagy szerepet kapott a külföldi tekintélyes művek hazai viszonyokhoz igazítása. A viszonylag nagy számban ismertté vált hazai formuláskönyvek szerkesztése során is, mely művek elsősorban nem a „jogtudomány”, hanem a joggyakorlat elvárásainak feleltek meg, figyelembe vették az országban minden bizonnyal nagy számban közkézen forgó jogi kéziratokat. Ezekből és a „tudós jogok” legfontosabb forrás- és kommentárgyűjteményeiből állt össze a 15. századtól közkönyvtári feladatokat is ellátó plébániai, káptalani és városi könyvgyűjtemények jogi jellegűnek tekinthető anyaga. Az ismert könyvanyagban a kánonjogi művek túlsúlya figyelhető meg a római jogi könyvekkel szemben. Míg utóbbiak elsősorban a világi jogot is hallgató peregrinusok révén kerülhettek be a különböző gyűjteményekbe, addig a kánonjogi munkák egyéb csatornákon is

beármolhattak, hiszen a 15. századi könyvjegyzékek szerint az egyházjogi irodalom szinte elárasztotta hazánkat.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a formuláskönyvek elszaporodása a 15–16. század fordulóján egy bizonyos elfordulást jelentett – elsősorban a „domidoctus” rétegben – a tudós jogoktól. Ezek az „iratmintatárak”, melyeket a hazai szokásjog első, oktatási és gyakorlati igényeknek megfelelő feljegyzéseiként tartunk számon, nagy népszerűségnek örvendtek ebben a korban. Ugyanakkor azonban mindenképpen bizonyos visszaesést is jelentettek a jogtudók jogi kulturáltságában. A formulák gyűjteményei a sablonos, ismétlődő mondatok, kifejezések, klauzulák megőrzését szolgálták. Megtakarították az újrafogalmazás fáradságát, de ugyanakkor a jogi precizitást, a kívánt joghatás biztosítását is szolgálták. Az azonos jellegű iratok variánsai egy-egy jogeset különböző megoldását tették lehetővé.

A formuláskönyvek készítésének és elterjedésének jelensége – melyet a kutatások sugallnak – persze nem kifejezetten a tudós jogi könyvek iránti kereslet visszaesését jelentette, hanem inkább azt, hogy megnőtt azoknak a száma, akik ezeket az egyszerűbb ismeretforrásokat a mindennapi életben használták, alkalmazták. A 15. század után kiépült a megyei jegyzői szervezet (a jegyzők tekinthetők bizonyos szakismerettel rendelkezőknek a nemesi vármegye apparátusában), s a kevés nótárius szinte kizárólag deák műveltséggel rendelkezett. Középkori városaink okleveles gyakorlata azt mutatja, hogy gyakorlati szakembereik csak a szűkebb pátria szokásait, jogát ismerték. (A 15–16. század fordulóján Pesten és Budán tizenkilenc ügyvéd tevékenykedett.) A városi praxisról rendelkezésre álló adataink azt mutatják, hogy a jogtudás csak a 16. században lett a polgárság szélesebb rétegeinek sajátja. A nyugati fejlődésben oly nagy fontosságú közjegyzői szervezet nálunk nem alakult ki. Az ezt helyettesítő hiteleshelyek gyakorlatát pedig a kúria, a „praktikusok” gyakorlata befolyásolhatta inkább.

Mohács után

Módszertani megjegyzések

A hazai jogászok és a könyvek kapcsolatának megítélése a 16–18. századra jóval bonyolultabb. Egyrészt azért, mert az eddigi szoros kapcsolat a könyv és használójának hivatása, tevékenysége között megváltozott. A nyomtatás és a könyvek viszonylagos olcsósága lehetővé tette, hogy már nem pusztán a „szakmai” érdeklődése miatt szerezzen be valaki jogi könyveket, hanem azért is, mert érdeklik bizonyos problémák, illetve hogy legalább ilyen szinten, egy-két jogkönyv, jogszabálygyűjtemény birtoklásával felkészültebb lehessen esetleges jogi problémái megoldásában. És természetesen egyéb kultúrtörténeti folyamatok is hozzájárulnak a könyv mint médium forradalmi előretöréséhez.

A rendelkezésünkre álló forrásanyag, reprezentatív voltában is nagyságrendekkel meghaladja azt a néhány tucat oklevelet, melyek a középkor jogi könyvkultúrájának vonatkozásában rendelkezésünkre állnak.

Másrészt viszont jóval bonyolultabb az állásfoglalás, mert sokkal nehezebb körvonalazni a jogász fogalmát ebben az egyre inkább laicizálódó korszakban. A különböző kancelláriák tisztviselőit már nem lehet mint jogtudó értelmiséget külön csoportként kezelni, mert a 16. század végétől a legkülönbözőbb státusú személyek csoportja (a nádortól az udvarbírókig) folytatott fizetésért hasonlóképpen jogász tevékenységet. A jogászok között a tanultságnak valószínűleg nagyobb a szerepe volt ebben a korban is, mint például az orvosoknál, de éppen az országos méltóságot viselőknél volt rendszeres a képzetlenség: a nádor, a horvát bán, a tárnokmester és az országbíró (a négy bírói joghatóság) a 18. századig általában nem rendelkezett jogász képzéssel.

A bíróságok személyzete (amennyiben egyáltalán működtek), illetve a központi szervek hivatalnokai I. Ferdinánd uralkodása óta kaptak fizetést. De a központi tisztségvisel-

lők túlnyomó része birtokos, sőt nagybirtokos volt, s fizetésüknél lényegesebben többet költöttek a méltóságukkal járó kötelezettségekre. A kora újkor magyar „hivatalnokai” elsősorban a tekintély vagy patrónusuk kedvéért és nem a javadalmazásért dolgoztak. A társadalmi előrelépést tekintve mindenképpen előnyös lehetett a hivatalnokoskodás. Hivatali elfoglaltságuk rendkívül rendszertelen volt.

A hivattal vagy méltósággal rendelkező „jogászok” mellett a 17. században már népes volt az önálló ügyvédek, valamint az ismeretlen végzettségű, de a törvényben jártas személyek csoportja. Ezek nem alkothattak egységes réteget, hisz óriásiak voltak a társadalmi különbségek az ügyvédi tevékenységet folytatók között, jogász tevékenységük azonban nagyon hasonló volt: az ügyvédvállás jogával rendelkező nagyurak ügyeiben jártak el.

A 17. századtól azt mondhatjuk, hogy a magyar tanulási lehetőségek között gyakorlatilag jogásznak kell tekintenünk minden nemest, aki iskolázott és a birtokigazgatásban, a törvényszékek előtt, a kancelláriákban vagy a politikában használható volt, egy-egy főúr jogi és kereskedelmi ügyeit intézte, s végül annak politikai bizalmasává vált. A köznemesi státusú jogász értelmiségiek politikai szerepe a 17. század első felében és közepe táján hangsúlyos szerepet kapott, de hosszú ideig később is szerepük volt a magyar politizálásban. A nemesség egyébként, mint tudjuk, azonosította magát a nemzettel. Erre a korszakra alkalmazhatjuk tehát először azt a történelmünk során többször felbukkanó paradigmát, mely szerint a magyar „jogász nemzet”.

Könnyebb valamivel a helyzet a városok igazgatását és igazságszolgáltatását végzőket jogászként megragadni, már csak azért is, mert a városok elsőfokú bírászkodásában és vezető testületeiben nagy számmal tevékenykedtek külföldön járt jogvégzettek, akik a városok jogéletére meghatározó jelentőséggel bírtak és általában, szűkebb pátriájukon belül jól nyomon követhető „szakmai” karriert futottak be.

A rendelkezésre álló könyvjegyzékek vizsgálata egyébiránt sok esetben segíti egy-egy nemes vagy polgár jogászként vagy legalábbis jogi ismereteit esetenként alkalmazó személyként való azonosítását. Természetesen módszertani kérdésként felmerülhet, hogy mi a jogi-politikai könyveknek az az aránya, amely egy ilyen jellegű azonosítást magalapozhat? Magától értetődik, hogy ezt nem lehet százalékosan kifejezni, hiszen több tényező, elsősorban az állomány összetétele is figyelembe veendő egy-egy könyvtár „jogászkönyvtárként” való meghatározásánál, ha van egyáltalán egy ilyen tipizálásnak jelentősége.

Jogi könyvek magánkönyvtárakban

A különböző forrásokból származó könyvjegyzékek – melyek magánszemélyek tulajdonában volt könyvekről, könyvtárakról tudósítanak, s melyek a ma ismert mintegy 1500 könyvlista nagy részét kiteszik – elemzése a jogtörténész számára nagyon tanulságos lehet, de az adatok feldolgozásának, sem a jogtudományhoz, sem a más tudományágakhoz sorolt könyvek esetében sem alakult ki egy általánosítható módszere. A kutatások mai állása is csak kísérleti és szükségszerűen hiányos képet eredményezhet.

Többféle úton képzelhető el a megközelítés: Rákérdezhetünk például, hogy az egyes könyvlisták jogi anyagában megmutatkozik-e a *possessor* társadalmi helyzete (nemes-polgár), általános műveltsége („értelmiségi”–„nem értelmiségi”), jogi műveltsége (*peregrinus-domidoctus*), foglalkozása (modern fogalmakkal a közigazgatásban és/vagy a jogszolgáltatásban szereplése) és ezen belül világi vagy egyházi tisztségviselőként való feltűnése. Az elhatárolási nehézségek mellett mindenképpen átfedésekkel és megállapításainkkal szemben felhozható tetszőleges számú ellenpéldával kell számolnunk az ilyen jellegű megkülönböztetéseknél.

A nemesek jogi könyvei

A viszonylag csekély számú rekonstruálható és komoly gyűjteménynek, „nagy könyvtárnak” (Farkas Gábor) tekinthető főnemesi könyvtárban, melyek több tudományterület-

re kiterjedő anyagot tartalmaznak, a jogi olvasmányoknak ha nem is mindig kitüntetett, de biztosított helye volt. A jogi könyvek (5–20% körüli jelenléte) ezekben a könyvtárakban nem elsősorban „szakmai” érdeklődésnek, hanem pusztán a jognak mint az általános tudáskincs elismert részének köszönhető. Ez akkor is így van, ha egyes országos vagy megyei tisztviselő főnemesei könyvtárában viszonylag nagy számban találunk jogi könyveket: *Eszterházy Pál* Fraknón a 18. század elején leltébe helyezett hatalmas könyvtárának egy tizedét tették ki a túlnyomóan a *ius commune* irodalom körébe sorolható jogi munkák, azonban a hatalmas gyűjteményen belül háttérbe szorulnak a természettudományos munkákkal szemben. *Csáky István* főispán például kizárólag magyar jogi könyveket forgatott, a nyitrai megyei Berényi családban azonban az európai standard művek közül is hagyományozódott néhány a későbbi nemzedékekre. *Szirmay András*, aki könyvei katalógusának készítésekor ítéltáblai bíró volt, vagyis a hazai jogélet „sűrűjében” tevékenykedett, tizenhét jogi és huszonöt politikai tárgyú könyvvel rendelkezett, melyek között éppúgy megtaláljuk *Jean Bodin*, *Hugo Grotius* és *Samuel Puffendorf* műveit, mint *Baranyai Decsi János* *Syntagmáját*, *Kithonichot* és a *Quadrupartitumot*, illetve a *Corpus Iuris Civilist* is.

Vannak persze ellenpéldák is. A főispánként és törvényszéki bíróként működő báró *Forgách Imre* csak három jogi könyvet tartott szükségesnek a trencsényi evangélikus iskolának ajándékozni, a táblai assessor *Dobai Székely András* egyetlen jogi könyvvel rendelkezett, igaz az *Iustinianus* volt, valószínűleg az *Institutiók*. A 17. század egyik legnevesebb magyar jogászának, a nemes *Vitnyédi Istvánnak* hatalmas könyvtárában a jogi és politikai művek a könyvek mintegy egyötödét tették ki, ami azonban még így is a korszak egyik legnagyobb és legtartalmasabb ilyen jellegű gyűjteményének tekinthető. Kérdés, hogy mennyire tekinthető ez a *bibliotheca* a „jólmenő ügyvéd” korabeli eszköztárának vagy pedig a polgárosult, Sopronban élő jogász idomulásának az igen fejlett jogi kultúrájú város elvárásaihoz.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a nemesi könyvtárakban akkor sem uralkodtak a jogi könyvek, ha a tulajdonos által betöltött tisztség ezt indokolta volna.

A peregrináció a nemesség képviselői között is nagy meghatározó erővel bírt a későbbi könyves érdeklődésre nézve, amit például a peregrináció alatt jogi tanulmányokat is hallgató Telekiek könyvtárának 18. századi anyaga is mutat. De természetesen itt is lehet ellenpéldát említeni. *Czobor Mihály*, itáliai peregrinus, a királyi tábla későbbi ülnöke közepes nagyságú könyvtárában alig tartott jogi könyveket. Csakúgy mint *Nádasdy Ferenc* is, aki utazása során jogi karokra iratkozott, és későbbi pályája is predesztinálná őt egy jelentősebb jogi kézikönyvtár birtoklására, alig rendelkezett jogi irodalommal, igaz egy glosszált *Corpus Iuris* és *Cujacius* tizenegy-kötetes kommentárja az akkori tudományos élvonal tudomásulvételét jelzi nála. Az ő példája is figyelmeztet, hogy a minőség gyakran kiegyenlíti a mennyiségi előnyöket.

A bíróságok személyzete (amennyiben egyáltalán működtek), illetve a központi szervek hivatalnokai

I. Ferdinánd uralkodása óta kaptak fizetést. De a központi tisztségviselők túlnyomó része birtokos, sőt nagybirtokos volt, s fizetésüknél lényegesebben többet költöttek a méltóságukkal járó kötelezettségekre. A kora újkor magyar „hivatalnokai” elsősorban a tekintély vagy patrónusuk kedvéért és nem a javadalmaszásért dolgoztak. A társadalmi előrejutást tekintve mindenképpen előnyös lehetett a hivatalnokoskodás. Hivatali elfoglaltságuk rendkívül rendszertelen volt.

A kisebb nemesi könyvtárak jegyzékei alig maradtak ránk, ennek tudható be, hogy adatok híján sem cáfolni, sem igazolni nem tudjuk igazán a paradigmaszerű megfogalmazást, mely szerint *Werbőczy Hármaskönyve* a „nemesség bibliájaként” minden nemesi kúriában megtalálható lett volna. Kétségtelen, hogy a rendkívül sok kiadást megért, nagy hatású jogkönyv talán a leggyakrabban felbukkanó jogi könyv a jegyzékekben, de mai ismeretünk szerint éppúgy ott volt a jogi érdeklődésű vagy bizonyos fokig művelt polgárok polcain vagy ládáiban is, mint ahogy a nemesek könyvei között. Több esetben van rá adatunk, hogy egyetlen jogi könyvként egy-egy kisebb nemesi könyvtárban a *Tripartitum* volt jelen. Ez közvetve igazolhatja a paradigmát.

A polgárság jogi könyvkultúrája

Források tekintetében nagyságrendekkel jobban dokumentált egyes városok lakosságának könyves kultúrája, mint a nemesi családoké. Vállalva a források nem egyenletes eloszlásából adódó hibalehetőségeket, itt már jóval általánosabb, ha nem is végleges megállapításokat tehetünk.

Egyes jól dokumentált nyugat- valamint felső-magyarországi városok (Sopron, Kőszeg, Besztercebánya, Selmecebánya, Körmöcbánya) anyagának tematikus vizsgálatai már kimutatták, hogy a jogi könyvek meglehetősen nagy arányban voltak ezeken a helyeken képviselve.

A nyugat-magyarországi városok esetében érdekes, hogy a viszonylag sok jogi könyv kevés tulajdonos kezében összpontosult. Sopronban az ismert, ötnél több könyvet felvonultató mintegy száz jegyzéknek csak az egyharmada tartalmaz jogi könyvet. Ezekben azonban nagy számban és arányban fordulnak elő. Nem ritka, hogy több tucat jogi könyv gazdájának mondhatta magát egy-egy ügyvéd, majd később városi tisztségviselő. Sopronban egyértelműen kimutatható a peregrináció és a jogi könyvek nagyobb száma közötti összefüggés. Egyes családok (Artner, Zuana, Poch, Fauth) több nemzedéken keresztül küldték fiaikat a különböző német egyetemek jogi karaira, s nem meglepő, hogy ezen családok könyves jegyzékeiben az európai *ius commune* irodalom igazán kiemelkedő műveit is megtaláljuk az idegen és hazai jogforrások, valamint az elemi ismereteket tartalmazó iustinianusi *Institutiók* mellett. A tucatnyi „jogászkönyvtárként” megjelölhető gyűjtemény birtokosai csaknem kivétel nélkül peregrinusok voltak, vagy családjukban joghallgató volt található. Könyveiket nem egy nyugat-európai jogász is megirigyelhette volna. A jogi tudással felvértezett soproni ügyvédet vagy hivatalnokot könyvtára szakértelmiségiként minősíti, annak ellenére, hogy egyetlen jelentősebb jegyzékben sem túlnyomó a jogi könyvek aránya. Ha ez az arány 20% körüli, már biztosan egy „profi” jogász könyvtáráról van szó.

Kőszeg kisebb forrásanyagából merítve csak egyetlen olyan könyvjegyzékkel találkozhatunk, melyben a jogi könyvek nagyobb arányban fordulnak elő. Igezz, hogy ez a lista viszonylag korai: *Johannes Sagittarius* városi jegyzőnek 1603-ban európai színvonalú jogi könyvtára volt.

A felső-magyarországi bányavárosok könyvlistáinak jogi könyveit vizsgálva talán az tűnik fel leginkább, hogy a gyűjteményekben nagyszámban találunk német jogforrásokat. Vannak olyan jegyzékek, ahol csak ilyen jellegű munkákkal képviselteti magát a jogtudomány. A nyelvi preferenciát jellemzi, hogy a magyarországi anyagban csak itt bukkannak fel nagyobb számban német *Tripartitum*- és *Institutio*-fordítások. Az elemi jogi ismeretek tehát a „nép nyelvén” álltak rendelkezésre. Itt találkozunk néhány szláv nyelvű jogszabálygyűjteménnyel is. Igazán meglepő jelenségként értékelhető, hogy a bányavárosokban viszonylag ritkán tűnnek fel bányajogi szabálygyűjtemények, illetve munkák.

Besztercebánya kilencvennyolc ismert jegyzékéből ötvennégyben találunk jogi könyvet, de jelentős jogi anyagot tulajdonképpen csak néhány könyvlista tud felmutatni. Selmeceben néhány jegyzői hagyatékban bukkanhatunk jelentősebb gyűjteményre, s fellelhető itt egy-két igazán tartalmas könyvlista is. A jogi könyvek megoszlása szélesebb körű a bányavárosokban, mint Sopronban vagy Kőszegen, de tartalmilag jóval szegényesebb.

Az alkalmazott jog és a könyveskultúra kapcsolatára talán a legmeggyőzőbb példát a 17–18. század fordulójának pest-budai jogélete kínálja. A két város jogéletének egyetemesen érvényesülő vonása ebben korban az idegen jog uralma. A török kiűzése után a két városban egy vegyes elemekből álló jogrendszer érvényesült, mely kifejezéseit, formáit a római jogból vette, tartalmában azonban a java középkori olasz városállamok, a német részfejedelemségek és az osztrák abszolutizmus jogának legkülönbözőbb elemeit egyesítette a kamarai adminisztráció fennhatósága alatt.

Bár a polgári perekben itt alkalmazott jogszabályokról meglévő képünk nem egészen világos, a fennmaradt jogszolgáltatási anyagból mindenesetre megállapítható, hogy a pest-budai hatóságok az „általános jogok”, a „császári jogok” érvényét magától értetődőnek tekintették. Az egyetemes jog a glosszátorok, kommentátorok és a német birodalmi fórumok munkája során sokszor a felismerhetetlenségig átalakított római jogot jelentette. *Bónis György* az akták között idézeteket talált *Iustinianus Codex*-éből és *Digestáiból*. A kor jogászai a *communis opinio doctorum* alapján érveltek és római-jogi axiómákkal dobálóztak. Csak jogi tanulmányok során megismerhető kommentárokat vagy gyakorlati kézikönyveket hívtak segítségül. A középkori szerzőknél gyakrabban hivatkoztak a 16–17. századi német jogi írókra. A leggyakrabban idézett német szerző a neves büntetőjogász, *Benedict Carpzov* (1595-1666) volt. Utána még leginkább *Andreas Gail* nevét emlegették a kamarai hatóságok. Mellettük itt-ott felvillannak a római jog más magyarozói vagy valamelyik német főbíróság gyakorlatának ismertetői (*Mynsinger von Frundeck, Besold, Brunemann, Harpprecht, Schneidewin*) mint az adminisztráció által hivatkozott tekintélyek.

E tényeket lehet azzal magyarázni, hogy a két városban ez idő tájt sok idegen ügyvéd, hivatalnok telepedett meg. De ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az akták vizsgálata során feltűnt szaktekintélyek idézése mögött egy jelentős könyvállomány állt, melyet az a néhány, e századfordulóról ránk maradt könyvjegyzék is igazol, melyek rendelkezésünkre állnak. *Georgius Kiechel* budai városi jegyző hagyatéki könyvjegyzékében (1694), melynek több mint felét jogi könyvek teszik ki, ugyanazon jogi írók nevei köszönnek vissza, mint az aktákban. *Johann K. von Freydenberg* budai ügyvéd könyveinek valamivel később (1725) keletkezett jegyzékében azok a német és osztrák (sokszor kézíratos) jogforrások találhatók meg, melyek a város szoros kamarai irányítása alatt alkalmazásra kerültek. Az idegen jogi könyvek jelenlétét lehetne a kamarai adminisztráció hatásának tulajdonítani. De a jegyzékekben magyar forrásokat és jogirodalmat is találhatunk (*Kithonich, Werbóczy*), igaz azonban, hogy rájuk – az akták tanúsága szerint – senki sem hivatkozott ez idő tájt Pest-Budán.

Az ügyvédeken, városi hivatalnokokon kívül is találunk olyan polgárokat városainkban, akiknek voltak jogi könyveik. A legkülönbözőbb mesterségek űzőinek könyvei között találunk egy-egy iustinianusi *Institutiot*, valamint *Tripartitumot*. Voltak olyan tehetősebb polgárok is, akik annak ellenére, hogy közvetlenül nem foglalkoztak jogi problémákkal, mégis, könyvtárukban több jogi művet is őriztek.

A nyugat-magyarországi városok esetében érdekes, hogy a viszonylag sok jogi könyv kevés tulajdonos kezében összpontosult. Sopronban az ismert, ötnél több könyvet felvonultató mintegy száz jegyzéknek csak az egyharmada tartalmaz jogi könyvet. Ezekben azonban nagy számban és arányban fordulnak elő. Nem ritka, hogy több tucat jogi könyv gazdájának mondhatta magát egy-egy ügyvéd, majd később városi tisztségviselő.

A városi könyves-kultúra ismeretének nagy hiátusa, hogy az erdélyi szász városok magánkönyvtáiról csak szórványos adataink vannak, s csupán egy-egy jelentősebb személyiség könyvtárának anyaga került rekonstruálásra. Emellett mintegy kilencven Besztercéről származó hagyatéki leltár vár kiadásra és alaposabb feldolgozásra az Állami Levéltárban. Felmérésre várnak a brassói és nagyszabeni levéltárak könyvlistákat rejtő forrásai is. A római jognak az erdélyi szászok jogéletében betöltött szerepével tisztában lévő jogtörténész izgalommal tekinthet a két legnagyobb erdélyi szász város könyvlistáinak elemzése elé.

A nem jogász értelmiség és a jogi könyvek

Bár az értelmiség meglehetősen alulreprezentált a könyvlistát hátrahagyottak között, de azért mégis kialakíthatunk egy bizonyos képet a jogi könyvek helyéről a nem jogász értelmiséghez tartozók könyvtáraiban.

Mind az iskolamestereknek, mind a lelkészeknek volt néhány jogi könyvük, mint azt néhány felső-magyarországi iskolai rektor hagyatéka is bizonyítja. A iustinianusi *Institutiók* különböző nyelvű kiadásai (egy helyen még görög kommentárjai is), és bizonyos jogforrások helyet kaptak az alapfokú oktatással foglalkozók könyvei között is, de elég kis hányadot képezve. Hasonlót mondhatunk két soproni orvos könyvjegyzékéről is, bár ezeknél a családi örökség vagy az orvosi hivatás mellett betöltött városi tisztség is hozzájárulhatott a jogi könyvek jelenlétéhez.

A lelképászorok könyvei között is találunk általában egy-két jogi könyvet; ritkább az, ha egy-egy közepes méretű könyvtárban több jogi jellegű művel is találkozhatunk. Erre bizonyosan hatással volt a környezet is, ahol az adott egyházi személy szolgált. Így *Melchior Coress* soproni evangélikus lelkész több száz könyve között nem meglepő a háromtucatnyi jogi könyv, mint ahogy *Samuel Günther* lőcsei tanár és lelkész is besorolt minden szakterületet átfogó könyvtárába kéttucatnyi jogi könyvet. Kivétel ez alól a jogi könyvet is írt, szintén tudós lelkész, *Bél Máttyás*, aki tételes jogi művet nem birtokolt, csak Grotius és Puffendorf-kiadások kelthetik fel a jogtörténész figyelmét könyvtárában. A vidéki papság körében (legyen az bármely felekezethez tartozó) azonban még ritkább volt a jogi könyvek használata.

Másként alakul a helyzet, ha a közép- és felsőpapság, illetve lelkészi réteg könyvgyűjtési szokásaival foglalkozunk. Bár *Csulyak István* református esperes alig bírt jogi olvasmánnyal, de a katolikus felsőpapság követte az évszázados hagyományt és nemcsak egyházzogi, hanem a világi jogtudomány körébe tartozó könyveket is birtokoltak, mint azt *Kutassy János* (1607) és *Forgách Ferenc* (1614) esztergomi érsekek, valamint a Verancsics család egyik listatöredéke (16. század vége) és *Georgius Himmelreich* pannonhalmi kormányzóapát (1628) könyvlistái is igazolják. Az idő múltával azonban a jogi könyvek aránya az ő könyvtáraikban is visszaszorult.

Külön említést érdemelnek azon főpapjaink humanista jellegű könyvtárai, akik a magyar jogtörténetben is kiemelkedő szerepet tölthettek be: *Mossóczy Zakariás* nyitrai és *Telegdi Miklós* (1586) pécsi püspökök. Első nagyszabású törvénygyűjteményünk az ő szerkesztésükben jelent meg 1584-ben Nagyszombatban. Bár ez a kiadás nem hivatalos jellegű, a gyakorlat azonnal és általánosan elfogadta, a kéziratot törvénygyűjtemények használaton kívül kerültek. A királyhoz intézett ajánlás és a sajtóhibák jegyzéke után a könyv 1583-ig tartalmazza a törvényeket. A *decretumok*at variánsok, lapszéli és sorközi jegyzetek kísérik. Közbeszöve vonul végig a kötetben a magyar királyok életrajzsorozata. A törvényi anyag után a lovagi becsületbírósi eljárás ismertetése, esküminták, püspökök katalógusa és a *decretumok* betűrendes tárgymutatója következik. A gyűjteménynek tanító és tudományos jellegű kölcsönöznek a lapszéli és sorközi jegyzetek. Ezek közül legfontosabbak a párhuzamos helyeket egymással szembeállító megjegyzések. A párhuzamos törvényhelyek szembeállítása a magyar jogi irodalomban legelőször itt fordult elő. A többi jegyzet hazai és római jogi, történeti, diplomatikai, numizmatikai és más gyakorlati ismereteket közöl.

E jegyzetek elkészítésénél Mossóczy és Telegdi a *Tripartitum*, a *Quadripartitum* és más források mellett saját könyvanyagukra támaszkodhattak. Mindkettőjük könyvtárában megtaláljuk az összes számba jöhető római és kánonjogi forrást, vagyis egyértelmű az, hogy munkájuknál saját könyveiket használták. Telegdi könyvtára a jogász szemében talán még értékesebb is Mossóczyénál, a középkori *Baldus*- és *Bartolus*-kommentárok, valamint a legjelentősebb jogi humanista, *Andreas Alciatus* kommentárjának megléte miatt. Kifejezetten nagy jogi műveltségre utal mindkét könyvanyag.

Más humanista könyvtárak

Jogtörténeti érdekességgel bírhat *Zsámboky János* könyvtárának jogi anyaga is, hiszen ő volt az, aki az első nyomtatott törvénygyűjteményt szerkesztette és Bonfini történeti munkáinak függelékeként 1581-ben kiadta. Zsámboki művével nem kívánt teljes gyűjteményt adni, s hangsúlyozta, hogy a bírósági használatra egy méltó, külön gyűjteményt kellene szerkeszteni. Az előszó végén, egy teljesebb törvénytár kiadása tekintetében utalt Mossóczy Zakariás törekvéseire. A Zsámboky-féle függelék *decretum*anyaga 1486-ig terjedt, s megegyezik, kevés eltéréssel a későbbi *Corpus Iuris Hungarici* anyagával.

Zsámboky többször kiadta a *Tripartitum*-ot is (először 1572-ben), méghozzá a használatot megkönnyítendő indexszel együtt. Egyik *Tripartitum*-kiadásában (1581) a törvények tárgymutatója is megtalálható. Ezen *Index seu Enchiridion* szerzője valószínűleg *Telegdi Miklós* lehetett. A mutató nemcsak az összes törvények, hanem a *Tripartitum* tárgysorozatát is közli, hetvenöt nyomtatott oldalon ezer-ezerkétszáz címszóban.

A római jog hazai ismeretére rendkívül jelentős hatással volt az a tény, hogy ebbe a *Tripartitum*-kiadásba, *Regulae Iuris Antiqui* címen, a todalékok közé Zsámboky római jogi regulákat is felvett, melyek a 17. századi kiadások révén bekerültek a hivatalos *Corpus Iuris Hungaricibe* is.

A római jog hazai ismeretére rendkívül jelentős hatással volt az a tény, hogy ebbe a Tripartitum-kiadásba, Regulae Iuris Antiqui címen, a todalékok közé Zsámboky római jogi regulákat is felvett, melyek a 17. századi kiadások révén bekerültek a hivatalos Corpus Iuris Hungaricibe is.

Zsámboky könyvtárának jegyzéke teljes mértékben igazolja a tudós szerkesztési lehetőségeit. A magyar jogforrások és mutatóik kéziratai mellett a római jogi források és modern jogi munkák egyaránt megtalálhatók voltak 1587-ben leltározott könyvtárában. Zsámboky jogászai énjének további kutatásához ez a tény nem elhanyagolható támpontul szolgálhat.

Annál meglepőbb a kor másik jelentős humanistája, a kalandos életű és fiatal korában a pádovai jogi egyetemen négy évet eltöltő *Dudith András* könyvtárának töredékében (mintegy 10 százalékában) rekonstruált anyaga. Egy *Institution* kívül a kitüntetett jogi érdeklődést csak három kisebb korabeli tankönyv (*Drosaeus*, *Happelius*, *Lagus*), valamint érdekességként egy későbizánci jogkönyv (*Hexabiblos*) jelzi. Kérdés persze, mennyire reprezentálja az öt-hatezer kötetes könyvtárat az ismert negyedfélszáz könyv. Az olasz egyetemen használt jogi könyvek teljes hiánya azt sugallja, hogy ezen a területen is nagy hiátusokkal kell megbékélnünk.

Az olaszországi jogtanulás 16. századi kellékeiről, ekkor használatos jogi kézikönyveiről jó áttekintést kapunk *Augustinus Sbardelatti* (*Dudith*) esztergomi prépost 1534-ben adósság fejében lefoglalt könyveinek jegyzékéből. A *Corpus Iuris Civilis*- és *Institutio*-kommentárok valamint a görög *Authentica* mellett *Bartolus* és *Jason de Majno* egy-egy műve, valamint *Azo Summája* és a modernebb, humanista jogászok közül *Alciatus* és *Budaus* művei voltak a fiatal klerikus kézikönyvei. Megjegyzendő, hogy *Sbardelatti* a

filológiai érdeklődésű klerikus-jogászok sorából került ki. Ezt igazolja, hogy hetvenkötetes könyvtárának csak hetedrésze jogi jellegű mű, a többi főleg ókori auktor munkája.

A jogi könyvek iránti érdeklődést jól mutatná, ha ismernénk olyan könyvkereskedői leltárokat, melyek egy adott kor és terület „kelendő” olvasmányait tartalmazzák. A néhány megközelítőleg ilyen jellegű jegyzék alapján nem alkothatunk igazából véleményt.

Rejtélyesen érdekes nagy jogi választékával az az 1720-ban Frankfurtból Eperjesre küldött, feltehetően megvásárolt két láda könyv, melyet Boroszlón nézett át a cenzor és engedett tovább Magyarország felé. A százhusz jogi mű között több évtizeddel korábban kiadott értékes és neves jogi könyvek éppúgy találhatóak, mint német és magyar jogforrások. Ez a tény is igazolja talán, hogy a jogi könyvek elsődleges kinyomtatási és beszerzési terepe is a német városokban volt. Kérdés, mennyire tekinthető mérvadónak az említett lelet a könyvbeszerzési gyakorlat tekintetében.

Jelen tanulmányunk kereteit szétfeszítené azon kérdés felvetése, hogy milyen mértékben rendelkeztek az egyes világi és egyházi intézmények jogi könyvekkel? Ezen nem elhanyagolandó és igen fontos kérdés elemzése azonban már egy későbbi dolgozatra marad. Az ez irányú munkák fontosságát alátámasztandó, csak utalunk az iskolák könyvtárainak fontos szerepére, s kiemeljük a brassói iskola 1668-as katalógusában feltűnő jelentős jogi gyűjteményét (amely kétszerese az ottani orvosi könyvek gyűjteményének), valamint a rekonstruált kolozsvári jezsuita egyetem római jogi forrás- és kommentár-műveit. Különleges figyelmet igényelnek a kollégiumi könyvtárak, mert ezen intézményekben kell keresnünk a hazai jogoktatás első műhelyeit. Könyvállományuk megismerése ezért sem tekinthető mellékes feladatnak. További elemzésre vár a pozsonyi jezsuita rendház igazán impozáns, minden korabeli jogirodalmi igényt kielégíteni képes könyvállománya, de a többi egyházi gyűjtemény is. Érdekes tényként említhető továbbá egyes városi könyvtárak csaknem teljes közömbössége a jogi irodalom iránt. Kassa városának 1670 körüli katalógusa példának okáért elvétele tartalmaz jogi könyvre utalást, ugyanakkor az orvostudományi könyvek viszonylag gyakoriak benne. Kőszeg 1614-ben összeírt hetven könyvből csak kettő a jogi könyv, 1660-ban a csaknem háromszázötvenből „már” tíz.

Írásunk egyetlen célja az volt, hogy az érdeklődőket megismertesse egy, a jogtörténet-tudományban még viszonylag ritkán alkalmazott megközelítési lehetőséggel. A problémafelvetéssel kapcsolatos talán hosszadalmas fejtegetések, a felvetett, de elvarratlan szá-
lak, a példák, mind-mind arra utalnak, hogy az olvasmánytörténeti adatok felhasználhatóságát illetően – nemcsak a jogtudomány terén – meglehetősen sötétben tapogatózunk. A témában rejlő néhány izgalmas lehetőség azonban talán ennek ellenére is világosság válhatott az olvasó számára.

Irodalom

- Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11–20.* Sorozatszerkesztő: KESERŰ BÁLINT. Szeged 1983–1996. Felsorolásukat lásd Monok István közleménye után.
- BÓNIS GYÖRGY: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Kolozsvár 1947.
- BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971.
- BÓNIS GYÖRGY: *Középkori jogunk elemei.* Bp. 1972.
- BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Kelet-Európában.* Bp. 1972.
- SZABÓ BÉLA: *Frühneuzeitliche Rechtsrezeption in Ungarn und Siebenbürgen.* Siebenbürgische Semesterblätter, 1996, 6–11. old.

Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században

1980-ban a szegedi egyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az Egyetemi Könyvtárban Keserű Bálint vezetésével kezdődtek meg azok a kutatások, amelyek célja a kora újkori Kárpát-medence olvasmánykultúrájára vonatkozó levéltári források – elsősorban könyvjegyzékek – feltárását tűzték ki célul. A több mint egy évtizedes kutatómunka során hozzávetőleg kétezer 16–18. századi magyarországi könyvjegyzék került bibliográfiai nyilvántartásba, amelyek mintegy 90 ezer könyves adatot tartalmaznak. A magánkönyvtárakról készült jegyzékek száma 769, s ez az adatmennyiség már alkalmas statisztikai, olvasmányszociológiai és művelődés-történeti következtetések levonására. (1)

Dolgozatunkban a városi polgárság egy csoportjának, a magyarországi orvosok olvasmányanyagának vizsgálatát tekintettük feladatunknak. Nem vizsgáltuk sem a 16. századi humanista tudósok (*Johann Dernschwam, Zsámboky János, Johannes Michael Brutus*), sem a 17. századi főurak enciklopédikus gyűjteményét, s nem elemeztük a városi polgárság más képviselőinek jegyzékeit sem, noha biztosan állíthatjuk, hogy csaknem minden jelentősebb magángyűjteményben, sőt háztartásban őriztek gyógyítással, botanikával, állatorvoslással kapcsolatos kiadványokat. Rövid tanulmányunk tehát nem a magyarországi magángyűjtemények orvosi könyvanyagát, hanem az orvosi réteg könyvgyűjteményeit vizsgálja. Elemzésünk ugyanakkor a 17. századi nyugat- és felsőmagyarországi városokra összpontosít, mert statisztikailag értékelhető anyag ebből a korszakból és erről a földrajzi területről maradt ránk. (2)

Magyarországon az orvostársadalom mint értelmiségi csoport a 16. század második felében jelenik meg. Az orvosi gyakorlat a 16. század közepéig szabad foglalkozás volt, s csak *Miksa császár* rendelete (1576) kötötte az orvosi praxist egyetemi végzettséghez. Hazánkban 1770-ben alapították a nagyszombati egyetemen az első orvosi kart, ez idő előtt tehát a magyar ifjúság a külföldi egyetemeken szerezte meg a szükséges orvosi képzettséget. Az országhoz legközelebb eső bécsi egyetem a 16. század elején hanyatlásnak indult, s a magyar orvostudományban betöltött primátusát csak a 19. században szerezte vissza. Peregrinusaink tehát elsősorban az olaszországi, a német és a svájci egyetemeket látogatták. (3) Padovában a 16. században legalább tizenkét, a 17. században pedig húsz magyar diák folytatott orvosi tanulmányokat, mint a reformáció századában *Kőrösi Fraximus Gáspár, Balsarati Vitus János, Jeszenszky János*, a következő évszázadban a soproni Ribstein és Pflueg család tagjai, a kassai *David Spielenberger* vagy *Johann Gottfried Hellenbach*. Köztudott, hogy peregrinusaink a legszámosabban Wittenberget keresték fel: *Melanchthon* haláláig 442, ettől kezdve a 16. század végéig 576 magyar hallgatója volt az egyetemnek, akik közül sokan éppen az orvosi stúdiumokat részesítették előnyben. *Peter Bogner* és *Laskai Csókás Péter* mellett említsük meg *Georg Henischt*, aki később az augsburgi orvosi kollégium dékánjaként működött. Gyakori célpont volt Bologna, Róma, Heidelberg, Leipzig, Tübingen és Basel. Csak példaként idézzük ez utóbbi egyetemet, ahonnan kilenc magyarországi orvostanhallgatót ismertünk, mint – többek között – *Jordán Tamást*, aki 1570-ben Morávia

főorvosa volt, *Samuel Spielenbergert* vagy a 17. század jeles polihisztorát, *Pápai Páriz Ferencet*. Az általános gyakorlat szerint medikusaink legalább négy-öt egyetemet látogattak: így tett Georg Henisch, Peter Bogner vagy *Husztai Szabó István* (1671–1704), aki előbb Frankfurtban fizikát és medicinát, Franekerben bonctant, Leidenben biológiát, Londonban kémiát, Oxfordban és Leipzigban chirurgiát tanult, végül Halléban avatták orvosdoktorrá.

Diákjainkat a 17. századi európai egyetemeken a legkiválóbb orvostanárok oktatták, akik a 16. századból átöröklődött paracelsusi tanítás mellett főként az angol *William Harvey* (1578–1657) működése nyomán kialakult iatrofizikai és iatrokémiai irányzatokat képviselték. Tudjuk, hogy *Jakob Gregor* Baselben *Bauhinust*, Jordán Tamás *Trincavellát*, *Cardanust*, *Bartholomaeus Eustachium* és másokat hallgatott Európa egyetemein. A 17. század orvostudósai közül Wittenbergben *Konrad Viktor Schneider* (1614–1680), *Daniel Sennert*, Altdorfban *Gaspar Hoffmann* (1562–1648), Baselben Bauhinus mellett *Johann Jakob Harder* (1656–1711), Padovában *Johann Vessling*, *Santorio Santoro* (1561–1635), *Guglielmini Domenico* (1655–1710), Párizsban *Jean Riolan* (1577–1657), *René Chartier* (1572–1654), Leidenben *Jan van Horne* (1621–1670), *Anton Nuck* (1650–1692) és *Franz Sylvius* (De la Boe, Dubois, 1614–1672) neve érdemel említést. De a jól képzett magyar orvosok is ott találhatók az európai egyetemek katedráin: *Franz Joel* (1508–1579) a greifswaldi egyetem tanáraként, *Szilágyi György* middlesex-i professzoraként, *Johann Adam Hofsteter* (1667–1720) pedig a dán király orvosaként működött.

Medikusaink az oktatás, praktizálás és utazás mellett gyakran kiterjedt levelezést folytattak a kortárs európai tudósokkal. A levélváltások során figyelemmel kísérték az orvostudományban bekövetkezett változásokat, eredményeket, szakmai vitákat folytattak egymással, s valószínű, hogy az újonnan megjelenő szakkönyvekről is ily módon szereztek tudomást. Példaként említjük Jordán Tamást, aki a brünni szifiliszjárványról Dudith Andrásval és *Johann Cratoval* levelezett, kapcsolatban állt *Georg Purkircherrel*, a pozsonyi orvossal és botanikussal, valamint a trieszti *Julius Alexandrinusszal* és a bolognai *Aldrovandi Ulyssesszel* is.

Az olvasmányanyag vizsgálatának másik módszere lehet a magyarországi orvosi művek forrásainak elemzése, ún. citációs jegyzékek elkészítése. Ez a feladat csak önálló kutatási irány keretei közt végezhető el, ezért itt csupán néhány adatra hívjuk fel a figyelmet. *Lencsés Györgynek* a 16. század végén született kéziratos *Ars Medica* című műve *Johann Fernellius Universa Medicina* című munkáján alapszik, de a szerző ismeri *Leonhard Fuchs*, *Peter Andreas Mattheolus* és *Peter Bayre* írásait is. (4) *Frankovith György* (1557 k.–1600 k.) soproni orvos 1588-ban megjelent orvosi munkájában a salernói orvosiskola tanításai mellett *Valerius Cordus* és *Mattheolus* műveiből merített, *Borbély Márton* 17. század végén írt orvosi könyve *Jakob Veccerus* és *Albertus Magnus* receptjeit idézi, de hivatkozik *Martin Ruland*, *Valerius Cordus* és a klasszikusok – *Plinius*, *Galenus*, *Dioscorides*, *Avicenna* – könyveire is. Az első nyomtatott magyar nyelvű orvosi könyv 1690-ben jelent meg Kolozsvárott. Szerzője, *Pápai Páriz Ferenc* a paracelsusi irányzat képviselőjét, *Riverium* idézi, de művében *Casparus Bauhinus* és *Heinrich Glaser* hatása is kimutatható.

A magyarországi orvosok olvasmányairól elsősorban a könyvjegyzékek tájékoztatnak. A kérdéses korszakból tizenkét könyvjegyzék maradt fenn: a legkorábbi 1618-ból, a legkésőbbi 1703-ból, de a jegyzékek fele az 1650–1660 közötti időszakból származik. Ez az arány megfelel a polgári könyvjegyzékek általános időbeli megoszlásának: a jegyzékek száma 1620-tól megnő és a gyarapodás 1660-ig töretlen. Ebből a szempontból csaknem egy évszázadnyi az eltérés az európai forrásokhoz képest: Párizsban és Amiens-ben az első jelentős változás 1520 után következik be, Cambridge-ben 1550 a mennyiségi növekedés kezdete. (5) A földrajzi megoszlást tekintve nyolc jegyzék Nyugat-Magyarországról, a több négy Felső-Magyarországról származik. Tudjuk, hogy az ország területéről regisztrált 352 polgári könyvjegyzék csaknem teljes egészében erről a két tájegységről ma-

radt fenn. Ez az arány részben a városok adminisztrációs gyakorlatával magyarázható: a soproni jegyzékek zöme például az inventáriumokból és a bírói jegyzőkönyvekből származik, és folyamatosan tájékoztat a város olvasmányműveltségéről. Ám elsősorban arról a szerepről van itt szó, amelyet a nyugat- és a felső-magyarországi városok a magyar polgárosulás történetében vittek. Az adminisztrációs gyakorlat magyarázza a jegyzékek nyelvi megoszlását is: a nyolc soproni jegyzék német, a fennmaradó négy latin nyelven íródott. A forrástípus az összesített átlagot követi: két könyvadományozási jegyzéken kívül valamennyi összeírás hagyatéki leltárban maradt fenn.

Az olvasmányműveltség jellemzését szolgálják a könyvtárak mennyiségi mutatói is. Tudjuk, hogy a városi értelmiség képviselői, a tanárok, jogászok és tisztségviselők jelentős gyűjteményeket birtokoltak a 17. században, többségük az ún. közepes könyvtárak (20–100 tétel), illetve a nagy könyvtárak (100 tétel felett) kategóriájában sorolható. Érvényes ez az orvosi gyűjteményekre is: 20 könyvnél kevesebbet csak három orvos (Georg Neffler, David Spielenberger és Johann Gottfried Hellenbach) könyvjegyzéke számlál, hat tulajdonos húsznál több, de száznál kevesebb, három orvos pedig több, mint 100 tételes gyűjteményt mondhatott magáénak: Erhardt Artner soproni orvos könyvtára például 1651-ben 237 tételből állt. Összehasonlításként álljon itt a franciaországi statisztika: az orvosi gyűjtemények egyharmada a 16. századi Amiens-ben nem érte el a tíz tételt, Párizsban a 17. századi orvosok 80 százaléka 100 könyvnél többet birtokolt. A könyvgyűjtés jellegzetesen értelmiségi attitűd, de jól jellemzi orvosaink társadalmi helyzetét is abban a korban, amikor a könyv még nem veszítette el vagyontárgy-jellegét. A főurak és az orvosok társadalmi kapcsolatait adatok sora dokumentálja; számos orvos – mint Samuel Spielenberger vagy Johann Gottfried Hellenbach – nemesi címet szerzett a 17. században, és sokan közülük városbírói tiszteletet vittek: Sopronban Johann Ribstein, Erhard Artner és Johann Wilhelm Beck, Lőcsén David és Samuel Spielenberger, a fent említett Hellenbach pedig királyi tanácsosként működött. Régi hagyomány ez – Salernóban a 12. századtól gyakorta választottak orvosokat városbíróvá. Fizetésük, anyagi helyzetük ily módon lehetővé tette, hogy komoly könyvgyűjteményt halmozzanak fel: a pozsonyi Rayger-dinasztia vagy a lőcsei Spielenberger család vagyonossága országszerte ismert volt.

A legfontosabb kérdés, amelyre választ kell keresnünk: mit olvasott a magyarországi orvostársadalom a 17. században? Általánosságban szögezzük le, hogy ebben a korszakban az értelmiség könyvgyűjtését kétféle törekvés jellemzi. Egyrészt a korábbi enciklopédikus gyűjteményekkel szemben mind jellemzőbbé válik a szakkönyvtárak kialakulása. A tanárok olvasmányműveltségét az oktatáshoz szükséges grammatikák, retorikák, antik auktorok alkotják, a jogászok és városi tisztségviselők főként a jogi, történeti és filozófiai műveket gyűjtötték, a medikusok könyvtárai pedig nagyrészt a gyakorlati orvostudo-

Magyarországon az orvostársadalom mint értelmiségi csoport a 16. század második felében jelenik meg. Az orvosi gyakorlat a 16. század közepéig szabad foglalkozás volt, s csak Miksa császár rendelete (1576) kötötte az orvosi praxist egyetemi végzettséghez. Hazánkban 1770-ben alapították a nagyszombati egyetemen az első orvosi kart ez idő előtt tehát a magyar ifjúság a külföldi egyetemeken szerezhetette meg a szükséges orvosi képzettséget. Az országhoz legközelebb eső bécsi egyetem a 16. század elején hanyatlásnak indult, s a magyar orvosképzésben betöltött primátusát csak a 19. században szerezte vissza.

mány kézikönyveiből álltak. Másfelől 17. századi a humanista könyvtárépítés reneszánsza: a nagy enciklopédikus gyűjtemények először a 16. század utolsó harmadában, majd a 17. század második felében képződnek. Jól mutatja ezt az irányt *Johann Haunolt* selmecebányai iskolarektor könyvjegyzéke: könyvtárában orvosi és jogi művek, bibliakommentárok, grammatikai és retorikai kézikönyvek, természettudományos és matematikai munkák egyaránt megtalálhatók voltak.

Általánosságban a magyarországi orvoskönyvtárakra is elmondható az, amit *Bernd Lorenz* a német orvosi magángyűjteményekkel kapcsolatban hangsúlyoz: „Dabei waren vornemlich in den protestantisch gewordenen deutschen Städten, die (...) keine Universität besaßen..., seit dem 16. Jahrhundert die Gymnasien und deren in der Bildungstradition des Humanismus lebenden Lehrer, neben den Theologen und nicht selten auch den Aerzten, die Träger des wissenschaftlichen und geistigen Lebens, zu dessen Gestaltung gerade die Privatbibliothek eine so grosse Rolle spielt.” (6) Csak példaként idézzük a nürnbergi *Georg Palma* (Sohnius, 1534–1591) személyét, akinek jórészt az itáliai tanulmányutak során összegyűjtött bibliotékája 651 orvostudományi írásból állt, a münsteri orvos, *Bernhard Rottendorf* pedig a 15. századi humanista gyűjtők lendületével járta a könyvtárakat, hogy addig ismeretlen kéziratokkal gyarapítsa gyűjteményét. (7) Ez a humanista bibliofília nem volt idegen a magyarországi orvosoktól sem. *Johann Ribstein* soproni orvos – a városi tanács és a Soproni Tudós Társaság tagja – 1629-ből fennmaradt könyvjegyzékének csak egynegyede orvosi szakkönyv. Gyűjteményében megtalálhatók a protestáns teológiai irodalom klasszikusai: *Luther*, *Melanchthon*, *Johann Spangenberg*, *Lucas Oslander* és *Lucas Lossius*. A történeti és társadalomfilozófiai művek a politikai érdeklődést dokumentálják: *Livius*, *Sallustius* és *Lukianos* az antik történelmi irodalmat, *Johann Schleidanus* két kiadása, *Carion Chronicája*, *Johann Chockier Thesaurus Politicus*, *Johann Casius Sphaera Civitatis* című munkája pedig az újkori államelméleti irodalmat képviseli. A humaniorák súlyát Euripidész, Theognidész, Cicero és Martialis műveinek kiadásai, dialektikai és retorikai tankönyvek, *Erasmus Colloquiája* vagy *Manutius Apophthegmatája* jelzik. Nem véletlenszerűen, hanem céltudatosan felépített könyvanyagról van tehát szó, amely a politikai szerepvállalásra való felkészülést célozta. *Eidelius Gallus Pflug* Aلدorfban és Padovában folytatott tanulmányok után soproni orvosként működött. Könyvtára egy részét ügyvéd apjától örökölhette, mert két változatban fennmaradt könyvjegyzéke (1658 és 1662) jobbára jogi munkákat tartalmaz. A 90 kötetes gyűjteménynek csak egyötöde az orvosi könyv; ezeket és az olasz nyelvű szótárakat minden bizonnyal külföldi tanulmányútjain vásárolta.

Közelebbről vizsgálva a jegyzékeket, megállapíthatjuk, hogy a 17. századi Magyarország legkedveltebb orvosi szerzője *Galénosz* és *Hippokratész* volt: az előbbit három kiadás és hat kommentár, az utóbbit öt kiadás és két kommentár képviseli. *Paracelsus*, a reneszánsz legnagyobb orvosalakja, az iatrokémia megalapítója *Johann Ribstein* jegyzékén két, *Ernhard Artner* könyvtárában négy kiadással szerepel. *Leonhard Fuchs* (1501–1566) tübingeni professzorként szövegkiadásokkal népszerűsítette az arab medicina helyébe lépő görög orvostudományt. *De corporis humani fabrica* című munkája, melyben *Vesalius* anatómiai tanításait tette ismertté a kortársak előtt, népszerű olvasmány volt a hazai orvostudósok körében. *Johann Baptista Montanus* Galénosz kommentárja és *Consultationes medicinae* című műve hat példányban szerepel könyvjegyzékeinkben, *Victorinus Benedictus* padovai és bolognai orvos *Empirica medicinája* pedig három magyar orvosi gyűjteményben is megtalálható. Még néhány adat: *Johann Fernélius* öt kiadással, *Daniel Sennert* wittenbergi professzor négy művel, *Casparus Bauhinus* baseli tanár egy anatómiai, egy botanikai és egy gyógyszerészeti kézikönyvvel szerepel.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy orvosaink a 17. században ismerték és használták a legfontosabb orvosi kézikönyveket, ám a gyűjtemények szakmai szempontból ál-

talában nem érik el az európai orvosi bibliotékák színvonalát. Összetételük homogén és a korabeli tudományos eredményeket kevésbé tükrözik. *Johann Scheifler* (1612–1671) müncheni orvos 670 tételes könyvjegyzéke például anatómiai és chirurgia kézikönyveket, orvoscémiai és alkímiai műveket, nő- és gyermekgyógyászati munkákat, illetve a lázról, a pestisről, a skorbutról, a köszvényről és a fogfájásról szóló írásokat egyaránt tartalmaz. (8) A 17. század második felének orvosi irodalma először csak a 18. század elején, a soproni Johann Wilhelm Beck 32 tételes könyvjegyzékében jelenik meg. Beck olvasmányai között megtalálható *Paul de Sorbait* bécsi professzor *Praxis medica* című műve, a bécsi *Johann Zwelfer* gyógyszerészeti munkája, a görög és arab kéziratokat ismerő jénai orvos, *Georg Wolfgang Weder* írása, valamint számos korabeli gyógyszerészeti és kémiai kézikönyv. Végül hangsúlyoznunk kell, hogy a legfontosabb orvosi és botanikai munkák, receptkönyvek sem hiányoztak a magyarországi gyógyszerészek, borbélyok és fürdősök magánkönyvtáraiból. Sopronból tizenegy, Lőcséről egy ilyen jegyzéket ismerünk, ezek elemzése azonban másfajta szempontokat kíván.

Irodalom

- (1) MONOK ISTVÁN: *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995.* Könyvtári Figyelő, 1991. 1. sz., 23–29. old.
Könyvtártörténeti füzetek. 1–7. Sorozatszerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1981–1990.
Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Sajtó alá rend.: FARKAS GÁBOR–VARGA
- (2) ANDRÁS-KATONA TÜNDE–LATZKOVITS MIKLÓS. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992.
- (3) *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721.* Hrsg. v. GRÜLL TIBOR–KEVEHÁZI KATALIN–KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ–MONOK ISTVÁN–ÖTVÖS PÉTER–G. SZENDE KATALIN. Szeged 1994. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/1.)
- DEMKÓ KÁLMÁN: *A magyar orvosi rend története.* Bp. 1894. VIII, 555. old.
- MAGYARY-KOSSA GYULA: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 1–4.* Bp. 1929–1940.
- (4) „Minden doktorságot csak ebből késértek”. *Szemelvények a 16–17. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből.* Vál., jegyz.: SZLATKY MÁRIA. Bp. 1983.
- (5) FEBVRE, LUCIEN–MARTIN, HENRI-JEAN: *L'apparition du livre.* Éd.: ALBIN MICHEL. Paris 1958, 416–418. old.; LABARRE, ALBERT: *Le livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires apres décès 1503–1576.* Paris 1971, 250–251. és 306–319. old.; FARKAS GÁBOR: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai.* Magyar Könyvszemle, 1992. 1. sz., 100–121. old.
- (6) LORENZ, BERND: *Notizen zu Privatbibliotheken deutscher Aerzte des 15–17. Jahrhunderts.* Sudhoffs Archiv, 1983. 67., 195. old.
- (7) *Die Bibliothek des Nürnberger Aerztes und Humanisten Georg Palma (1543–1591).* Ausstellung der Stadtbibliothek Nürnberg. (Ausstellungskatalog.) Einricht. Elisabeth Becker. Nürnberg 1975.
- (8) LITTGER, KLAUS WALTER: *Dr. med. Johann Scheifler (1612–1671) und seine Bibliothek.* Sudhoffs Archiv, 1990, 74., 75–103. old.

Eruditio militaris

Katonai olvasmánykultúra

A középkori és kora újkori magyar hadtörténeti kutatások döntően az eseménytörténetre összpontosítanak, s csak annyiban foglalkoztak a hadtudományi forrásokkal, amennyiben azok konkrétan kapcsolódtak a hadieseményekhez, illetve olyan személyiségekhez, mint Zrínyi Miklós vagy II. Rákóczi Ferenc.

A budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtára által szervezett, 1994-ben megkezdett több éves kutatási program arra irányul, hogy az egykorú könyv(tár)jegyzékeket, valamint a ma létező könyvtárak gyűjteményeiben meglévő hadtudományi tárgyú forrásokat számba véve néhány éven belül olyan nemzeti „Militärbibliothek”-katalógust hozzon létre, amely tartalmazza a történeti Magyarországon a 14. század közepétől a 18. század közepéig megvolt „összes” hadtudományi kéziratot és nyomtatványt, az ezekre vonatkozó információkkal együtt. (Az összes alatt természetesen a forrásokban előforduló, illetve fennmaradt anyagot értjük.) A mai gyűjtemények számbavétele során feldolgozott anyag persze jórészt nem hazai eredetű, összegyűjtése mégis elkerülhetetlen: egyrészt mert a mai kutatók számára létfontosságú „központi katalógus”-ként szolgálhat, másrészt mert a korabeli könyvtárjegyzékekben említett művek azonosításához és értékeléséhez szükséges segédeszköz lehet. A katalógus elkészítésének eszközüül a számítógépes adatbázis-kezelő program kínálkozott, amely lehetőséget nyújt a több szempontú visszakeresésre és nagyban megkönnyíti a hiányos, szerző nélküli, nehezen azonosítható címek identifikációját. A gyűjtés alapvetően a nyomtatványokra irányul, mivel a leendő katalógus tételeinek túlnyomó többségét ezek alkotják majd.

Az adatbázis és az elkészülő katalógus magában foglal minden olyan művet, amelyekben felfedezhető a katonai élet és harci tevékenység bármely területének elméleti igényű tárgyalása. A kritériumok felállításában segítségünkre vannak a műfaj klasszikus, modern kézikönyvei, noha a hadtörténettől a hadtudomány, a sebészettől a katonarovlás, az építészettől a hadiépítészet sok esetben nehezen választható el, s az elméleti igény, a katonai vonatkozások súlyának megállapítása, egyedi mérlegelést követel.

A kutatás terve

Kutatásunk kezdeti szakaszában az adatbázis-kezelő programban feldolgozzuk a korabeli könyvjegyzékek adatait (kb. kétezer, könyv birtoklására, használatára vonatkozó feljegyzésről tudunk).

Munkánk első részét a mai magyarországi közgyűjteményekben fellelhető jegyzékekben talált könyvelírások feldolgozása jelenti. Ennek során megkíséreljük az egyes hadtudományi műveket azonosítani, könyvészetileg értelmezni és hadtudományi értéküket meghatározni. Második lépésben az autopszia módszerével elvégezzük a budapesti köz-, mű-

zeumi és egyházi gyűjtemények (könyv- és kézirtárak, levéltárak) hadtudományi tárgyú anyagának katalogizálását. Előzetes becslés szerint ez az állomány 500 tétel körül mozog.

Az adatok feldolgozását a Microsoft Access relációs adatbázis-kezelő programmal végezzük. A program lehetővé teszi, hogy a bevitt adatok között szinte bármilyen összefüggésben és összeállításban csoportosítva keresést végezzünk. A feldolgozás során minden kötetről külön számítógépes űrlapot töltünk ki. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy bármely kötet egyazon kiadásának két különböző előfordulása két külön űrlapon található. Ez technikailag egyszerűbb, a visszakereséskor pedig az azonos példányok egyszerűen kiszűrhetők. Adatfelvételünk, némi szükséges módosítással, a *Borsa Gedeon* és *Pavercsik Ilona* által a ma is meglévő könyvanyag katalogizálására kialakított adatlapot, valamint a Monok István által alkalmazott szempontokat tekinti kiindulópontnak. Ennek megfelelően az adatbázis tartalmazza (lásd a kiemelés!):

Munkánkat 1996-ban, sikeres pályázatunk eredményeként, az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával végeztük (T 019777). A program második és harmadik évében végeznénk el a budapesti köz-, múzeumi és egyházi, valamint a magyarországi, nem budapesti gyűjtemények hadtudományi tárgyú munkáinak katalógusba vételét. Ezt követően megkezdénénk a történeti Magyarország területén, a mai országhatárokon kívül eső gyűjtemények vizsgálatát.

A könyvnyomtatás fejlődése és a hadtudományi nyomtatványok

A hadügyi forradalom, a tűzfegyverek európai elterjedése és a könyvnyomtatás forradalma időben igen közel, majdnem azonos időszakban következett be. A 17. századi híres francia filológus, *Claude de Saumaise (Salmasius)* a rómaiak hadviselését tárgyaló könyvének bevezetőjében idézi azt a kortársi véleményt, miszerint három felfedezés formálta át a világ képét: a könyvnyomtatásé, a lőporé és a mágneses iránytűé. A *hadügyi forradalommal* kapcsolatos vitáktól, periodizációs kérdésektől függetlenül, nyilvánvaló, hogy az európai hadseregek fegyverzeti, technikai és harcászati átformálását, illetve az erődítéstechnika és a várostromok területén bekövetkezett gyors változásokat részben ösztönözte, részben pedig végigkísérte a hadtudományi szakmunkáknak a korábbihoz képest robbanásszerű mennyiség növekedése és – a könyvnyomtatásnak köszönhetően – gyors európai elterjedése.

Annak ellenére, hogy *Jorge Radendorfer*, frankfurti csodadoktor, a 15. század második felében, sokak véleményével egyezően írhatta: „hadfivá csakis a gyakorlat tesz, s nem a könyvek tanulmányozása vagy a trójai háború olvasmányai”, a katonai kérdések iránt érdeklődők sohasem mondtak le a könyvekből megszerezhető ismeretekről. A 16. század végén már kevés olyan nagyobb európai könyvgyűjtemény akadt, ahol legalább

a) a jegyzékekben talált tételek eredeti olvasatát;

b) a könyvek címleírását/feloldását: szerző(k) neve(i) eredeti és feloldott formában, a mű címe eredeti és feloldott formában, az első kiadás helye, éve, a kiadás(ok) helye(i), a kiadás éve, nyomdász(ok) vagy kiadó(k) neve(i), a kötet terjedelme, nyelve, lelőhelye;

c) a példány leírását (formátum, ha kolligátum, hányadik tagja a kötetnek, a kötetben szereplő *ex libris* vagy *supra libros* szövegek, *possessor bejegyzések*, a tulajdonos neve, egyéb kézíratos bejegyzések, az illusztrációk adatai, táblázatok);

d) a kötetre vonatkozó információkat (a mű tárgyszavazása, mely korra és szakterületre vonatkozik, a kötethez kapcsolódó szakirodalom, egyéb megjegyzések).

A szerzők nevét egységesen a *British Library General Catalogue of Printed Books*, tt. 1–360. London – etc. 1979–1987 alapján vesszük fel. Régi magyar szerzők esetén az MTA Irodalomtudományi Intézetében kidolgozott ajánlást, illetve a *Régi magyarországi szerzők (Bp. 1989.)* című mű gyakorlatát követjük. A tárgyszavazás alapjául a műfaj klasszikus és alapvető kézikönyvei, *Max-Jähns*, illetve *Maurice J. D. Cockle* munkái szolgálnak.

egy-két, a hadügyi kérdésekben eligazító könyvet ne lehetett volna találni. A korábbi vélekedés megváltozását jelzi, amit *Sir Clement Edmondes* írt *Caesar-fordításának* bevezetőjében (1600): „Ahhoz, hogy egy katona a hadtudományban magas szintre jusson el, nem elég a mégoly hosszú harctéri gyakorlat. Olvasás és elmélkedés szükséges hozzá.”

A hadtudományi témájú nyomtatványok arányát a világ könyvtermelésének egészen belül természetesen nem szabad túlhangsúlyozni, hiszen az mindig is igen alacsony maradt. Ez éppúgy igaz az ősnymtatványok korára, amikor a téma iránti érdeklődés még meglehetősen csekélynek mondható, mint a 16. századra, az antikvák korára, amikor a katonai témájú kiadványok száma a korábbinak a többszörösére nőtt, eközben azonban a könyvkiadók által megjelentetett művek száma is megsokszorozódott.

A szaktudományos munkák példányszáma jóval alatta maradt az iskolai kötelező olvasmányokénak. Fennmaradt egy, a kiadó és a szerző örököse közötti szerződés 1624-ből, Romagnában. Ebben a kiadó, *Girolamo Cimatti*, egy jól ismert itáliai egyetemi professzor, *Girolamo Mercurioli Hippokratész-kommentárjának* nyolcszáz példányban való megjelentetését vállalta a szerző fiával és örökösével kötött szerződésben. A mű, a kiadó hosszas tépelődése után, 1626-ban, Forliban meg is jelent. *John Dee* tengerészeti művét kiadója 1577-ben még ennél is kevesebb, mindössze száz példányban nyomtatta ki. Jellemző, hogy *Plantin* hadtudományi témájú kiadványokat – *Vegetius* (1585) és *Aurelio de Pasino* egy-egy művét (1579) – a várható kisebb haszon miatt csak kivételesen jelentette meg. A realitásokra figyelmeztet a Hollandiában a 17. században megjelent német nyelvű könyvek katalógusa is: 623 tétele közül 19 tartozik a hadtudományiak közé.

A hadügyi fejlődés eredményeinek befogadásához Nyugat- és Közép-Európában egyaránt fontossá vált, hogy a szakirodalom, a kiadások közkezen forogjanak. A szükségképpen váltakozó színvonalú munkák mind hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalom vezető, de általában az olvasó rétegeiben a katonai fejlődés elméleti szintű értelmezéséről is tudomást szereztek, és a maguk szintjén befogadták azt. E fejtegetések valóságtartalmát az európaival gyökeresen ellentétes török fejlődéssel lehet a legjobban igazolni. A török tüzéség a 15–16. században még lépést tartott az európaival, ám ezt követően végzetes hátrányba került vele szemben. A kutatás kétséget kizáróan bizonyította, hogy ennek egyik fő oka az volt, hogy elmaradtak az európai hadtudomány, így a tüzéség, ballisztika legújabb eredményeitől, vívmányaitól. Ideológiai, nyelvi korlátok mellett ebben nagy szerepe lehetett annak, hogy a Török Birodalomban ismeretlen maradt a könyvnyomtatás. Lefordították ugyan *Pietro Sardi* 1621-ben, Velencében kiadott művét (*L'artiglieria*), de ez nem jelent meg, miként kéziratban maradt *Montecuccolinak Commentarii bellici* című munkája is, amit feltehetően a magyar származású *Ibrahim Mütefferika* fordított törökre. A török hadireform szorgalmazói majd csak a 19. században jutnak el a nyomtatott munkák használatához. Hasonló a helyzet Oroszországban is, ahol a tudomány, a tanulás jelentésű „nauka” szó először egy német katonai szabályzat fordításában bukkant fel.

Mi a hadtudományi nyomtatvány?

A kérdésre nehéz pontos választ adni. Általában azt értjük alatta, amikor a hadviseléssel kapcsolatos egyes esetek alapján levonják a következtetéseket, általánosítják és bizonyos erudícióval megfogalmazzák azokat. *Raymond Aron* frappáns *Clausewitz*-művének címéből kölcsönözve: „penser la guerre – den Krieg Denken”. Ez a 16. század elejéig jórészt a klasszikus hadtudomány recepcióját jelentette, de a hadügyi forradalom hatására lendületes fejlődésnek indultak az egyes részdíszciplínák is. A tűzfegyverek megjelenése ösztönözte az erődítéselméletet, a várépítészeti szakirodalmat, majd a tüzéség és a pirotechnika szakterületét. Ezzel egy időben, a bekövetkezett harcászati reformoknak megfelelően, a gyalogság és lovasság alakzatairól is munkák sora jelent meg. Érthető okokból a katonaoorvoslással foglalkozó, illetve a sebészeti munkák száma is megnőtt, noha a ki-

zárólag a katonai területen mozgó munkák száma csekély maradt. Jelentős részt hasított ki magának a hadtudományon belül a hadijog, különösen *Hugo Grotius* alapvető művének megjelenése után.

Meglehet, *John R. Hale* tanulmányában – egyáltalán nem alaptalanul – a hadtudományi művek között az ókori történetírókat is felsorolta, mi azokat mégsem vesszük fel az általunk összeállított listára. Elsősorban azért, mert iskolai tananyag jellegük és ebből következően a gyűjteményekben való nagyszámú előfordulásuk miatt, irreális képet rajzolnának a hadtudományi érdeklődésről. Kivételt akkor teszünk, ha azok katonai jellegű kivonatairól (pl. *Polybiosz*, *Livius*) vagy katonai jellegű kommentárjairól van szó (mint *Caesar* esetében *Johannes Neumair* munkája). Hasonlóképpen nem vehetjük fel a hadtörténeti munkákat és a 16–17. században a török háborúk történetével foglalkozó művek, röpiratok végelethetetlen sorát. Kivételt képez, ha egy gyűjteménybe, a „militares” osztályba olyan könyveket is besoroltak, amelyek határesetek. Így került például a *Zrínyi-gyűjteménybe* *Blaise de Monluc* háborús kommentárja, amely inkább az 1521 és 1576 közötti franciaországi háborúk krónikája, noha a szerző a hadtudományi megjegyzésektől sem tartóztatja meg magát. Nehéz határt vonni a mérnöki tudományok, a geometria és a matematika diszciplinái felé, ahol csak a művek tartalmának részletes elemzése segíthetne a döntésben. Nehéz olyan munkákat felvenni listánkra, mint *Justus Lipsius* sztoikus filozófiai traktátusai, amelyekről egyébként biztosan tudjuk, hogy hatottak az orániai hadireformra. *Justus Lipsius*tól azonban csak a *De militia Romana* és a hadigépekről szóló, *Poliorteticon* című munkáit vettük fel.

A hadügyi fejlődés eredményeinek befogadásához Nyugat- és Közép-Európában egyaránt fontossá vált, hogy a szakirodalom, a kiadások közkezen forogjanak. A szükségképpen váltakozó színvonalú munkák mind hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalom vezető, de általában az olvasó rétegeiben a katonai fejlődés elméleti szintű értelmezéséről is tudomást szereztek, és a maguk szintjén befogadták azt. E fejtegetések valóságtartalmát az európaival gyökeresen ellentétes török fejlődéssel lehet a legjobban igazolni.

A magyarországi könyvjegyzékekben található hadtudományi nyomtatványok értékelése

Az átnézett mintegy 600 könyv- és könyvtárjegyzék, a több mint 2000, könyv birtoklására vonatkozó adat összesen 309 hadtudományi témájú könyvet tartalmaz. Pontosabban 305 könyvet és 4 kéziratot. Ezekből egyelőre 209-et (67,6%) sikerült bizonyosan vagy csaknem bizonyosan azonosítani; 23 esetben (7,4%) bizonytalan az azonosítás, míg a maradék 77 tétel (25%) azonosítatlan maradt, a rendelkezésünkre álló címleírás általánossága és/vagy hiányosság miatt.

A 309 tétel legkevesebb 134 címet takar, ami azt jelenti, hogy legkevesebb ennyi, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló mű ismeretével lehet számolni a 16–17. században Magyarországon, Erdélyt is beleértve. A könyvjegyzékek arról tanúskodnak, hogy az európai hadtudományi szakirodalom legjelesebb alkotásai rendre megjelentek a magyarországi gyűjteményekben, és nálunk is figyelemmel kísérték a hadügyi fejlődés eredményeit. A történelmi körülmények, a Bécsben székelő császári-királyi udvar, a magyar arisztokráta udvarok kis száma, a Birodalmon belüli súlytalanságuk, az egyetemi és főiskolai

rendszer hiánya a hazai kiadású, illetve a magyar nyelvű hadtudományi nyomtatványok számára túlságosan kis piac, mind közrejátszottak abban, hogy az ilyen irányú magyarországi igényt a külföldön nyomtatott kiadványok behozatala révén elégítették ki.

A művek keletkezési ideje alapján korszakba sorolható tételek döntő többsége az új-kori hadtudományi irodalom képviselője: a 16. századból való 63 tétel, a 17. századból 128 tétel, végül a 18. századból 5 tétel. A könyvjegyzékekben 9 ókori auktor hadtudományi műve szerepel 40 előfordulással, a középkort viszont mindössze *Bölcs Leó* bizánci császár *Taktikája* képviseli, igaz ez öt könyvtárban is megvolt. A könyvjegyzékekben leggyakrabban előforduló szerzők: *Hugo Grotius* (21 tétel), *Vegetius* (18 tétel), *Justus Lipsius* (15 tétel), *Georg Andreas Böckler* (8 tétel), *Joseph Furtenbach* (8 tétel).

A könyvanyag nyelvi megoszlása a hazai kulturális viszonyokat tükrözi. A latin széles körű használatának megfelelően a legtöbb hadtudományi munkát ezen a nyelven szerezték be (96 tétel). A városok etnikai összetételének is köszönhetően a legnagyobb kereslet ezt követően a német nyelvű nyomtatványok iránt nyilvánult meg (76 tétel), míg a jelentősebb arisztokrata, illetve vagyonosabb nemes gyűjteménytulajdonosok a latin mellett az olasz (50 tétel) vagy francia (13 tétel) nyelvűeket is megvásárolták. E helyzet gyökeresen különbözött például a lengyelországitól, ahol a lengyel szerzők a hadtudományi szakmunkák sorát írták, illetve fordították nyugati nyelvekről.

A magyarországi könyvjegyzékekben található hadtudományi munkák tematikai megoszlása elgondolkodtató arányokat mutat. A művek három csoportra oszthatók: az elsőbe a legnagyobb számban előforduló erődítéstani, ostromtechnikai és tűzérési-pirotechnikai (134 tétel), a másodikba az elméleti kérdésekkel (pl. taktika, hadseregszervezés) foglalkozó munkák (68 tétel), a harmadikba pedig a hadviselés legkülönfélébb területeihez kapcsolódó jogi művek és szabályzatok tartoznak (54 tétel). Ezekon kívül néhány kötet a gyalogos és a lovas fegyvernemekről, a fegyverzet kezeléséről, a hadi orvoslásról, a katonai matematikáról stb. szól. Nézetünk szerint az első csoportban említett munkák túlsúlya az európai hadügyi fejlődésből és Magyarország sajátos helyzetéből fakad.

Az ilyen jellegű szakkönyvek nagyobb előfordulási arányát az is magyarázza, hogy az erődépítészet-ostromtechnika-tűzérési hármassága kívánta a katonától a legnagyobb szakértelmet, a legtöbb és legszerteágazóbb ismeretet, együttesen és külön-külön is. Mindezen ismeretek jelentős részét – a mindenkor szükséges gyakorlat mellett – a szakkönyvekből lehetett a leghatékonyabban és a leggyorsabban megszerezni. Továbbá ezek a területek képviselték a korban a „csúcstechnológiát”, s mint ilyenek, nyilván fokozottabb érdeklődésre tarthattak számot.

A magyarországi helyzet alapján azt várhatnánk, hogy az eddig áttekintett könyvlistákban azonosított erődépítészeti szakmunkák többsége a 16. századi olasz mesterektől származik, s csak néhány a 17. századból. Pedig éppen fordított a helyzet. A Magyarországra bekerült, Magyarországon ismertté vált csekély számú olasz mű közül a legkorábbi *Jacopo Castriotto* és *Girolamo Maggi* közös műve, amely Velencében, 1564-ben jelent meg. Időben a következő *Girolamo Cataneo*, akinek két különböző munkája is megtalálható a magyarországi könyvlistákban. Cataneot már az olasz rendszer későbbi, fejlettebb, ún. újolasz változata képviselőjének tartják, aki több ponton módosította az erődök alapformáját, jelentősen javítva védelmi képességüket.

A 16. századból származó szakmunkákat két német mű foglalja keretbe. A század elején a híres festőt, *Albrecht Dürert* találjuk, aki, bár 1527-ben adta ki traktátusát, mégis az olasz rendszer előtti, kerek rondellás stílust képviselte. Ennek az lehetett az oka, hogy ekkor az olasz mesterek még csak tesztelték az új módszereket, de nem írtak róluk, így a külföld keveset tudott azokról. A századot pedig a strassburgi születésű *Daniel Speckle* zárja.

A 17. században, ahogy már említettük, az olaszok mellett más nemzetiségű hadmérnökök is megjelennek. Így van ez az általunk azonosított munkák esetében is. Mindössze három olasszal találkozunk: időrendben *Pietro Sardival*, *Francesco Tensinivel* és *Pietro Paolo*

Florianival. Meg kell állapítanunk, hogy ők hárman, elődeikhez képest kevés nyomot hagytak az erődépítészet korabeli arculatán, s elképzeléseiken erős németalföldi hatás érződik.

A németalföldi erődépítészet, mint említettük, a spanyolok ellen vívott hosszú függetlenségi háború alatt alakult ki. Legfontosabb jellemzőjeként a helyi adottságok, a föld és a víz kiterjedt használatát kell megemlíteni. Könyvlistáinkban a következő mesterek műveit találtuk: *Adam Freitag*, *Menno van Coehoorn*, *Simon Stevin*, *Gerhard Melder*, *Andreas Cellarius* és *Hendrik Ruse*. Közülük az első kettőt kell feltétlenül kiemelniük.

A fentebb már említett Freitag az ó-németalföldi rendszer utolsó nagyszabású képviselője. Rendkívül népszerű művében az addig elért eredményeket összegezte, s ezzel a szélesebb közönség számára is megismerhetővé tette azokat, különösen a német nyelvterületen. A Freitag által képviselt módszerek azonban a 17. század végi, a franciákkal vívott sorozatos háborúkban már nem feleltek meg az elvárásoknak. Ekkor lépett színre Coehoorn, aki felismerte a változtatások lehetséges útját, és a németalföldi rendszert a hagyományok megőrzése mellett az általa is kiválóan ítélt francia mintához (*Vauban*) közelítette, miközben sokat merített Speckle elgondolásaiból is.

Annál számosabbak a német várépítők. A már említett Speckle mellett a 17. századnak és a 18. század elejének számos jeles alakjának neve bukkant fel könyvlistáinkban: *Ernst Friedrich Baron von Borgsdorfé*, *Georg Andreas Böckleré*, *Wilhelm Diliché*, *Matthias Dögené*, *Joseph Furtenbaché*, *Johann Sebastian Gruberé*, *Christoph Heidemané*, *Christoph Nottmagelé*, *Johann Georg Pascháé*, *Johann Bernhard Scheiteré*, *Wendelin Schildknechté*, *Leonhard Christoph Sturmé*. Hogy ilyen nagy számban fordulnak elő, az részben a Habsburg-uralommal és a Magyarországot folyamatosan érő német politikai, gazdasági, kulturális és katonai befolyással magyarázható. A felsorolt személyek természetesen nem egyformán jelentősek a maguk szakterületén belül.

Amit az itáliai mesterek jelentettek a várépítészet területén, ugyanolyan hatást gyakoroltak a tüzérségre a németek, illetve később a franciák. Az olaszok e területen inkább csak követték az európai fejlődést. Ugyanakkor érdekes, hogy az azonosított kötetek szerzői közt viszonylag kevés a német, viszont két spanyol, egy lengyel, egy olasz és két francia is szerepel, persze nem ok nélkül.

Az általunk azonosított szakmunkák közül 25 foglalkozik elméleti, illetve általános jellegű katonai kérdésekkel. Magyar szempontból a legfontosabbak *Lazarus von Schwendi* hadi diskurzusai. Ezekben több évtizedes tapasztalatai alapján a háború jogos avagy jogtalan voltának filozófiai kérdését kezdve számos hadügyi, hadvezetési és taktikai-stratégiai problémával foglalkozott. A magyarországi harctereket is megjárta *Giorgio Basta* gyakorlati tapasztalatai alapján ír a „maestro di campo generale”, azaz a „General Felddoberst” feladatairól, az általa irányított sereg minden tevékenységéről.

Kevesebb munka – 36 tétel – található listáinkban a kiképzésről, fegyverzetről, harcászatról. Ennek oka igen egyszerű. Magyarországon a török jelenléte miatt a nyugati hadseregektől és az ott kifejlődött harcmodortól teljesen eltérő szokások alakultak ki. Míg Nyugat-Európában mind nagyobb szerepet kapott a rendszeres kiképzés és a drill, addig nálunk a folytonos készenlét, az állandósult hadiállapot miatt a katonák sokszor a gya-

Amit az itáliai mesterek jelentettek a várépítészet területén, ugyanolyan hatást gyakoroltak a tüzérségre a németek, illetve később a franciák. Az olaszok e területen inkább csak követték az európai fejlődést. Ugyanakkor érdekes, hogy az azonosított kötetek szerzői közt viszonylag kevés a német, viszont két spanyol, egy lengyel, egy olasz és két francia is szerepel, persze nem ok nélkül.

korlatban, harc közben sajátították el a tudnivalókat. A parancsnokokat sem a tiszti iskolákban képezték, hanem néhány, a hadviselésben főszerepet játszó főúr udvarában. A parancsnoki posztra a katonák sokszor maguk közül választottak olyanokat, akik naponta bizonyították rátermettségüket, bátorságukat, katonai erényeiket.

A gyalogságról mindösszesen öt, a Harmincéves háború előtt megjelent traktátus szól. A lovasságról mindössze hét művet találunk, közöttük azonban igen jelentőseket. A harmadik nagy csoportba pedig a jogi művek és szabályzatok tartoznak. Ezek együttes száma 48, de ennek csaknem a felét Hugo Grotiusnak a háború- és a békejogról írott korszakalkotó munkája, a *De jure belli et pacis* és az ennek nyomában kibontakozó kommentár- és apologétikairódalom alkotja.

A hadtudományi nyomtatványok magyarországi tulajdonosai

A kiadott 16–18. századi magyarországi könyv- és könyvtárjegyzékek mintegy 10–12%-a tartalmaz a hadtudomány körébe sorolható kéziratot vagy nyomtatványt. A ma ismert 309 kötetet 72 tulajdonos birtokolta; egy tulajdonos átlagban négy kötetet. Mivel a tulajdonosok többsége ismert – mindössze tíz ismeretlen van köztük –, ez lehetővé teszi, hogy ha mégoly vázlatosan is, képet alkossunk a katonai elméleti művek magyarországi recepciójának folyamatáról.

Az első hadtudományi nyomtatványok a 16. század második felében bukkantak fel Magyarországon, a nagy humanista könyvtárak polcain. Az e századból ismert jegyzékekben 38 kötetben 18 katonai témájú mű található, nagyobb részt ókori szerzők tudós kommentárokkal ellátott kiadásai. Ezek elsősorban klasszikus voltak és tananyag jellegük miatt kerültek be a hazai későhumanizmus jeles képviselői – *Dernschwam János*, *Zsámboky János*, *Mossóczy Zakariás*, *Batthyány Boldizsár*, valamint *Brutus János Mihály* – bibliotékájába. Közülük csak *Dernschwam*-nál mutatható ki határozott érdeklődés a hadviselés kérdései iránt, aki *Aelianosz*, *Frontinus*, *Polybiosz* és *Vegetius* mellett korabeli szabályzatokat és kortárs hadtudományi műveket is beszerzett. A *Dernschwam*-könyvtár 15 kötete számánál és összetételénél fogva még évtizedekkel a tulajdonos halálát követően is a legjelentősebb az ilyen jellegű hazai gyűjtemények között.

A 16. századi szerény kezdetek után, az 1630-as évektől kezdődően mind több könyvjegyzékben fordulnak elő hadtudományi nyomtatványok. A hadviseléssel kapcsolatos könyvek iránti fokozódó érdeklődést nemcsak a tulajdonosok számának növekedése mutatja (az előző századból ismert hattal szemben harminchétre), hanem a könyvtulajdonosok és ezzel együtt feltehetően az olvasók körének kibővülése is. A humanista értelmiség helyébe a városi polgárság lép, míg a főpapok és a főrendiek mellé felzárkózik az alsópapság (tábori lelkészek és prédikátorok), valamint a köznemesség néhány képviselője.

A 17. századi Magyarországon a hadtudományi kötetek minden második tulajdonosa a városi értelmiség, az iparos és a kereskedő polgárság köréből kerül ki. Ennek az a magyarázata, hogy a javarészt német ajkú, evangélikus felekezetű rétegnek kulturális és kereskedelmi kapcsolatai révén módjában állt megismerkedni a műveltség új, praktikus elemével, s ez egybevágott saját kulturális törekvéseivel. Némelyek közülük, mint például *Johann Michael Wilhelm* pesti fürdős sebész vagy *Martinus Christoph* soproni kőműves, csak egy-egy, a mesterségük gyakorlásában segítséget nyújtó orvosi, illetve építészeti szakkönyvvel rendelkeztek, míg mások, például *Vitnyédi István* ügyvéd vagy *Zimmermann Zsigmond* eperjesi kereskedő 10–12 jól összeválogatott kötetet.

A 17. század közepén a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosai között megjelennek a hivatásszerűen katonáskodó főurak: *Batthyány Ádám*, a Kanizsával szembevetett végek főkapitánya, *Forgách Zsigmond Ádám*, *Pázmány Miklós* veszprémi főkapitány, akik már tudatosan igyekeznek tájékozódni a korszak egyetemes katonai szakirodalmában. A külföldi egyetemeken tanult, Párizst is megjárt *Pázmány Miklós* például 17, fő-

ként a várépítészet és a tüzérség témakörébe tartozó kötetet gyűjtött össze könyvtárában, latin, olasz, francia, német nyelvűeket (ezek egy részét talán még Párizsból hozta magával), Batthyány 6 kötetet, amelyek között van egy „lovon való hadakozásról” szóló német és egy „erőségekről való” olasz könyv, Forgách pedig 4 német munkát.

A katonáskodó arisztokraták közé tartozik *Zrínyi Miklós* is, aki csáktornyai bibliotékájában a legjelentősebb magyarországi hadtudományi gyűjteményt hozta létre. Zrínyi könyvtárának 1662 kora őszen felvett katalógusa önállóan, *Militares* cím alatt tartotta nyilván a hadtudományi köteteket. 1662-ben ez a szak 62 művet tartalmazott 34 kötetben.

A gyűjtemény teljes nagysága azonban a más szakban keveredett és a katalógusban nem szereplő, ám a Zágrábban ma is meglévő darabokkal együtt 70 mű lehetett. Ez a könyvegyűttes nemcsak nagyságánál, hanem összetételénél fogva is fordulatot jelent az európai hadtudomány magyarországi recepciójának történetében, mert nagyszabású, koncepciózus gyűjtés eredménye. Nyolc ország szerzői képviseltetik benne magukat hat nyelven, s a gyűjteményben a hadtudomány java termése megtalálható az ókori klasszikusoktól az olasz reneszánsz hadelméleten át a 17. századi haditechnikai, hadiépítészeti szakirodalomig.

Irodalom

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11–20. Szeged 1983–1996. Szerkeszti: KESE-RÚ BÁLINT. (Felsorolásukat lásd MONOK ISTVÁN közleménye után!)

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Zrínyi-Könyvtár IV., Bp. 1991.
DOMOKOS GYÖRGY: *Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században.* Hadtörténelmi Közlemények, 1986, 47–110. old.

HAUSNER GÁBOR: *Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai.* = *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében.* Hadtudomány, melléklet. Bp. 1994, 18–27. old.

HAUSNER GÁBOR–VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig.* Hadtörténelmi Közlemények, 1996. 2. sz., 118–126. old.

HAUSNER GÁBOR: *A tisztképzés helyzete a XVII. században és Zrínyi Miklós elképzelései.* = *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története.* Szerk.: LENGYEL FERENC–SZÁNTÓ MIHÁLY. Bp. 1996, 18–30. old.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban.* = *A magyar katonai gondolkodás története.* Bp. 1995.

Számítógépes adatbázis az Egyetemi Könyvtár legrégebbi állományából

Nemcsak a könyveknek, hanem az őket őrző könyvtárosoknak is megvan a sorsuk. S nemcsak életüknek, hanem munkájuknak is sok esetben különös története van.

Az ismertetésre kerülő ún. Antiquissima-állomány (ahogy az Egyetem megalakítása előtt beszerzett anyagot nevezzük) *Dümmerth Dezső* felfedezése, aki az 1960-as évek elején az addigi szakirodalmat cáfolva kiderítette, hogy az Egyetemi Könyvtár genezise a 16. században alapított jezsuita kollégiumok bibliotékájára vezethető vissza. *Vértesy Miklós* ismertette először a könyvtár korai történetének forrásait, majd rekonstruálta az ősnomtatvány-gyűjtemény gyarapodását, amely több ponton kiegészítette *Dümmerth* kutatásait. *Pajkossy Györgyné* és *Pálvölgyi Endre* kiváló tanulmányokat írt a 17–18. századi jezsuita egyetem életéről és könyvtáráról. *Tóth András* munkáiban, majd a *Vértesy*vel közösen írt könyvtártörténetében olvashattunk értékes adatokat az államosított Budára, később Pestre költöztetett könyvtárról. Az 1980-as évek elején *Dümmerth* munkáját folytatta kódextöredékek kutatásával egybekötve *Timkovics Pál*, aki újabb kötetekkel gazdagította az állományt. Legutóbb *Pintér Márta Zsuzsanna* használta fel, igaz főként a 18. századi kéziratos katalógusokat drámatörténeti kutatásra. E tanulmány szerzője nem célzott kutatással, hanem a mindennapi könyvtárosi munka közepette bukkant rá eddig még nem regisztrált antiquissimákra.

Az Egyetemi Könyvtár korai történetének sajátossága közé tartozik, hogy nemcsak az egyetem 1635-ös alapítását megelőző fél évszázadból őrzött meg köteteket, hanem kéziratállományában fellelhető két 17. századi katalógus, mely újabb információkat szolgáltat az akkori könyvállományról. A kiadatlan katalógusoknak a magyar művelődés- és könyvtártörténetben elfoglalt helyét jól jelzi az a lehetőség, hogy segítségükkel sikerülhet a nagyszombati egyetem több mint 5000 kötetes könyvtárát a teljesség igénye nélkül rekonstruálni.

A rekonstrukció három, egymástól elkülöníthető munkafolyamatban történik:

1. A könyvtár állományában meglévő kötetek bibliográfiai és egyedi feltárása.
2. A két kéziratos katalógus szövegkiadása betűhív olvasatban.
3. A források összegezése és adatbázissá formálása.

I

Az első munkafázis, melyet *Dümmerth* kezdett el, a kötetek teljes bibliográfiai feltárásán túl az egyedi jellemzők bemutatására is törekszik. A könyvészeti ellenőrzést szükséges elvégezni az elmúlt évtizedekben előkerült köteteknél is, hiszen a mai segédletekkel feloldható az anonim művek szerzősége, s a hiányos impresszumatatok. Ugyanakkor nem árt elvégezni a kollacionálást a lehetséges kolligátumok, illetve mint ezt egy példán bizonyítani is fogom, a történeti rekonstrukció miatt. *Dümmerth*, s a reá hivatkozó szakirodalom az ősn. 471-et tekintette az első antiquissimának de a possessor-bejegyzéseket tartalmazó, illetve az azt megelőző lap az ősn. 256-ból származott. Az a³ és az a² főlíót

tévesen az előzőhöz kötötték be, valószínűleg 1886-ban, mint az *Kudora Károly* könyvtár egykorú bejegyzéséből feltételezhető. Mindkét ősnymotatvány, *Cicero „Epistolae ad familiares”* című művének velencei kiadását tartalmazza az 1487-es, illetve az 1493-as esztendőből. A más köteteknél is tapasztalt eljárás sejteni engedi, hogy az akkor alapított ősnymotatványtárban igyekeztek teljes példányokat létrehozni az oktatásban oly fontos klasszikusokból. Így kötötték be a tulajdonosi jegyeket tartalmazó oldalt a másik Cicero-kötetbe, mely egyébként nem antiquissima, hiszen 1636-ban szerezték be, ahogy ez az első fólióra írt bejegyzésből látszik. Vértesy Miklós egyébként az 1690-es katalógus alapján jelezte a kérdéses ősnymotatvány esetleges antiquissima-gyűjteménybe való tartozását, ám possessor-bejegyzés hiányában ez csak feltételezés maradt.

A korszak könyvkultúrája jobb megismerésének elengedhetetlen feltétele a kötetek egyedí jellemzőinek a bemutatása. Minden egyes könyvről, a lehetőséghez mérten, az alábbi jellemzőket tartottam fontosnak kiemelni:

A könyv kötése

Az állomány nagy része még az eredeti kötését viseli, általában fehér bőr- vagy pergamenkötést. A később átkötött könyveknél a katalógusok alapján kideríthető a legtöbb esetben az eredeti, 16–17. századi kötése. Az 1632-ben elkezdett könyvtárrendezéssel és katalogizálással párhuzamosan a kötések is ellenőrizték, a bekötetlen vagy sérült kötések újrakötötték, legtöbbször kódexlapokba. Maga *Némethi Jakab*, ennek az időszaknak a könyvtárosa, a J. 1. katalógust is egy ilyen fragmentába kötötte, melynek kötéstáblájáról a könyvkötő árjegyzékét fejtették le. Az oktatáshoz nélkülözhetetlen, nagy mennyiségű könyvet kellett gyorsan bekötni ebben az időben, így a könyvkötő a legolcsóbb alapanyaghoz, a középkori kódexekhez nyúlt. Az Egyetemi Könyvtár töredékeinek kétharmad része liturgikus kódexekből származnak, mely jól mutatja az adott korszakban elavult könyvek sorsát.

A tulajdonosi bejegyzések

A jezsuita rend könyvtárosi gyakorlatában mindig a címlapra ennek hiányában a kiadás dátumát és szerzőségi adatokkal együtt a következő lapra került egy formulával: a rendház nevével és az összeírás idejével. A possessorok időrendbe állíthatók, néhány kivételtől eltekintve összecsengnek a rendtörténettel, vagyis a jezsuiták znióváraljai, vágsellyei és nagyszombati tartózkodásával. Az egymástól jól elkülöníthető tulajdonosi bejegyzések datálását Dümmerth végezte el. Az első nagyszombati korszakból (1561–1567) eddig nem bukkant fel kötet, valószínűleg az 1567-es tűzvész alkalmával az egész könyvtár elpusztult. A legkorábbi possessor-bejegyzés csak az 1589-nél nem későbbi kiadású könyveknél fordult elő. Ismerve azt a tényt, hogy Znióváralján 1586-ban létesült rendház természetesen könyvtárral felszerelve és a jezsuita kollégiumban a képzés három évvel később indult be, az első bejegyzést 1586–1589 közöttre datálhatjuk. A következő tulajdonosi bejegyzések már a kollégium korszakában keletkeztek, három különböző kézírással. A kollégium 1600-ban a jobban megközelíthető Vágsellyére költözött, Znióváralján rezidencia maradt. Rövid, ám intenzív korszak következett, a szépen fejlődő iskolát Bocskai hadai dúlták szét 1605-ben. Az egy évvel később megkötött bécsi béke kimondta, hogy a rend nem birtokolhat többé javakat az országban. A könyvtár rövid bécsi tartózkodás után 1607-ben ismét Nagyszombatba került, ám a kollégium megnyitására még nyolc évet várni kellett. *Forgách Ferenc* mellett már ekkor ott tartózkodott állandóan két jezsuita: *Pázmány Péter* és *Dobokay Sándor*, a vágsellyei kollégium rektora, akiket a provinciális a turóci prépostság elveszett birtokainak ügyeiért küldött az esztergomi érsek mellé. Előkerült hat könyv, melyben még a kollégium megnyitása előtt (1612–1615) szerepelt tulajdonosi jegyként Nagyszombat neve, melyet a jezsuiták tudatos felkészülésének és előrelátásának tudhatunk be.

Különös és zavarba ejtő ugyanakkor *Johann Varennio Syntaxis linguae graecae* című kötete kölni kiadásának (1576) harmadik possessor-bejegyzése: „Collegij Tyrnaviensis S. J. Catalogo Inscriptus Anno 1600”. Ebben az időben csak Vágsellyén működött jezsuita kollégium, Nagyszombatban pedig nem; 1615-ben költözött vissza Pázmány rendtársaival. A bejegyzés (nagy valószínűséggel) *Szentiványi Márton* kezétől származik, aki 1690-ben fogott hozzá a könyvtár rendezéséhez. Több antiquissima-kötetnél találtunk az ő kezével bejegyzést, ám egy kivétellel ezek mindig az 1632-es évre vonatkoznak. A kivétel a tournoni jezsuita akadémia *Vergilius thesaurusa* (1588). Itt Dümmerth feltételezése szerint az 5. possessor-kéz Szentiványié, aki ezt 1690-ben írta a címlapra. Ennek ellentmond, hogy szerepel tulajdonosként a vágsellyei rendház 1600-as évszámmal, majd Némethi Jakab 1632-es bejegyzése: „Collegij Tyrnaviensis”. Miért tűntette fel Nagyszombatot még egyszer Szentiványi ezen a köteten, mikor már ott szerepelt Némethi bejegyzése, illetve miért írt vágsellyei dátumot a fent leírt kötet elejére 1690-ben? Az elírás (ti. 1690), ismerve Szentiványi precizitását, két esetben nem valószínű. Mindenesetre eddig két olyan kötet került elő, ahol együtt szerepel Nagyszombat neve az 1600-as évszámmal.

Fontos kérdés, hogy azok a könyvek, amelyeket a rend nem közvetlenül szerzett be hanem ajándékozás során vagy más módon került a birtokába, eredetileg kinek a tulajdonában volt. Külön története van annak a néhány kötetnek, amelyek a kolozsvári jezsuita egyetem könyvtárából kerültek Nagyszombatba. A szakirodalom által ismert öt kötet valószínűsíti azt a feltételezést, hogy a kolozsvári könyvtár jó néhány darabja a rend Erdélyből való kiűzése után Nagyszombatban talált helyet. Az 1588-as medgyesi országgyűlésen a protestáns rendek kikényszerítették a jezsuiták Erdélyből való kitiltását. A jelentős értékkel bíró vagyonért versengés indult az osztrák és a lengyel rendtartomány között. Az osztrák provinciális a Znióváralján lassan beinduló kollégium számára egyebek mellett a könyveket kívánta megszerezni, biztosítva az erdélyi kollégiumok részére a visszaváltás jogát. Ugyanakkor a lengyelek, attól félve, hogy az osztrákok elsikkasztják ezt a vagyont, arra hivatkoztak, hogy az erdélyi misszió és a kolozsvári kollégium a lengyel rendtartományhoz tartozott. Ebben az időben a kolozsvári könyvtár egy részét Leleszen őrizték, s így történhetett meg, hogy *Szántó Arator István* önhatalmulag a turóci és a vágsellyei rendháznak juttatott belőle köteteket. Néhány évvel később, 1595-ben a gyulafehérvári országgyűlés érvénytelenítette a medgyesi végzést, s visszaadta a jezsuita rend teljes vagyonát, engedélyezte az iskolák megnyitását. *Alfonz Carillo* már 1591-től mindent megtett annak érdekében, hogy a széthordott vagyont köztük a könyveket visszaszerezze. Panaszt emelt Szántó intézkedései miatt, majd kérte az osztrák provinciális, hogy a Bécsbe, Znióváraljára és Vágsellyére vitt köteteket juttassák vissza. Elképzelhető, hogy a nagy sietség miatt nem kolozsvári provenienciájú könyvek is belekerültek a visszaszolgáltatott anyagba, mert a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban ma is őrznek egy kötetet, amely a possessor-bejegyzés tanúsága szerint a turóci jezsuita rendháze volt az 1586–1595 közötti időben.

A városi polgárok közül ketten járultak hozzá, több kötettel, a kollégium könyvtárához: *Vályi János* és *Partigner Gáspár* városi tanácsos. *Káldy Ferenc* országgyűlési követ, aki 1602-ben Vágsellyén a Mária-kongregáció tagja volt, néhány könyvet adományozott a könyvtárnak. A bejegyzések szerint nemcsak ő, hanem barátai is olvasták-forgatták a köteteket. Jelentős gyarapítás volt a katolikus főpapság részéről is. *Oláh Miklós* (1493–1568) esztergomi érsek bibliotékájából mindössze egy kötetet őriz az Egyetemi Könyvtár, ám a jezsuiták magyarországi (újra)letelepítésének másik két szereplője, *Forgách Ferenc* (1566–1615) esztergomi érsek és *Telegdi Miklós* (1535–1586) pécsi püspök possessorai is olvashatók néhány kötet címlapján. Ismert *Novák Miklós* (meghalt 1636-ban) esztergomi kanonok, *Szuhai István* (1551–1607) nyitrai püspök és *Babóthy Ferenc* (meghalt 1632-ben) esztergomi kanonok kötődése Nagyszombathoz, így egy-egy

kötet bekerült a gyűjteménybe. *Francesco Barberini* (1597–1679) bíboros, a római Barberini-gyűjtemény alapítójának a könyvadománya ritka kivételként áll a sorban. Érdemes még megemlíteni *Thurzó György* (1567–1616) nádor, illetve *Kovácsóczy Farkas* (1540–1594) erdélyi kancellár tulajdonában volt könyveket, amelyek mutatják a beszerzések sokszínűségét.

A használatra vonatkozó adatok

Jelzem a használat mélységét és formáját. Fontos kideríteni, hogy tulajdonosa végigolvasta a könyvet vagy csak belenézett. Gyakori a tartalmi kiemelés és megjegyzés a margón. Néhányszor, főleg neves tulajdonos esetében, találtunk család- vagy a magyar történehez kapcsolódó feljegyzéseket. Az eddigi vizsgálatok nem hoztak új eredményeket az olvasmánytörténetben; az olvasók természetesen inkább negyed- és nyolcadrésű köteteket forgattak, mint súlyos fóliánsokat, latin klasszikusokból sajátították el a grammatikai ismereteket és jó néhány, főleg a kézikönyvek kategóriájába tartozó művek forgatásánál, érvényesültek gyakorlati szempontok. Érdekes megfigyelni a jezsuiták cenzúrázási szokását néhány kötetben, protestáns szerző vagy szellemi közreműködő (pl. *Philipp Melanchthon*) nevének áthúzását vagy kivakarását a címlapon. *Janus Pannonius* híres művének (*Zsámboki kiadása*: Bécs, 1569) pajzán epigrammáit betintázták, illetve a *Giovanni Valeriano Hieroglyphica* (Lyon, 1594) című művében található akt-metszeteket retusálták.

Külön története van annak a néhány kötetnek, amelyek a kolozsvári jezsuita egyetem könyvtárából kerültek Nagyszombatba. A szakirodalom által ismert öt kötet valószínűsíti azt a feltételezést, hogy a kolozsvári könyvtár jó néhány darabja a rend Erdélyből való kiűzése után Nagyszombatban talált helyet. Az 1588-as medgyesi országgyűlésen a protestáns rendek kikényszerítették a jezsuiták Erdélyből való tiltását. A jelentős értékkel bíró vagyoneért versengés indult az osztrák és a lengyel rendtartomány között.

Jegyzetek és a bibliográfia

A könyvről szóló szakirodalom hivatkozásai szerepelnek együtt az esetleges tulajdonosok életrajzi adataival és a könyv hányódásának történetével, ha az rekonstruálható. Példaként álljon itt *Kempis Tamás Krisztus követése* című munkája (Lyon 1587), mely Znióváralján maradt a 17. században, nem került a vágsellyei és a nagyszombati rendház könyvtárába. Majd a budai kapucinusok bibliotékájában bukkant fel, s innen került az 1950-es években az Egyetemi Könyvtárba. Ugyanakkor érdekes a hazai nyomtatású *Confessionale* története is. Dümmerth tanulmányában téves nyomdahellyel szerepelt. Hiba volt Vértesy megállapítása is, csak egy példány került a könyvtárba a 18. századi abolíciókor (a lepoglavai pálos kolostor kötete), a másik szintén nagyszombati volt, 1632-ben írták össze. Az eredetileg ősny. 44. jelzet alatt található kötetet 1927-ben elcserélték a berlini Staatbibliothek öt ősnyomtatványára és egy RMK-ra. Meglepő, hogy az J 2. katalógusban csak három 16. századi *Confessionale* található, ősnyomtatvány egy sem.

II

A második munkafázis a két katalógus szövegkiadása betűhív olvasatban A tulajdonosi bejegyzésekből feltételezhető, hogy a znióváraljai és a vágsellyei korszakban is volt katalógusa a könyvtárnak, ám ezek az 1605-ös menekülés következtében elpusztulhattak.

Így az egyetem alapítását megelőző időben az oktatáshoz oly nélkülözhetetlen könyvtár előfeltételévé vált egy használható katalógus készítése. A ránk maradt katalógus datálatlan és csonka. Ám a könyvtár rekonstruálása itt siet a segítségünkre, az antiquissima-kötetek megőrizték az összeírás időpontját: 1632, illetve találunk közöttük olyan köteteket, melyek leírása a ma már hiányzó oldalakon lehetett. Dümmerth Némethi Jakab személyében ismerte fel a kézirat készítőjét, aki hozzávetőlegesen 1500 kötet katalogizálását végezte el. A szerzőket keresztneveinek alfabetikus sorrendjében tünteti fel, jelzi a kolligátumokat is, így lehetővé válhat a ma már csonka vagy szétszedett kötetek rekonstruálása. Ezzel a módszerrel sikerült *Jan Dantyszek*, *Báthory András* és *Háportoni Forró Pál* tulajdonában lévő, majd később a nagyszombati jezsuitákhoz került kötet valamikor meglévő egységét legalábbis hipotetikusan helyreállítani. Az Egyetemi Könyvtárban a 19. század folyamán, rosszul felfogott állománygyarapítási és gyűjteménynövelési céllal szedtek szét kolligátumokat, mert ősnymtatványt, RMK-t tartalmazott, vagy mint a Cicero-kötet is bizonyítja, igyekeztek csak a szöveget figyelembe véve teljes művet összerakni.

1690-ben katalogizálja Szentiványi Márton az akkor már 5500 kötetesre duzzadt állományt, s itt a vezetéknevek szerepelnek alfabetikus sorrendben, minden betűnél 23 tudományszakkal. A rendkívül precíz leírások mellett a könyvtáros feltüntette a beszerzés ésvagy összeírás időpontját is. Ez az adatsor egyedülálló lehetőséget biztosít számunkra, a nyomtatás éve és a beszerzés dátuma közötti ún. *késési index* ilyen hatalmas forrásmennyiség esetében már alkalmas arra, hogy a rend állománygyarapítási trendjének változásait szemléltethessük. A szövegkiadás során számos példával találkozhattam, mikor ez a késési index nullával azonos, tehát még a nyomtatás évében sikerült a kötetet megszerezni.

A későbbiekben tanulságos lesz az egyes tudományszakok beszerzési indexét a feltárt bibliográfiai tételek tárgyszavaival összevetni. Szentiványi pontos katalogizálása alkalmas a még könyvraktárak mélyén fekvő kötetek nyomra vezetésére, illetve a már nem létező könyvek identifikálására. Erre a munkafolyamatra azért is szükség van, mert valószínűleg kevés könyvvel bővíthetjük tovább az antiquissima-gyűjteményt. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az évszázadok során a könyvtár régi anyaga több ok miatt erősen lecsökkent. 1605-ben Bocskai közeledtével a menekített könyvanyag egy része a Dunába veszik. A legenda szerint, amit egyébként a szakirodalom cáfol, 1774-ben a tutajjal költöztetett állomány egy része szintén a folyóba került. Ugyanakkor biztosan tudjuk, hogy a költözést megelőzően nagyarányú selejtezést vittek végbe, a könyvek egy része Nagyszombatban maradt, illetve a környékbeli lelkészkedő papság között osztották szét. Ismert az a feltételezés is, hogy a legnagyobb bibliofil értékeket Bécsbe vitték, ám erre tárgyi bizonyíték nincs. 1787–1797 között hét árverést rendeztek, melyek során körülbelül húszezer kötet található gazdára. E köteteket külföldi antikváriusok vásárolták meg, ez a magyarázata, hogy az elkövetkező évszázadokban kevés nagyszombati tulajdonú könyv került az Egyetemi Könyvtár állományába szekularizáció, aukció vagy ajándékozás formájában.

A katalógusok szövegkiadása lehetővé teszi, hogy a 16–17. századi nyomdatermelésünkről való ismeret néhány szerény adattal bővüljön. Állításomat ismét egy jellemző példával illusztrálnám. Az 1632-es katalógus egyértelműen szerzőként tünteti fel *Pálffy Katát* (1542–1616), *Illésházy István* nádor özvegyét, kinek két művét megnevezi: *Pönitenciának tüköre* (Bártfa 1626) és *Beszédek magyarul* (Bártfa 1626). Az első nyomtatvány a bibliográfiákból ismert, fordítóját, aki német eredetiből dolgozott, eddig nem azonosítottuk. A másik könyv ismeretlen ez idáig, feltehetően szintén a Klösz-nyomda terméke volt. Mivel a szóban forgó kötet egyetlen, csonka példányban csak az Egyetemi Könyvtárban található meg, feltételezhetjük a kötet antiquissima voltát. A katolikus elmélkedés ajánlása *Thurzó III. Kristóf* özvegyének *Erdődy Zsuzsannának* szól. A Pálffyak a Bakócz családdal rokonságba kerülve felvették az *erdődi* előnevet, tehát Pálffy Kata és Erdődy Zsuzsanna között rokonsági kapcsolat is létezett. Az 1690-es katalógus is gazdag eddig nem regisztrált hungarikákban, elég csak megemlítenem, hogy adatai szerint

1483-ban Velencében is adtak ki magyar krónikát. Szentiványi jelzi, más ősnymtatványokhoz képest szokatlanul, hogy a könyv „Typo Veteri”. Nem tudjuk, hogy ez a Hess-féle budai krónikát vagy a Thuróczi által frott magyar történetet jelöli, esetleg egy harmadik műről van szó.

III

A harmadik munkafázis az adatbázis létrehozása lesz.

A számítógépes adatbázisok felhasználása a különböző állomány-egységek rögzítésére csak az elmúlt évtizedben kezdődött el. Egy később elkészülő egységes adatbázis felépítése a különböző szoftverek és nemzeti szabványok miatt egyre későbbre tolódik. Egy régi könyves adatbázis egy hagyományos katalógushoz képest lényegesen több ismeretet képes hordozni. Az adatbázis feltöltése – mint a legkomolyabb művelet egyike – két módon történhet: vagy a már meglévő katalógust viszik át számítógépre (szkennerrel), vagy a retrospektív katalogizálás során, minden egyes kötetet kézbe véve, új feltárási szempontokat kialakítva. Az első mellett a gyorsaság, a második mellett a pontosság szól.

1. Az első lépésként a könyv bibliográfiai tulajdonságait tárjuk fel. A keresési lehetőség a következőképpen oszlik meg, kiemelve egy lehetséges mezőt: A szerző (Cicero, M.T.) esetében kereshetünk a mű címére (*Epistolae ad familiares*), formátumára (folio), a kiadási helyére (Velence), a kiadás idejére (1487), a kiadójára (*Andreas de Paltasichis*), megadhatunk tárgyszavakat (latin irodalom), és a mű nyelvét (latin). Az adatbázis értékét nagyban növelni fogja, hogy az összetett keresések révén néhány művelődéstörténeti mozzanat is adatolható lesz. Reményünk szerint bemutatható lesz például időrendi sorrendben Cicero minden művének akár velencei, akár párizsi vagy más kiadása. Megfigyelhetjük, hogy a formátum változásai miképpen illeszkednek az európai nyomtatás irányvonalába, nevezetesen hogyan csökken a könyvek mérete, milyen módon válnak a latin és görög klasszikusok fóliáns kiadásai „zsebben viselésre alkalmas könyvecskévé”. A szerző, a tárgyszavak és a mű nyelvének a kombinációjával megismerhetjük egyes nyomdák kiadási politikáját, a adott szerzők milyen műveit részesítették előnyben a sajtó alá rendezésekor. Természetesen úgy gondoljuk, hogy a szakirodalom által megírt tényekhez csak apró adalékokat nyújthatunk, például a nagyszombati egyetemi könyvtár *beszerezési stratégiáját*.

2. A második lépés a két kéziratos katalógus címléírásának egymáshoz illesztése, amely további kérdéseket vet fel. Tanulságos a két katalogizálás közti különbség (ha van ilyen) összevetése. Több esetben nem tudtuk beazonosítani a kérdéses szerzők egyes kiadásait. Furcsa, hogy a ma is megtalálható spanyol nyelvű *Ovidius-kiadás* (Antwerpen 1551) nem szerepel az 1632-es katalógusban, pedig antiquissima, 1615-ben szerezte be a nagyszombati kollégium. Ugyancsak meglepő a magyarországi kiadású *Confessionale* esete is, hiszen 1633-ban katalogizálták, viszont az 1690-es katalógusban egy példányára sem bukkantunk rá, jóllehet két kötetnek is kellene szerepelnie. Lehet, hogy Szentiványi, eltévesztve az impresszum évét, 16. századi nyomtatványként írta le. Mindenesetre ez a műveletsor jól mutatja, hogy a ma is létező könyvek feltárással együtt a katalógusok adatai adnak árnyaltabb képet a korabeli állományról. Szándékunkban áll feltüntetni minden egyes kötetnek a jezsuita szakrendjét, ezzel is hangsúlyozva a rend tudományfelosztásának fontosságát.

3. A harmadik lépés a könyvek egyedi tulajdonságainak az elemzése lesz. Megkíséreljük csak az adott könyvre vonatkozó adatok összetett vállatását. A könyvkötés művészettörténeti jelentőségén túl, komplex elemzésre nem alkalmas. Nincs releváns értéke például annak a kérdésnek, hogy volt-e olyan *Justus Lipsius*-kiadás, amelyet vörös bőrbe kötöttek. Ezzel szemben rendkívül fontos meg tudni, hogy az adott könyvnek ki(k) volt(ak) a birtokosa(i), milyen mélységben és milyen formában használták, mikor katalogizálták

először. A már említett *Sokolowski*-mű tulajdonosa volt Kovacsóczy Farkas, a znióváraljai jezsuita kollégium illetve a 17. században rezidencia. Használatára nincs adatunk. 1590 után, vagyis a turóci jezsuita kollégium megnyitása után szerezték be, feltehetően az erdélyi kancellár kivégzése (1594) előtt. A kötetnek az ún. késési indexe hét év, ami a megmaradt állományt, illetve a 16. század körülményeit ismerve alacsonynak mondható.

4. Ezután következhetne a három lépés eredményeinek az összeillesztése. Optimális esetben körülbelül 5000 könyv azonosítását tudjuk elvégezni. Ebből az adathalmazból megközelítőleg 1000 kötet az 1632-es katalógusban is szerepel, vagyis metszete annak a két bázisnak, amelyek újabb információkat szolgáltatnak az adott könyvekről. Hozzávetőlegesen 250 könyv ma is megtalálható az antiquissima-állományban, s ezek többsége szerepel mind a két kéziratos katalógusban.

Az adatbázis létrehozása és az adatbázis-kezelő rendszer kiválasztása előtt tisztáznunk kellett néhány problémát (lásd a kiemelést!):

1. Adattartalom:

Milyen adatokat akarunk felvinni s ehhez milyen mezőket kell definiálnunk (pl. szerzőségi adatok, cím, kiadás stb.)

Az adatmennyiség nagysága, hány dokumentum kerül feldolgozásra, milyen mélységben kívánjuk a dokumentumokat feltárni (pl. bibliográfiai leírás, rövid tartalmi feltárás stb.)

2. Adatmezők:

Hány karaktert tartalmazzanak, változó vagy azonos hosszúságúak legyenek-e az egyes adatmezők?

3. Karakterkészlet:

Milyen karakterkészletet kell kezelnie a rendszernek (pl. magyar karakterek, számok)

4. Műveletek:

Milyen műveleteket akarunk a segítségével elvégezni? Pl. adatok rögzítése, javítása, törlése, visszakeresés (egyszerű, összetett), statisztikák készítése.

5. Hardver igények:

Milyen számítógépen fut (PC, nagygépek), illetve elérhető-e majdan hálózaton keresztül?

Olyan adatbázis-kezelőre volt tehát szükségünk, amely személyi számítógépre telepíthető, több ezer rekord tárolására alkalmas (kb. 5000 dokumentumról tárnánk fel adatokat), egyszerűen kezelhető, lehetőleg magyar felülettel rendelkezzen, a törzsfájl folyamatosan frissíthető legyen, az általa létrehozott adatok konvertálhatók legyenek más adatbázisokba, s a létrejövő adatbázis mind lokálisan, mind hálózaton keresztül elérhető legyen.

Az igények felmérése után a Micro-ISIS szöveges adatbáziskezelő rendszert választottuk. Igaz ugyan, az Egyetemi Könyvtár rendelkezik saját integrált könyvtári rendszerrel, de mivel ez még nem üzemképes, így a munkát az ISIS-sel kezdenénk el. Terveink szerint az így létrejövő adatbázis később a Dynix-Horizon részévé válna.

A program változó hosszúságú mezőket képes kezelni. Régi könyvek esetén ez igen fontos lehet, hiszen a négy karakterből álló *kiadás éve* mező nem lehet azonos hosszúságú például a jóval több karakterből álló *mű címe* mező hosszúságával. Logikusan felépített menürendszerrel dolgozik, a főmenüből indíthatók a különböző

szolgáltatások. Igen nagy előnye, az előre megtervezett adatmodell (rekordszerkezet, úrlap, megjelenítő és nyomtatási formátum, indexfájl) a program futása közben is módosítható. A szoftver új verziójával lehetővé vált az invertált fájlba való közvetlen betekintés, a szabad szövegkeresés és az alapvető matematikai műveletek elvégzése. Többszempon-tú visszakeresést biztosít például a cím, szerzőségi, a kiadási és a terjedelmi adatok, valamint a tárgyszó, a nyelv és ezek bármilyen kombinációja szerint. Néhány adat:

1. Maximális rekordhossz: 8000 karakter. – 2. A mezők maximális száma egy rekordban: 200. – 3. A kereshető elemek sorainak maximális száma: 200. – 4. Több mint 16 millió rekordot tartalmazhat.

A rekord szerkezetének létrehozása: A szakirodalomban kiemelten tárgyalt problémák az adatbázisunk létrehozása során bennünket sem kerültek el. A régi nyomtatványok mint speciális dokumentumok speciális rekord-szerkezetet igényeltek. Az eddig elvégzett kutatómunka, a gyűjtemény sajátosságai, az egyéb régi könyves adat-

bázisok rekordszerkezetének megismerése, valamint az akadémiai Könyvtörténeti Bizottság által kidolgozott adatelemlék alapján a következő adatmezőket definiáltuk:

1. Raktári jelzet. A nyomtatvány raktári jelzete, leltári jelzete.
2. A szerző neve. A könyvben szereplő, valamint az egységesített forma is.
3. A mű címe. A címoldalról betűhíven írunk le, ha nagyon hosszú a szöveg lerövidítjük és a megjegyzések-nél tárjuk fel. A vagylagos címeket, a párhuzamos címeket és az egyéb címadatokat a főcím részeként írjuk le. Itt tüntetjük fel a kiadásjelzést is.
4. A megjelenés helye. A könyvben szereplő formában (az adatforrásban megadott helyesírással és nyelvtani esetben), valamint szögletes zárójelben az egységesített formát is feltárjuk.
5. A nyomdász vagy kiadó neve.
6. A megjelenés ideje. Arab számmal, az anno és egyéb kifejezések elhagyásával írjuk át.
7. Formátum.
8. A kiadásazonosítás adatai.
9. A kötetben található, szignált, kézíratos bejegyzések, pccsétek, ex libriscék, lényegesebb margináliák betűhí leírását datálással.
10. A possessor-bejegyzésekből kiemelt személy- és intézménynevek egységesített formában.
11. Összeírás.
12. Késési index.
13. A mű tárgyszavai. Megpróbálunk olyan tárgyszavakat használni, ahogyan feltételezhetően az olvasó a katalógusban keresni fogja azokat. Tárgyszókatalógusunkat az RMNY rendszerére építettük, amely azonban valószínűleg a feltöltés során módosulni fog.
14. A jezsuiták által adott tárgyszavak.
15. A mű nyelve.
16. Terjedelmi adatok – itt a dokumentumnak megfelelően oldal- vagy lapszámozást adunk, az arab és római számokat a kiadvány szerint közöljük, a számozatlan oldalakat szögletes zárójelben arab számmal tüntetjük fel.
17. Megjegyzések.

Milyen összetett keresésekre adnának lehetőséget ezek a mezők? A leltári szám, a kiadás-azonosítás adatait, valamint az oldalszámot leszámítva bármely többi mezőt kombinálhatjuk egymással, a Boole-operátorok segítségével. Megtudhatjuk, hogy *Arisztotelész Metafizikájának* létezik olyan kiadása, melyet Lyonban 1586-ban nyomtattak és eredeti vörös bőrkötésben ma is megtalálható az Egyetemi Könyvtár régi gyűjteményében, szerepel a két kézíratos katalógusunkban, illetve egy felvidéki neosztoikus értelmiségi kör (*Káldy Ferenc* és barátai) olvassgatta, tartalmi kiemelésekkel látta el a 16. század utolsó évtizedeiben.

Az egyes rekordokhoz mellékelnénk a címlap másolatát is. Az adatbázis elkészülte után, a hazai és külföldi példákhoz hasonlóan, szeretnénk azt az Interneteten keresztül is elérhetővé tenni, Telnet hívással, valamint WWW felületen keresztül egyaránt.

Irodalom

- CSAPODI CSABA-TÓTH ANDRÁS-VÉRTESY MIKLÓS: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 104–105. old.
- DÜMMERTH DEZSŐ: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése*. Magyar Könyvszemle, (továbbiakban: MKSz) 79. (1963) 43–58. old.
- DÜMMERTH DEZSŐ: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai*. MKSz 80. (1964) 292–309. old.
- DÜMMERTH DEZSŐ: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekcója*. = Egyetemi Könyvtár Kézírártára, Ms G 843.
- PAJKOSSY GYÖRGYNÉ: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690–1774*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve IV. Bp. 1968. 63–88. old.
- PÁLVÖLGYI ENDRE: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve IV. Bp. 1968. 25–61. old.
- PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*. MKSz 106. (1990) 139–147. old.
- TÓTH ANDRÁS-VÉRTESY MIKLÓS: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. 125. old.
- Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Recensuit Ladislaus Mezey. Bp. 1983.
- VÉRTESY MIKLÓS: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa*. MKSz 73. (1957) 368–372. old.
- VÉRTESY MIKLÓS: *Az Egyetemi Könyvtár ősnomtatvány-gyűjteményének története*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve II. Bp. 1964. 109–126. old.

B E S Z É L Ő

A Beszélő májusi számának tartalmából

Beszélő Beszélgetés Horányi Özsébbel	Az elnök halála
Fertő Imre: Agrárpolitika	Bán Zoltán András: Rozsdatemető
Kuti Éva–Vajda Ágnes: Az elfogultság védelmében	Parti Nagy Lajos: Szép versek 1963
Zilahy Péter: Az utolsó Ablakzsiráf	Radó Dezső: Astoria aluljáró
Szalai András: Az én házam, az én vágyam	Forgách András: Tolsztoj, a bosszantó
Kozák Gyula: 1963	Vitalij Moszkalenko: Dosztojevszkij
Déry Tibor Bécsben	Irodalmi kvartett
	Viktor Jerofejev: A jó Sztálin

ÉKP

AZ ELTE KÉPESSÉGFEJLESZTÉS ORSZÁGOS KÖZPONTJA TANKÖNYVKÍNÁLATA

Kamarás István–Vörös Klára: Embertan I. 5-6. évf. (386,- Ft)
Kamarás István–Vörös Klára: Embertan II. 7-8. évf. (526,- Ft)
Demeter–Hollóné–Kádek–Kovács–Palcsóné: Gazdálkodási ismeretek 7-8. évf. (526,- Ft)
Albert Gábor: A modern kor hajnalán. A polgárosodás és a nemzetállamok kora. 7-8. évf. (526,- Ft)
Heffner Anna: Történetek a Bibliából. 5-8. évf. (615,- Ft)
Heffner Anna: Görög és római mitológia. 5-8. évf. (648,- Ft)
Molnár Tibor–Ungvári Judit: Fellegajtó-nyitogató. Tárgyi néprajz. 5. évf. (350,- Ft)
Molnár Tibor–Ungvári Judit: Fellegajtó-nyitogató. Tárgyi néprajz. 6. évf. (321,- Ft)
Molnár Tibor–Ungvári Judit: Fellegajtó-nyitogató. Tárgyi néprajz. 7-8. évf. (429,- Ft)
Géczi János: Természetismeret 5-6. évf. (624,- Ft)
Géczi János: Természetismeret munkafüzet 5-6. évf. (343,- Ft)
Heffner Anna: Az ókori Mezopotámia és Egyiptom művészete (472,- Ft)
Heffner Anna: Az antik, a korai keresztény és a bizánci művészet (615,- Ft)
Kárpáti Andrea: A középkori Európa művészete (667,- Ft)
Homor Tivadar: Önművelés munkafüzet. Könyv-, könyvtárhasználat, önművelés. 5-6. évf. (421,- Ft)
Homor Tivadar: Önművelés munkafüzet. Könyv-, könyvtárhasználat, önművelés. 7-8. évf. (391,- Ft)

A fenti tankönyvek NAT-konform tantervekhez készültek. Megrendelhetők – a tantervekkel együtt – az ELTE Képességfejlesztés Országos Központjától (2045 Törökbálint, Köztársaság tér 8.). A tankönyvek ára az ÁFA-val együtt értendő.

Régi könyvek számítógépes feldolgoása a JATE Központi Könyvtárban

A szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára 1980-ban alapította meg a Régi Könyvek és Kéziratok Tárát. Központjában a régi nyomtatványok és kéziratok állnak, kiegészülve a különgyűjteményként kezelt iskolai értesítők, országgyűlési naplók és nem hagyományos dokumentumok anyagával.

A Régi Könyvek és Kéziratok Tárának célja:

- az egyetemen folyó oktatás és kutatás támogatása;
- az önálló, könyvtári tudományos műhelymunka európai színvonalú környezetének megteremtése;
- a régi dokumentumokkal kapcsolatos országos és nemzetközi programokhoz való csatlakozás;
- az értékes dokumentumok megőrzése, eleget téve az állományvédelmi szempontoknak.

Az 1921-ben alapított könyvtár természetesen nem rendelkezett jelentős régi könyv- és kéziratgyűjteménnyel. A Ferenc József Tudományegyetem gazdag bibliotékája ugyanis az első világháborút lezáró békekötések után Kolozsváron maradt, az átköltözés utáni könyvtár pedig a szűkös keretekből történő vétel mellett elsősorban ajándékokból és professzori hagyatékokból gyarapodott. Fordulatot az 1949 és 1952 közötti évek hoztak, amikor az egyházi és főúri gyűjtemények anyagából, az ekkor felállított népkönyvtári elosztó hálózaton keresztül a szegedi egyetemi könyvtár is részesült. A szegedi egyházi gyűjtemények darabjai például ekkor származtak vissza az anyavárosba. 1989-ben a Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtörténeti Könyvtára a tulajdonában lévő régi magyar nyomtatványokat átengedte a Központi Könyvtárnak, táplálva ezzel a reményt, hogy az immár tízezer kötetet számláló szegedi régi könyvgyűjtemény története nem zárult le véglegesen.

A régi nyomtatványok gyűjteménye magában foglalja:

- az 1700-ig külföldön kiadott könyveket, illetve
 - az 1850-ig megjelent magyarországi vagy magyar vonatkozású dokumentumokat.
- Kronológiai szempontból az állomány az alábbi egységekből áll:
- ősnymtatványok (15 tétel);
 - 16. századi antikvák (290 tétel);
 - a 17. századi külföldi dokumentumokat tartalmazó barokk gyűjtemény (1595 tétel);
 - a Régi Magyar Könyvtár körébe sorolható, 1711-ig megjelent nyomtatványok (543 tétel);
 - a 18–19. századi magyarországi vagy magyar vonatkozású könyvek, különös tekintettel az 1800 és 1850 között megjelent reformkori dokumentumokra (7546 tétel).

Érdeemes itt megjegyezni, hogy a gyűjtemény három egykori szegedi szerzetesrend könyvtárának töredékét őrzi.

A szegedi ferencesek középkori alapítású bibliotékája 1930 körül 4000 tételből állt; 1950-ben 540 mű jutott az Egyetemi Könyvtár tulajdonába. A gyűjtemény főként 17–18. századi prédikációs-köteteket (126 tétel), dogmatikai-apológiai, morális és aszketikai mű-

veket (138 tétel) és filozófiai könyveket (44) tartalmaz. Az Egyetemi Könyvtár 15 ösnyomtatványából 11 tétel ebből a gyűjteményből származik.

A szegedi piaristák könyvtára 1931-ben 19 ezer kötetből állt. A gyűjtemény nagy része 1951-ben szétszóródott, s mindössze 246 kötet került az Egyetemi Könyvtár állományába. A könyvek zöme a 18. században jelent meg, és a gyűjtőkört elsősorban az iskolai oktatásra való felkészülés határozta meg.

A minoriták könyvtára a szekularizációkor a többi szerzetesi gyűjtemény sorsára jutott. Az 1913-ban rögzített 4080 kötetből ma a régi könyvgyűjtemény csak 144 művet őriz. Ennek zöme a 18. századból való, 25%-a régi magyar könyv s csaknem 10%-a 16. századi külföldi nyomtatvány.

A szegedi régi könyvállományban való keresést három katalógustípus segíti:

– Az egyes állományrészek anyagát 1986-tól *Régi könyveink és kézirataink* sorozattal címmel nyomtatott katalógusok formájában publikáljuk, ezek remélhetőleg a nagyobb magyarországi könyvtárakban megtalálhatók. Eddig öt kötet látott napvilágot: a 16. századi antikvák, az 1700-ig megjelent régi magyar nyomtatványok, valamint a szegedi piaristák, a minoriták és az alsóvárosi ferencesek gyűjteményeinek katalógusa. A nyomtatott katalógusok esetében a bibliográfiai felvétel mindig az aktuális állományrész sajátosságaiából indult ki: a 16. századi külföldi könyvek leírása például a VD 16 részletességét követi, a régi magyar könyvek esetében azonban csak rövidebb leírást alkalmaztunk, és a bibliográfiai azonosító számokkal az RMNY-hez, az RMK-hoz, valamint Apponyi Hungaricájához stb. utaltuk az olvasót. Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy a szegedihez hasonló kisebb gyűjtemények feltárásakor nemcsak a mű-, hanem a példányleírásra is figyelmet kell fordítani, ezért minden egyes tételről részletes állapotleírás készült: jeleztük a hiányzó vagy csonka leveleket, a kötés típusát, a szabályostól eltérő kollacionálást és legfőképp a könyvekben található possessor-bejegyzéseket. A köteteket az RMNY mintájára készült mutatórendszer egészíti ki. A közeljövő tervei között a 17. századi barokk könyvek és a reformkori magyar nyomtatványok katalógusa szerepel, s erről annak ellenére sem kívánunk lemondani, hogy számítógépes régi könyvadatbázisunk már jó ideje hálózaton keresztül is bárki számára hozzáférhető.

– A teljes régi könyvállományt tükrözi a wolfenbütteli könyvtár mintájára felállított fotókatalógus. A címlapokról készült 11x15 cm-es fényképek nemcsak a betűrendes visszakeresést szolgálják, hanem az azonosítást is nagymértékben segítik. A régi könyvek leírásának nemzetközi szabványát, az ISBD/A-t bíráló munkacsoport egy tagja éppen azt hangsúlyozta, hogy az adatelemek leg gondosabb bibliográfiai felvétele is a címloldal szerkezetének elkerülhetetlen torzításával jár. E fotókatalógus részben elveszíti majd jelentőségét, amikor számítógépes adatbázisunkhoz a beszkenelt címlapokat is hozzárendeljük. Ez nem is olyan távoli cél, hiszen az első mintavétel már megtörtént.

– A szegedi régi könyvgyűjtemény harmadik típusú katalógusa – s ezzel elérkeztünk a tulajdonképpeni tárgyunkhoz – a lokálisan és hálózaton egyaránt működő számítógépes adatbázis.

Elfogultság nélkül mondhatjuk, hogy a könyvtári műveletek (feldolgozás, tájékoztatás, visszakeresés) elektronizálása terén a szegedi egyetemi könyvtár ma az ország legdinamikusabban fejlődő gyűjteménye. Azt, hogy a magyar gyakorlatban a JATE Központi Könyvtára első között foghatott hozzá a számítógép alkalmazásához, több körülmény is elősegítette. Így az egyetem Kibernetikai Laboratóriumának közelsége, néhány számítástechnikával foglalkozó egyetemi szakember affinitása a társadalomtudományi felhasználás iránt, valamint a könyvtárban ugyancsak meglévő törekvések a gépi adatfeldolgozásra. A könyvekről felvett bibliográfiai leírásokat már 1977-től lyukszalagokra rögzítették, később mágnesszalagokra olvasták, majd a kilencvenes évek elején az adatokat olyan gépi formátumra konvertálták, melynek révén a jelenleg is használt személyi számítógépekkel olvashatóvá váltak. Hamarosan sor került a JATE Kibernetikai Laboratóriuma és az

Egyetemi Könyvtár közötti számítógépes adatvonal kiépítésére és a beszerzett könyvek adatainak különböző nagyszámítógépeken való rögzítésére. 1994-től a shareware-gép szerepét egy – az Egyetemi Könyvtárban elhelyezett – Sun Sparc Classic látja el, a rajta futó adatbázis pedig immár az ország legnagyobb – lokálisan és a TCP/IP protokollt használó INTERNET-en egyaránt elérhető – on-line katalógusa. Egy pillantás a közeljövőbe: hivatalosan 1996 második felében, a gyakorlatban már 1995 elején életbe lépett Voyager integrált rendszer a könyvtári műveletek (beszerzés, feldolgozás, tájékoztatás, kölcsönzés stb.) teljes integrációját valósítja meg.

A keresőnyelv 1994-ig az IIF (Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program) körében legelterjedtebb, s az UNESCO által támogatott ISIS (Integrated Set of Information System) volt, amely többféle számítógépen, többféle műveleti rendszer alatt használható. Nagy IMB gépekre kifejlesztett változata a CDS/ISIS, PC-n DOS alatt futó változata az ún. MicroISIS – ennek szerkezetéről még szó lesz az alábbiakban. Az IIF adatbázisoknál használt ISIS programot 1994-től a sokfunkciós, nagy teljesítményű, többféle felhasználói felülettel rendelkező BRS/Search szöveges adatbáziskezelő program és keresőnyelv váltotta fel. Az utóbbi hónapokban az Egyetemi Könyvtár számítógépes szolgáltatásai – az on-line katalógus (OPAC), a távoli gépekbe való bejelentkezést biztosító TELNET – a UNIX alatt futó ún. XNS-felületet kaptak, amely grafikus megjelenítésre, beszkenelt címlapok, képek, illusztráció közvetítésére is alkalmas.

Ez a központi adatbázis – nyilvánvaló biztonsági okokból – az egyes munkaasztalokról közvetlenül nem építhető. Olyan adatbázis-kezelőre volt szükség, amely

- személyi számítógépre telepíthető;
- néhány ezer adat tárolására biztonságosan alkalmas;

- szolgáltatásaival a munkafolyamatban felmerülő kérdésekre választ ad;

- s végül aktuális fájljaival a törzsfájl – persze megfelelő konvertáló program segítségével – frissíthető, bővíthető.

A PC-s munkagépeknél – így a régi könyvek feldolgozásában is – a korábban említett MicroISIS programot választottuk. A hazai szakirodalom viszonylag sokat foglalkozott a program ismertetésével, nem hiányzott a kellő felhasználói tapasztalat, és a döntésben szerepet játszott az Egyetem szakembereinek nagygépes ISIS-gyakorlata is. A szoftver új változata ráadásul megszüntette a korábbiak kényelmetlenségeit, így például lehetővé vált az invertált fájlba való közvetlen betekintés, a szabad szövegkeresés és az alapvető matematikai műveletek elvégzése. Az itt épülő adatbázis már ebben a szakaszban is megfelel a katalógus alapvető követelményének, azaz a többszemponatú visszakereshetőségnek a jelzet, a cím- és szerzőségi, a kiadási és terjedelmi adatok, valamint a tárgyszó, a nyelv és ezek bármilyen kombinációja szerint. Ne felejtsük el azonban, hogy az ide bekerülő tételek a Könyvtár BRS/Search keresőnyelvű adatbázisában kumulálódnak, amely

A teljes régi könyvállományt tükrözi a wolfenbütteli könyvtár mintájára felállított fotó-katalógus. A címlapokról készült 11x15 cm-es fényképek nemcsak a betűrendes visszakeresést szolgálják, hanem az azonosítást is nagymértékben segítik. A régi könyvek leírásának nemzetközi szabványát, az ISBD/A-t bíráló munkacsoport egy tagja éppen azt hangsúlyozta, hogy az adatelemek leggondosabb bibliográfiai felvétele is a címloldal szerkezetének elkerülhetetlen torzításával jár. E fotókatalógus részben elveszíti majd jelentőségét, amikor számítógépes adatbázisunkhoz a beszkenelt címlapokat is hozzárendeljük. Ez nem is olyan távoli cél, hiszen az első mintavétel már megtörtént.

- barátságos nyelvével a hétköznapi olvasó számára is leegyszerűsíti a visszakeresést;
- a hálózati futtatás miatt távoli – akár tengerentúli – olvasó számára is elérhetővé válik.

Jelenleg az adatbázis és a korábban említett UNIX-os grafikus felület párosításán dolgozunk, melynek révén a bibliográfiai elírás mellett a beszkenelt címlapok és érdekebb oldalak is megjeleníthetők a képernyőn.

A munkagépeken működő régi könyves ISIS-adatbázisunk azokra az adatelemekre épül, amelyeket az Akadémia Könyvtörténeti Bizottsága dolgozott ki 1986-ban a magyarországi gyűjteményekben őrzött régi nyomtatványok bibliográfiai felvételére. Mivel a külföldi régi könyvek felső időbeli határát 1700-nál, a magyarországiakét azonban 1850-nél húztuk meg, az első feladat azoknak az adatelemeknek (mezőknek) a kiválasztása volt, amelyek elengedhetetlenül szükségesek egy 16. századi dokumentum leírásához, ám nem terhelik feleslegesen egy 19. századi könyv rekordját. Ennek eredményeképpen tizenhat fő- és két kiegészítő mezőt állapítottunk meg. A második feladat a címléírás elvek kidolgozása volt, ahol a hazai könyvtári és bibliográfiai gyakorlatot ötvöztük az ISBD/A MARC-formátumra kidolgozott, ám a maguk tiszta formájában nem alkalmazható elveivel:

1. *A könyvtár azonosító kódja* – amely a különböző hazai adatbázisok kumulálásakor a leőhely jelzésére szolgál.
2. A nyomtatvány raktári jelzete.
3. *A szerző* – ahol a névalak a címlapon található szerzőségi közlésnek megfelelően, nominativusban szerepel. A nem nominativusban álló névalakot, illetve a szerzőségi közléssel kapcsolatos főnévi szerkezeteket (X. Y. munkája stb.) a címmezőben megismételjük. Ha a bibliográfiai névalak ettől eltér, a szerzőségi közlés a szögletes zárójelbe tett bibliográfiai névalakkal is kiegészül. A szerző neve mellől az akadémiai fokozat, állás, képesítés stb. megjelölését elhagyjuk, kivéve ha feltüntetésük nyelvtanilag vagy a szerző azonosítása végett szükséges.
4. *A cím* – amelyet a címdalról betűhíven írunk le, de nagybetűit csak indokolt esetben tükrözzük. Ha nagyon hosszú a cím, a kihagyása jelével lerövidítjük. A szöveges címdalt előnyben részesítjük a metszetes címdallal szemben. A vaglyagos címeket, a párhuzamos címeket és az egyéb címadatokat a főcím részeként írjuk le. Az azonos főcímmel, de különböző egyéb címadattal megjelenő dokumentumokat önálló bibliográfiai egységként kezeljük. Itt tüntetjük fel a kiadásjelzést is. Ha az a címdalról származik, a kiadványban használt kifejezéssel, ha más forrásból ered, a kifejezéseket lerövidítjük és a számokat arab számmal írjuk át. Ha a kiadványról ismeretes – bár a dokumentumban erre nincs utalás –, hogy jelentékeny változtatásokat tartalmaz, a megfelelő közlést szögletes zárójelben adjuk meg.
5. *A megjelenés helye* – amely az adatforrásban megadott helyesírással és nyelvtani esetben szerepel, tehát az előtte álló viszonyzókat az adatelem részeként írjuk le, az azonosítás megkönnyítésére a város egykorú nemzeti névalakja szögletes zárójelben szerepel. A megjelenéssel kapcsolatos anomáliákat (bizonytalanság stb.) az RMNY rövidítéseivel jelöljük.
6. *Kiadó, nyomdász* – már az IFLA Régi és Ritka Könyvek és Dokumentumok Bizottsága is megállapította az ISBD/A tervezetének vitáján, hogy hozzávetőleg a 18. század végéig a nyomdász, a könyvkereskedő és a könyvkiadó egymáshoz való viszonya olyannyira szövevényes és bizonytalan, hogy sokkal jobb leírni a megjelenés adatait, ahogy vannak, nemcsak a betűhű pontosság miatt, hanem az önkényes megítélések elkerülése végett is. A 19. századi nyomtatványokban ezek az intézmények viszonylag jól elkülöníthetők, az esetek többségében nem is azonos adatforrásban szerepelnek, ezért ebben a korszakban a kiadó neve mellett – a megfelelő zárójelben – a nyomdahelyet és a nyomdász nevét is szerepeltetjük.
7. *A megjelenés ideje* – amelyet úgy írunk le, ahogy a kiadványban áll. A római számokat – az ISBD/A instrukciónak megfelelően – arab számokkal írjuk át, az 'anno' és hasonló kifejezéseket elhagyjuk. A kiadványokon kívüli forrásból származó vagy valószínűsített megjelenési évet szögletes zárójelben adjuk meg. A több kötetben több éven át megjelent dokumentumokat különválasztva, a felvétel szempontjából önálló bibliográfiai egységként kezeljük.
8. *Terjedelmi adatok* – ahol a dokumentumnak megfelelően oldal- vagy lapszámozást adunk, az arab és római számokat a kiadvány szerint közöljük, a számozatlan oldalakt szögletes zárójelben arab számmal jelöljük. Feltüntetjük a nyomtatvány formátumát is. Jól tudjuk, hogy a kiadvány szerkezetét a kettős kollacionálás, azaz az oldalszámzás és az ívbeosztás képlete együttesen tükrözi. Ez utóbbinak leírására – a néhány unikumnak számító könyvünk kivételével – mégsem vállalkozunk, hanem a bibliográfiai azonosító számmal a megfelelő leíráshoz utaljuk az olvasót. A szabályostól eltérő kollacionálást, a levelek hiányát, a kötet csonkaságát azonban a megjegyzés rovatban mindig jelezzük.
9. *Sorozatjelzés* – amely elsősorban a 19. századi nyomtatványok leírásának adateleme.
10. *Nyelv* – ahol az ún. prelimináriák (címlap, ajánlás stb.) nyelve, és nem a kiadvány főszövegének nyelve a mérvadó. A kettő egyébként a 19. század közepéig gyakorlatilag egybeesik.

11. *Tárgyszó* – a bibliográfiai leírás legneuralkikusabb eleme. Többféle megoldás kínálkozik:
 – rendszerező tárgyszókatalógus, amely megkísérli egyesíteni a szótárkatalógus és a szakkatalógus előnyeit: tárgyszavai nagy szakterületet ölelnek fel, ezeket alosztályozza, mindig újra kezdődő betűrendben. Ennek az osztályok alatti csoportosításnak hátránya, hogy a speciális tárgyak megtalálásához rengeteg utalóra van szükség. Például *biblia* ld. teológia – történelmi teológia – biblikus irodalom – biblia. Ezen belül természetesen minden tagra (és szinonimára) utalni kell. A másik nehezen megoldható kérdés, hogy a szakterületek a mai vagy a korabeli tudományfelosztást kövessék-e, esetleg ezek valamilyen kombinációjára épüljenek;
 – a szótárkatalógus hátránya viszont az, hogy igen keveset tudni az olvasóknak a tárgyi megközelítéssel kapcsolatos igényeiről (*biblia* vagy *huszita biblia?*). A gyakorlatban tehát csak a könyvtárosok tapasztalataira támaszkodhatunk.

Mi azt a tárgyszavazási elvet fogadtuk el, amely az olvasót helyezi a középpontba és azt mondja, hogy a tárgyszó megfogalmazásának és szerkezetének olyannak kell lennie, ahogy azt az olvasó a katalógusban keresni fogja. Ugyanennek az elvnek másik axiómája, hogy a tárgyszavaknak az olvasók körének megfelelő szóhasználaton kell alapulnia. Mivel a régi könyvet keresők többnyire szakemberek vagy szakemberrövidítettek, specifikus tárgyszókatalógusunkat az RMNY rendszerére építve, de saját tapasztalatainkkal kiegészítve hoztuk létre.

12. *Bibliográfiai azonosító* – ahol az 1600-ig megjelent külföldi, illetve az 1711-ig kiadott magyar nyomtatványok mellett a nemzetközileg elfogadott rövidítés és tételszám szerepel.

Említettük már, hogy a régi nyomtatványok bibliográfiai leírásának nemcsak a műre, hanem a példányszámra is ügyelnie kell. Az alábbi négy adatmező éppen ezt a feladatot célozza:

13. *Kolligátumjelzés* – amely a dokumentum kolligátum voltát és a kolligátum szerkezetében elfoglalt helyét jelzi.

14–15. A *possessor-bejegyzések* két adatmezője – ahol az előbbi a bejegyzések, pecsétek, ex librisek, lényegesebb margináliák betűhű leírását tartalmazza, évszám nélküli szövegek esetében évszázados pontosságú datálással. Az utóbbi a szövegből kiemelhető névalakokat tartalmazza, az intézményneveket egységesített formában, a személyneveket a bejegyzés nyelvén és írásrendszerében.

16. *Egyéb* – ahol a példány teljességére, állapotára, illetve a kötés sajátosságaira vonatkozó tájékoztatás szerepel.

Nyilvánvaló, hogy a leírás elvei miatt különböző változatokat öltő névalakok az adatmezőben található formájukban nem indexelhetők. További két járulékos adatmezőre van tehát szükség: az első a szerző, a második a közreműködők, fordítók, továbbá a nyomdahely és a nyomdász bibliográfiai névalakját, az utalókat, illetve szerző nélküli nyomtatványok esetében a címszót tartalmazza, amelyek a rendezés alapjául szolgálnak.

Elérkeztünk az adatbázis-kezelés egyik igen lényeges eleméhez, hogy tudniillik a keresett információhoz milyen biztonsággal és gyorsasággal jutunk el. Alapelvünk az volt, hogy felesleges olyan FST-vel (*field select table* = indexelésre kijelölt mezők) dolgozni, amely már előre megfelelne minden lehetséges szűrőfeltételnek. Terveink szerint az invertálás, azaz a visszakeresésre szolgáló index elkészítése csak az on-line katalógusban való keresés lehetséges leggyakoribb szempontjaira ügyel. Tehát az FST vonatkozik

- a szerzőre;
- a közreműködőre;
- a nyomdahelyre;
- a nyomdászra;
- az utalókra;
- a tárgyszóra
- és a possessor-bejegyzésre.

Minden egyéb – például a cím egy-egy szavának vagy a megjelenés évének – keresését a MicroISIS egy könnyen elsajátítható keresőnyelvvvel támogatja. A ma általánosan használt személyi számítógépeken néhány perc, a SUN-on futó BRS szoftver esetében néhány másodperc elég ahhoz, hogy a legbonyolultabb kérdésre is választ kapjunk adatbázisunkban, amely jelenleg csaknem négyezer adatot tartalmaz.

A Pedagógus Szakma Megújítása Projekt megvásárolható és megrendelhető könyveiből

001 Andódy Tiborné – Pusztai Jánosné: Így teszszem ... jól teszszem ? – Illemtankönyv általános iskolásoknak. Korona Kiadó. Ára: 220,- Ft 004 Arday István: Bolygónk sorsa a kezünkben van – Válogatás a globális problémákból általános iskolás és középiskolás diákok számára. Calibra Kiadó. Ára: 169,- Ft 005 Axmann Judit – Tóth Gézané: Fizika munkafüzet a hatosztályos gimnáziumok I-II. osztálya számára. Magazin Kiadó. Ára: 379,- Ft 006 Bánréti Zoltán: Mozgékony mondat szerkezetek – Rendező szabályok. A magyar generatív mondat alapjai középiskolások számára. Korona Kiadó. Ára: 379,- Ft 013 Borsányiné Dányi Katalin – Halácsy Éva: Biológia és egészségügy. Magazin Kiadó. Ára: 585,- Ft 014 Both Mária – Csorba F. László: Tudománytörténet I. – Tanulási segédlet középiskolásoknak. Gondolat Kiadó. Ára: 900,- Ft 015 Both Mária – Csorba F. László: Tudománytörténet I. – Szöveggyűjtemény. Gondolat Kiadó. Ára: 499,- Ft 016 Budai Éva: „Színház az egész világ...” – Tanulási segédlet a színház- és drámatörténet tanulásához középiskolásoknak. Korona Kiadó. Ára: 341,- Ft 019 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Berényi Pálné: Munkatankönyv a nyelvtan tanulásához. Tárogató Kiadó. Ára: 201,- Ft 020 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Dávid Anna: Munkatankönyv a beszéd témák feldolgozásához. Tárogató Kiadó. Ára: 240,- Ft 021 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Dávid Anna: Szöveggyűjtemény feladatokkal. Tárogató Kiadó. Ára: 192,- Ft 022 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Nagy Géza – Sz. Tóth Gyula: Munkafüzet az irodalom tanulásához. Tárogató Kiadó. Ára: 229,- Ft	023 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Oláhné Borzován Edit: Írás munkafüzet. Tárogató Kiadó. Ára: 224,- Ft 024 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Réder Erika: Dalok gyűjteménye feladatokkal. Tárogató Kiadó. Ára: 185,- Ft 031 Erdősi Zsuzsanna – Orosz Antal: Maribella I. Spanyol nyelvű képeskönyv. Tárogató Kiadó. Ára: 401,- Ft 032 Erdősi Zsuzsanna – Orosz Antal: Maribella II. Spanyol nyelvű képeskönyv. Tárogató Kiadó. Ára: 471,- Ft 033 Farkas Gyula – Varga Tibor: A természettudományos kutatás menete, módszerei és technikája – Oktatási segédlet középiskolásoknak. Gondolat Kiadó. Ára: 509,- Ft 034 Fatalin László – Varsics Zita: A tudományos modellalkotás alapjai I. – Tanulási segédlet középiskolásoknak. Calibra Kiadó. Ára: 245,- Ft 049 Kissné Karacs Róza: Tudsz helyesen közlekedni? – Tanulási segédlet általános iskolásoknak. Magazin Kiadó. Ára: 330,- Ft 091 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Sz. Tóth Gyula: Pedagógiai útmutató. Tárogató Kiadó. Ára: 1.229,- Ft 092 Correspondances. Program a francia nyelv tanításához és a francia nyelvű kultúra közvetítéséhez. Sz. Tóth Gyula: Tan-terv. Tárogató Kiadó. Ára: 559,- Ft 129 Mialaret, Gaston: Az oktatástudományok. Keraban Kiadó. Ára: 334,- Ft 153 G. Havas Katalin: Logikus! Korona Kiadó. Ára: 313,- Ft 156 Husén: Az oktatás világproblémái. Keraban Kiadó. Ára: 556,- Ft 170 Bánréti Zoltán: A lényeg: kiolvasható. Szövegértési és olvasási képességfejlesztő feladatok középiskolások számára. Korona Kiadó. Ára: 275,- Ft 180 Arató László – Pála Károly: Beavatás. Irodalom- és szövegértelmezés. Keraban Kiadó. Ára: 517,- Ft

(A könyvek ára a 12 %-os ÁFA-t is tartalmazza.)

Az egyes kötetek megrendelhetők és megvásárolhatók:
a **Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programirodájától**
(1055 Budapest, Szent István krt. 1. IV. em. 6.,
Telefon: 111-0525, Ügyintéző: Farkas Lászlóné)

A szövegtani kutatás diszciplináris környezete

Szövegtanok – a szövegtanok alkalmazási területei

Mielőtt a Beszélgetés e második részének címében megjelölt témák tárgyalását elkezdenénk, a 'szövegtan' szakkifejezés használatához fűzünk néhány megjegyzést.

1. kérdés: Mi az előnye és mi a hátránya a 'szövegtan' szakkifejezés használatának?

B. Zs.: A 'szövegtan' szakkifejezés használata természetesen nem választható (a dolgok logikája alapján nem választandó) el a 'szöveg' szakszó használatától.

– Ha valaki a 'szöveg'-fogalmat a következőképpen értelmezi:

„A szöveg a mondatnál nagyobb, magasabb szintű nyelvi egység, egymással összefüggő mondatok sorából szerkesztett egész.” (1)

olyan 'szövegtan' fogalmát kell értelmezze, amely képes választ adni arra a kérdésre, hogy mikor tekinthető egy mondat sor „összefüggő mondatok sorából szerkesztett egész”-nek. Azt hiszem, nem kell bővebben magyarázni, hogy ez az 'összefüggőség' csak részben nyelvi természetű!

– Ha valaki, mint például Szende Aladár, ahogy az az első fejezetben is olvasható, s az alábbi idézetek alapján világosan látható, mind a 'szöveg', mind a 'szövegtan' fogalmával kapcsolatban egyértelműen utal a nyelven kívüli elemek figyelembe vételének szükségességére:

„A szöveg a legnagyobb nyelvi egység, amely egy gondolatmenetet tár fel egymással összefüggő bekezdések, mondatok sorával úgy, hogy a tartalomnak megfelelő terjedelemben és a hallgatóhoz vagy az olvasóhoz igazodó módon taglalja és fogalmazza meg a mondanivalót.” (2); [A szövegtan] „elméleti keretet kíván nyújtani a különféle típusú szövegek megértéséhez, elemzéséhez, és ezekkel a vizsgálatokkal a szöveg szemléletet folyamatosan megalapozza és érleli. Vagyis: az érettségiző a szöveget a maga egészében jelnek, jelkomplexumnak tekintse, amelynek alkotásában nemcsak nyelvi (szemantikai) oldalával, hanem nyelven kívüli (viselkedési), sőt pragmatikai (azaz a kommunikációs helyzetre is vonatkozó) jellegével is számolnia kell.” (3)

választ kell tudjon adni arra a kérdésre, hogy az általa elképzelt szövegtan mi módon veheti figyelembe (kell, hogy figyelembe vegye!) ezeket a bizonyos nyelven kívüli elemeket.

A fenti idézeteket elemezve természetesen sem az nem tekintendő általános érvényű megállapításnak, hogy a 'szöveg'-et 'mondatok', illetőleg 'bekezdések' sorából álló (nyelvi) egységként kell értelmezni (hiszen az első fejezetben láthattuk, a 'szövegszerűség'-et nem célszerű 'terjedelem'-hez/ 'nagyságrendhez' kötni), sem az, hogy a 'szövegtan' szakkifejezés használata problémamentes.

P. S. J.: A 'szövegtan' szakszó használatának előnye és hátránya röviden a következőkben foglalható össze:

– *előnye*, hogy: a) egyrészt az általa megjelölt diszciplína vizsgáltai körét nem szűkíti le (már a terminológia szintjén!) oly módon, ahogy azt például a 'szöveggrammatika', vagy 'szövegnyelvészet' szakkifejezések használatát ennél – azaz az előbbi csak a grammatika, az utóbbi csak a nyelvészet eszközeivel elemezhető és leírható relációk vizsgálatára; b) másrészt, hogy elkerüli bizonyos szakszavak (például a 'szöveggrammatika' szakkife-

jezés összetevőjét képező 'grammatika' szakszó) alkalmazásának 'csúsztatott használat'-át és túlzott mértékű 'metaforikus kiterjesztés'-ét; azért beszélek „csúsztatott használat”-ról, mert a 'grammatika' a nyelvi rendszer diszciplinája, a szöveg viszont nem eleme a nyelvi rendszernek, és azért „túlzott mértékű metaforikus kiterjesztés”-ről, mert például 'a több mondat nagyságrendű' szövegek számára nyilvánvalóan nem képzelhető el olyan jellegű grammatika, mint amilyen a mondatok számára rendelkezésünkre áll, minthogy a mondatok összetevői az állítmány körül többé-kevésbé egyértelműen szerveződnek;

– *hátránya*, hogy: a) egyrészt (Balázs János 3. kérdéssel kapcsolatban idézett megállapítása intenciója értelmében!) azt sugallja, hogy a *hangtan*, *morfématan*, *szótan*, *szintagmatan*, *mondattan* elnevezésű tan-ok sorába 'legmagasabb szintű elem'-ként illeszkedő diszciplína, ami nyilván nem állja meg a helyét, mert a szöveg nem a rendszer eleme és nem egy, a nagyságrendje által meghatározható elem; más szóval itt közvetve visszatér a 'csúsztatott' használat; b) másrészt, hogy az említett 'sugallás' következtében túlságos mértékben csupán a verbális szövegekhez kötődő szakkifejezés.

Amikor a következőkben mindezek ellenére megmaradunk a magyar nyelvű terminológiában meglehetősen mély gyökeret vert 'szövegtan' szakkifejezés használatával mellett, a későbbiek során megpróbáljuk azt egy hozzá illesztett jelzővel egyértelművé (egyértelműbbé!?) tenni.

A *szövegfogalomhoz*, valamint a *szövegtan* szakkifejezéshez fűzött eddigi kommentárjaink már többé-kevésbé jelzik annak a területnek a komplexitását, amelyet globálisan 'szövegtani kutatás'-nak szokás nevezni. Ahhoz azonban, hogy ezt a területet a maga összetettségében láthassuk, abból a 'diszciplináris környezet'-ből kell kiindulnunk, amelyben ez a kutatás folyik – ha ezt a környezetet nem is válik mindig tudatossá a terület kutatói számára.

2. kérdés: Melyik az a (maximális) diszciplinakörnyezet, amelyben a szövegtani kutatás elhelyezendő?

P. S. J.: A maximális diszciplinakörnyezetet az *1. táblázatban* foglaltuk össze. Ehhez a táblázathoz, minthogy Beszélgetéseinkben az a 'részletekben értelmezendő tematikus térkép' szerepét tölti be, a magam részéről itt csupán néhány terminológiai megjegyzést fűzök:

– a 'nyelv' és 'médiium' szakszavakat abban az értelemben használom, amelyet a Beszélgetés első fejezetében bevezettünk, azaz ebben a használatban például a 'nyelv' szakszó nem csak verbális nyelvekre utal;

– a 'nyelvkonfiguráció' szakkifejezés olyan 'komplex nyelvek'-re utal, mint például a '20. századi magyar költői nyelv' és az 'öt fokú magyar népzene nyelve' összetevőkből létrehozott;

– a 'médiiumkonfiguráció' szakkifejezés olyan 'komplex médiiumok'-ra utal, mint például a 'verbális médiium' és a 'zene médiuma' összetevőkből létrehozott, de olyanokra is, mint például a fogalmi (lexikai) médiium és az írott/nyomtatott (vizuális) médiium összetevőkkel rendelkező;

– a 'szövegtartomány' egyrészt különféle *tipológiai* kritériumoknak eleget tevő (multi-mediális) szövegek együtteseire utal, másrészt különféle *szövegek* korpuszokra; az előbbi használatban beszélünk például a 'magyar nyelvű modern próza' típusában sorolható szövegekről, az utóbbiban például a *Sebő-együttes* által megzenésített *Weöres-versek* korpuszáról; végül

– a 'dominánsan verbális' minősítés úgy értendő, ahogy az említett példákban 'intuitive' is kitűnik.

B. Zs.: Igaz ugyan, hogy a továbbiak során részletesen elemezzük az *1. táblázat* valamennyi szektorát, de talán itt se maradjunk meg a kizárólag terminológiai megjegyzések szintjén! – A tájékozódás első lépéseként elegendő, ha megfigyeljük, hogy a 'szövegtan(ok) szektora' a táblázatban *középponti* helyet foglal el. Ha az analitikus részletektől eltekintünk, és a 'szövegtan' terminus intuitív értelmezéséből indulunk ki, a szövegtan szektorának a többi szektorhoz fűződő kapcsolatáról a következőket mondhatjuk:

Horizontálisan a 'nyelvészetek' és a 'szövegtani társtudományok' szektora között helyezkedik el: alkalmasan felépített nyelvészeti tudományágakat összetevőként kell tartalmazzon, a társtudományokkal pedig úgynevezett 'munkamegosztási viszony'-ban kell, hogy álljon.

Vertikálisan az 'interdiszciplináris alapozás tudományágai' és az 'alkalmazási területek' szektora a 'szomszédai': az előbbi szektor tudományágai részt kell vegyenek profiljának kialakításában, az utóbbi területei joggal tartanak igényt alkalmazhatóságára.

Ezeket a kapcsolatokat célszerű lenne az oktatási gyakorlat felől is végiggondolni, hogy a tanár megfelelő keretbe helyezhesse mindazt, amit 'szövegek'-kel kapcsolatban akár a magyar nyelv, akár az irodalomórakon tárgyal.

Alkalmazási területek			
<i>a köznapi, a tudományos, a jogi, a vallási, az ideológiai, az irodalmi stb. kommunikáció területe éppúgy, mint a misztikusé vagy a patológikusé</i>			
Sz-T szövegtani társtudományok	SzT szövegtanok	Ny-T nyelvészeti tudományok	
<i>egy nyelv vagy médium, illetőleg egy (dominánsan verbális) nyelvkonfiguráció, médiumkonfiguráció, vagy szövegtartomány</i>	<i>(dominánsan verbális) szövegtartományok</i>	<i>egy nyelv vagy médium, illetőleg egy (dominánsan verbális) nyelvkonfiguráció, médiumkonfiguráció, vagy szövegtartomány</i>	
<i>szövegtani társtudományai</i>	<i>szövegtanai</i>	<i>nyelvészeti tudományai</i>	
===	===	===	
ÁLTALÁNOS SZÖVEGTANI TÁRSTUDOMÁNYOK	ÁLTALÁNOS SZÖVEGTAN	ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TUDOMÁNYOK	
***	***	***	
szövegtani társtudományok: poétika; narratológia, retorika; stilisztika, esztétika		nyelvészeti tudományok: rendszer nyelvészet; a rendszer elemei használatának nyelvészet; 'szöveg'-nyelvészet	
IA-T Az interdiszciplináris alapozás tudományai			
	pszichológia	szemiotika	formális metodológiák
filozófia	szociológia/ antropológia	kommunikáció- elmélet	empirikus metodológiák
			X

1. táblázat

Térjünk rá ezek után a 'szövegtan(ok) szektorá'-nak részletesebb elemzésére. A szövegtanokkal kapcsolatban megválaszolendő alapkérdés a következő:

3. kérdés: Mi határozza meg egy szövegtan jellegét?

P. S. J.: Ha erre a kérdésre rövid választ kívánunk adni, ez a válasz a következő lehet: a szövegtan jellegét – miként bármely más tudományét is – *tárgyának, céljának és módszerének a hierarchiája* határozza meg, amelyben a három alapelem bármelyike domináns lehet.

Ami a *tárgyat* illeti, az vagy egy *szövegmeghatározás* révén, vagy egy *szövegtípus*, vagy egy *szövegtörzset* megjelölése útján adható meg; ilyen értelemben beszélhetünk például a 'verbális és zenei összetevővel egyaránt rendelkező szövegek' szövegtanáról, a 'drámaszövegek' szövegtanáról, illetőleg *Örkény István* 'egyperces'-einek szövegtanáról.

A *cél* lehet *elméleti*, de lehet kizárólag *praktikus* is; elméleti cél lehet például a 'tárgy'-ként kiválasztott szövegtartományra vonatkozó valamennyi nyelvi és nem nyelvi ismeret rendszerbe foglalása, praktikus cél lehet például egy 'szövegtani kalauz' összeállítása adott típusú szövegek (mondjuk 'bizonyos kémiai kísérletek leírásai') létrehozása céljára.

A *módszer* a szövegtani kutatás 'nagy kereszt'-je. *Tanácsként* azt mondhatjuk, hogy olyan módszer kialakítására kell törekedni, amely egyfelől lehetővé teszi mind a nyelvi, mind a nem nyelvi ismeretek 'szabad' alkalmazását, másfelől a szövegekkel (szövegeken, illetőleg szövegek létrehozása érdekében) elvégzett valamennyi művelet eredményeinek a leírásánál maximális explicitiségre törekszünk.

Az e három elemből létrehozott *hierarchia* jellegét minden esetben a *domináns* elem határozza meg:

– *tárgy* (-cél, -módszer): például *Örkény Egypercesei* (az azokra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi ismeretek rendszerbe foglalása – az egyperceseken végzett műveletek/művelettipusok explicit leírása);

– *cél* (-tárgy, -módszer): például *szövegtani kalauz összeállítása* (kiválasztott tartományba eső kémiai kísérletek leírása számára – a szóban forgó kísérletek egyes fázisainak 'utasítások' végrehajtása eredményeként való megfogalmazása)

– *módszer* (-tárgy, -cél): például *strukturálista elemzés* (egy a módszer bemutatása számára véletlenszerűen vagy tudatosan kiválasztott szövegtartomány – a strukturálista elemzés lehetőségeinek és határainak szemléltetése).

Elképzelhető természetesen olyan hierarchiák is, amelyekben nemcsak a domináns elem a meghatározó, hanem a domináns elemet követő másik két elem sorrendje is.

B. Zs.: Ha a tankönyveket, tanári segédkönyveket vizsgáljuk, azokban a szövegtanra vonatkozóan a következőket olvashatjuk. (Az idézetek csupán példaként szolgálnak, az idézendő könyvek kiválasztásánál nem törekedtem teljességre.)

„1. Szinte a szemünk láttára cseperegik föl a nyelvtudománynak egy új ága, a *szövegtan*, amelyet más-más szempontból tekintve szövegnyelvészetnek és szövegelméletnek is neveznek. Külföldön is, nálunk is e terminusok közül mindegyikkel találkozhatunk, anélkül, hogy kísérlet történt volna a velük jelölt fogalom vagy fogalmak pontos meghatározására, elkülönítésére vagy használatuk szabályozására.

Ha abból indulunk ki, hogy e megnevezések mindegyike végső soron ugyanazt a nyelvészeti tudományágot jelöli, véleményem szerint legcélszerűbb *szövegtanról* beszélnünk. Egyrészt azért, mert ez a műszó mintegy záró láncszeme a hangtan, alaktan, szótan, mondattan és nyelvtan terminussorozatnak, mely nálunk elég hagyományos és közkeletű. Másrészt azért, mert ez a legrövidebb.” (4)

„A *szövegtan* a szövegek elemzésének és alkotásának tudománya: rendszerezett ismeretanyag a szöveg funkciójáról, alaptermészetéről, makro- és mikrostrukturális jellemzőiről, válfajairól. A középiskolai anyanyelvi nevelésben ez az ismeretanyag célszerűen egyszerűsített és összevont formában tantervi anyagként szerepel. Előzményei az általános iskolában formálódnak ki, ott azonban még nem érvényesülnek diszciplináris szinten, hanem *szövegismeretként*. A szövegismeret nem kívánja a szövegtani ismeretek kifejtését, azaz fogalmi szintű elsajátítását, inkább a gyakorlati felismerés és alkalmazás szintjén való megértését. (...) A középiskolai „szövegtan” mint stúdium a tudatos szövegelemzés és szövegalkotás tantárgyi ágazata.” (5)

„A szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete. Ebbe szerződnek a mondatok mint legkisebb kommunikációs egységek, a mondatokba a szavak, a szavakba a morfé-
mák, az utóbbiakba pedig a fonémák. Az értelmes nyelvi közlés kialakulásában ezek mindegyikének megvan a maga szerepe.” (6)

„Ezzel szembeállítható V. L. Figgie és H. Weinrich megközelítése. Az előbb azt írja: „Általánosan az a nézet uralkodik, hogy a nyelv mondatokból áll. Ez a nézet javításra szorul. A nyelv szövegek halmaza.” Az utóbbi definíciója így szól: „A szöveg a kommunikáció két feltűnő megszakítása között elhelyezkedő nyelvi jelek rendezett sora.” (7)

(...)

„Az új szövegnyelvészet mint a mondaton túlmutató egységeket vizsgáló tudomány ellentmondásokkal van tele, amelybe egyre jobban belebonyolódott a hetvenes évekre a pragmatika felé eltolódva. Ugyanis csak segítségével szabadulhatott meg a mondatközpontiságtól, de a pragmatika „lényege éppen az, hogy ő a szempont, a megközelítés, amely bizonyos szemantikai és szintaktikai tények számára kiindulópont. Ha ez így van, akkor az elemzőnek a mindenkor összes szituatív és kontextuális tényező eleve meghatározó szerepével kell szembenéznie, ezekből nem véve ki saját történetileg meghatározott énjét mint befogadót sem. Eszerint a mindenkor szöveghez illőnek ítélt elméleti-módszertani keret megválasztása egy szöveg előzetes értelmezését követő második lépés. Ez a keret magyarázhatja a választott szövegértelmezést, de nem magyarázza meg az első lépést, a mindenkor szöveg és az előzetes értelmezés közti összefüggést magát.” (8)

„Mi a szöveg?” S erre annak idején a következő választ adtam: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja [azaz: kivetítése, érzékelhetővé tétele] az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely [szükséges és] elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét felkeltse.” (A szöveges zárójelbe tett kiegészítések mostaniak.) (9)

(...)

„Mi hát a szöveg? – A beszédnek (mindegy, hogy hangzó vagy írott formában való) egységnyi megjelenési formája. – És: Mi szöveg? – Minden olyan nyelvi eszközökből álló alakulat, amely adott helyzetben betölti a fentebb jelzett feladato(ka)t. – S most már feltehetjük a kérdést: Milyen a szöveg? – Olyan, amilyen az adott helyzetben s a felsorolt függvénybe ágyazva szükséges és elegendő ahhoz, hogy teljessé egészítse ki azt, amit ezekből aktivizálni tud. Am ennek a közoktatásban nem az elméletét kell elsősorban elsajátítatnunk, hanem a gyakorlatát (magasabb szinten persze: a kontrollképes gyakorlatát). Ezt a kérdést ebben a hármasságban vázoltam fel: Szöveg szemlélet, szövegismeret, szövegtan. (10) – Ezek közül a *szöveg szemlélet* nevelői és nevelési alapállás. A tanárnak (de már a tanítónak, sőt az óvónőnek is éreznie, s (az életkornak megfelelő szinten és módon) éreztetnie kell, hogy minden, ami a nyelvben van, a beszédből és a beszédért van; tehát akár szófajokról, mondatrészekről, de akár hangsúlyformákról vagy szórendi megoldásokról van is szó, az valóságos vagy potenciális szövegelem, szövegtényező; s ezért a helyesírás, a grammatika, a stilisztika, a retorika mind-mind a kommunikatív szándékú, értékű és erejű szöveget tükrözi és szolgálja, csak más-más szinten és megközelítésben. – A *szöveg ismeretnek* receptív oldala a *szövegértés*, produktív oldala a *szövegalkotás*; s mind a kettőnek fontosabb a gyakorlati, mint az elméleti oldala. Persze azért ez utóbbi sem hanyagolandó el; de nem azért műveljük, hogy felelni tudjon belőle a diák, hanem hogy felnőttként, adott helyzetben, a kontrollképességét biztosítsa majd. Mert a beszéd és írás közben nem szabályokat alkalmazunk, hanem beidegzéseink alapján cselekszünk; de kétség esetén tudnunk kell »kinagyítani« a problematikus részleteket, hogy vizsgálóra vehessük őket. – A *szövegtan* felsőfokú (de legalábbis felső középfokú) rendszerezése annak, amit a szövegről tudni – azaz tudományosan tudatosítani – lehet. Ez főképpen a tanári tudati tartaléknak fontos eleme, mint a szöveg szemléletnek implicit fedezete.” (11)

Ha ezeket az idézeteket a *tárgy, cél és módszer* szempontjából elemezzük, a következő megállapításokra jutunk:

Balázs János egyenlőségjelet látszik tenni a *szövegtan* és a *szövegnyelvészet* közé, s ebből azt a következtetést vonhatjuk (vonhatnánk) le, hogy véleménye szerint a *szövegtan* ugyanaz a tárgya, célja és módszere, ami a *szövegnyelvészetnek*, jóllehet a *szövegnyelvészet* tárgyáról és módszeréről nem beszél.

Szende Aladár megjelöli globálisan a *szövegtan* tárgyát („a szövegek elemzésének és alkotásának a tudománya...”), közvetett módon utal a céljára is („A középiskolai *szövegtan* mint stúdium a *tudatos* szövegelemzés és szövegalkotás tantárgyi ágazata” – kiemelés tőlem B. Zs.), a módszerére azonban nem tér ki.

Hangay Zoltán – másoktól idézett megállapítások útján – elsősorban *szövegnyelvészet*-ről beszél. Az összefüggésekből kiragadott idézetek alapján csupán közvetett módon állíthatunk fel hipotézist a *szövegnyelvészet* tárgyára, céljára és módszerére.

Deme László a 'szövegtan'-t a 'szöveg szemlélet, szövegismeret, szövegtan'-hármás utolsó tagjaként értelmezi („A *szövegtan* felsőfokú (de legalábbis felső középfokú) rend-

szerezése annak, amit a szövegről tudni – azaz tudományosan tudatosítani – lehet.”) Ami e szövegtan tárgyát, célját és módszerét illeti, arra vonatkozóan azonban az idézetekből nem tudunk meg közelebbit.

Azt hiszem, (sajnos) nem túlzás azt mondanom, hogy Balázs János 1979-ben megfogalmazott megállapítása, amely szerint: „Külföldön is, nálunk is e terminusok [szövegtan, szövegnyelvészet, szövegelmélet] közül mindegyikkel találkozhatunk, anélkül hogy kísérlet történt volna a velük jelölt fogalom vagy fogalmak pontos meghatározására, elkülönítésére vagy használatuk szabályozására” – ma is érvényes. Beszélgetéseinkkel nem utolsó sorban az is célunk, hogy ehhez a meghatározáshoz/elkülönítéshez/szabályozáshoz a magunk módján hozzájáruljunk.

E fejtegetések után természetesen vetődik fel a

4. kérdés: Milyen jellegű szövegtan(ok) létrehozására célszerű törekedni?

Ha az 1. táblázatot megfigyeljük, láthatjuk, hogy annak mindhárom középső szektora úgy van felépítve, hogy azokban az *egyedi* tudományok mellett (lásd az oszlopok felső részében található felsorolásokat) az úgynevezett ÁLTALÁNOS tudomány(ok)ra is történik utalás: ez a helyzet a 'szövegtan(ok)' szektorában is, ahol a '(dominánsan verbális) szövegtartományok szövegtanai' mellett megtalálható az ÁLTALÁNOS SZÖVEGTAN szakkifejezés is.

Mínthogy az ÁLTALÁNOS tudományok azok, amelyek tartalmazzák azokat az *általános* alapelveket és azt a 'közös tudásanyag'-ot, amelyekre az *egyedi* tartományok épülnek, a 4. kérdést célszerű alkérdésekre bontani. Ezek közül az alkérdések közül az első a következő:

4.1. Milyen jellegű ÁLTALÁNOS SZÖVEGTAN létrehozására célszerű törekedni?

P. S. J.: Próbáljunk erre a kérdésre a *tárgy – cél – eszköz* bontásának megfelelően választ adni!

A *tárgy* meghatározása természetesen vezet ahhoz a 'szöveg meghatározás'-hoz, amelyet az első fejezetben állítottunk össze több lépésben. Ez a szöveg meghatározás (kis utólagos korrektúrával) a következő:

- a) befogadók kommunikációs situációkra vonatkozó elvárásainak eleget tevő;
- b) lényegüket tekintve önmagukban lezártnak tartható, vagy más komplex jelektől ugyan közvetlenül függő, de bizonyos értelemben önmagukban is lezártnak tartható;
- c) (a 'a maga módján multimediális') verbális, vagy verbális összetevőt is tartalmazó (a szó tágabb értelmében véve) multimediális jelölővel rendelkező;
- d) komplex jeleket;
- e) függetlenül azok nagyságrendjétől.

Ezt a szöveg meghatározást elemezve a következő eredményre jutunk: a d) a szöveget *komplex jeleknek* tekinti, amelyek jelölője a c) értelmében *különbéle jelrendszerekhez* tartozó jelek jelölőinek kombinációjából állhat; a b) közvetve e komplex jelek *formai és jelentéstani* felépítésére utal, az a) e komplex jelek használatának *pragmatikai* szituációjára; végül az e) e jelek nagyságrendjének az irrelevanciáját emeli ki.

Mínthogy a jelek tudománya a *szemiotika*, amely hagyományos felosztása szerint egy formai (szintaktikai), egy jelentéstani (szemantikai) és egy pragmatikai összetevőből áll, a fenti szöveg meghatározást d) és c), illetőleg b) és a) pontja következtében joggal nevezhetjük *szemiotikai szöveg meghatározásnak*.

A fenti szöveg meghatározást alapul véve az általános szövegtan *tárgya* tehát a *szemiotikai szöveg meghatározást kielégítő szövegek tartománya*.

Célként – legtágabb értelemben – a szövegeken, szövegekkel, illetőleg szövegek létrehozása érdekében végrehajtott *műveletekre* vonatkozó nyelvi és nem nyelvi ismeretek feltárását és rendszerbe foglalt leírását jelölhetjük meg.

Ez a cél azonban – tekintettel a végrehajtható műveletek sokféleségére – túlságosan tág. Az ökonómia elve kívánja, hogy kiindulásként olyan művelet elemzését és leírását vegyük alapul, amely egyfelől nem tételezi fel egyetlen más művelet előzetes elvégzését sem, másfelől alapját képezi valamennyi más művelet elvégezhetőségének. Ez a művelet *a szövegek formai és jelentéstani felépítésének különféle kommunikációs-situációkban létrehozott/létrehozható értelmezése*, ami – minthogy a jelölés/jelezés (szemiózis) művelete – elsőrendűen *szemiotikai* jellegű.

Minthogy a *tárgy*, mind a *cél* meghatározása a szemiotikához vezet, egy *általános szövegtan* létrehozásának szándékával célszerű egy **ÁLTALÁNOS SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN** létrehozására törekedni!

Módszerként minden esetben a *maximális explicittség* biztosítását kell alkalmaznunk, ami elsősorban abban állhat, hogy létrehozzuk azoknak az explicit módon megfogalmazott kérdéseknek a rendezett sorát, amelyekre az értelmezés végrehajtásakor választ kell adnunk, egyidejűleg megfogalmazva a válaszok explicittségére vonatkozó egyértelmű követelményeket is.

B. Zs.: A magam részéről ehhez itt csak annyit üzök hozzá, hogy az iskolai oktatásban különféle tantárgyak keretében is szó esik a szemiotikáról (a jeltanról), nem okoz (nem okozhat) nehézséget a 'szemiotikai szövegtan' fogalmának (tárgyának, céljának) megvilágítása és e fogalom bevezetése szükségességének, hasznosságának nyilvánvalóvá tétele. Ami pedig a módszert illeti, annak megvilágítása pedig azért nem ütközhet akadályokba, mert a fenti megfogalmazás szinte kivétel nélkül valamennyi tantárgy módszerére alkalmazható, alkalmazandó.

A második alkérdés a következő:

4.2. Milyen SZÖVEGTARTOMÁNYOK SZÖVEGTANAI-nak létrehozására célszerű törekedni?

P. S. J.: Az 1. táblázat 'szövegtanok' oszlopában a globális „(dominánsan verbális) szövegtartományok szövegtanai” kifejezés olvasható. Ezek közé a szövegtartományok közé tartoznak a kizárólag verbális elemekből építkező köznap, irodalmi, filozófiai stb. szövegek tartományai éppúgy, mint az énekek vagy az illusztrációkat is tartalmazó különféle (multimediális) szövegek tartományai. Ez utóbbiak azért is különösen fontosak, mert a szövegek jelentős része ezekhez a tartományokhoz tartozik – ennek belátásához elég, ha a különféle szaktudományok fotókkal, rajzokkal, térképekkel, diagrammokkal stb. illusztrált szövegeire gondolunk.

Itt e szövegtartományok szövegtanaihoz csupán három megjegyzést kívánok fűzni:

– Célszerű olyan *általános szemiotikai szövegtan* létrehozására törekedni, amelyből (amelynek alapján) az egyes szövegtartományok az egyes szövegtanai viszonylag könnyen létrehozhatók. (E Beszélgetés következő két részében egy ilyen – interdiszciplinárisan megalapozott – általános szövegtan felépítésének kérdéseivel fogunk foglalkozni.)

– Ami a 'kizárólag verbális elemekből építkező szövegek' tartományait illeti, ezek számára nagy valószínűséggel létrehozható egy, valamennyi ilyen tartomány igényeit egyidejűleg kielégíteni képes, *verbális szemiotikai szövegtan*. (E Beszélgetés fejezeteinek zö-

A multimediális szövegek (ezen belül a szöveg és illusztráció kapcsolata) kérdései tárgyalásának az iskolai oktatás keretében nincs egyértelműen biztosított megfelelő helye. Ez annál is elgondolkodtatóbb, mert egyrészt a szaktudományok szövegei mind multimediálisak, másrészt pedig mert a 'vizualitás' a köznap kommunikáció modern eszközeiben is egyre nagyobb szerepet játszik.

mét – tekintettel centrális jellegére – a verbális szemiotikai szövegtan felépítése és alkalmazása kérdéseinek szenteljük.)

– Ami a multimediális szövegek különféle tartományait illeti, azok között első helyen áll a *'lexikai (verbális) elemeket és illusztrációkat összetevőiként egyaránt tartalmazó szövegek'* tartománya. A verbális szemiotikai szövegtan létrehozása után (vagy inkább mellett) e szövegek szemiotikai szövegtanának a kidolgozása a legsürgetőbb feladat. (Tekintettel e szövegtan nagyfokú komplexitására, ennek kérdéseivel e Beszélgetés keretében csak minimális mértékben foglalkozhatunk.)

B. Zs.: Az iskolai oktatás keretében – jellegéből következően – csaknem kizárólag a *verbális szövegek* szövegtani kérdéseit tárgyalják. E megállapításhoz megszorításként mindjárt azt is hozzá kell tennem, hogy szövegtani kérdések megbeszélése – amennyiben és amilyen mértékben azt a tanár a tananyag részének tekinti – a magyar nyelv és irodalomórákon folyik. Ebből az következik, hogy az elemzett szövegek tartománya főleg az *anyanyelvi irodalom* szövegeiből tevődik össze, itt-ott, ha előfordul köznapi szövegek szövegtani elemzése, más természetű verbális szövegeké alig. (Érdemes lenne azzal a kérdéssel is bővebben foglalkozni, hogy szövegtani kérdések tárgyalása mily mértékben képezi – ha egyáltalán – vagy kellene képezze az 'idegen nyelv' órák anyagát!)

A *multimedális szövegek* (ezen belül a *szöveg és illusztráció kapcsolata*) kérdései tárgyalásának az iskolai oktatás keretében nincs egyértelműen biztosított megfelelő helye. Ez annál is elgondolkodtatóbb, mert egyrészt a szaktudományok szövegei mind multimediálisak, másrészt pedig mert a 'vizualitás' a köznapi kommunikáció modern eszközeiben is egyre nagyobb szerepet játszik.

Lássuk végül röviden az alkalmazási területeket. Az ezekkel kapcsolatos alapkérdés a következő:

5. kérdés: Milyen viszony áll (állhat) fenn az alkalmazási területek és a szövegtanok között?

P. S. J.: Nyilvánvaló, hogy az élet minden olyan területén, amelyen a kommunikáció szerepet játszik, szükség van a befogadandó szövegeknek (pontosabban ezek fizikai manifesztációinak) a megértésére, értelmező interpretációjára. Ez megfelelő *szövegismertetési* tétel fel, aminek alapját kielégítő módon csak (szemiotikai) szövegtani ismeretek képezhetik.

Ami most már ezeknek a szövegtani ismereteknek és az alkalmazási területeknek a viszonyát illeti, azzal kapcsolatban *két álláspont* képzelhető el:

– az *egyik* szerint valamennyi alkalmazási terület számára létre kell hozni az annak megfelelő (szemiotikai) szövegtant, azaz a *köznapi*, a *tudományos*, a *jogi*, a *vallási* stb. kommunikáció követelményeit kielégítőket;

– a *másik* szerint, amennyiben egy *általános szemiotikai szövegtan* alapján létrehozzuk azt a minimális számú szemiotikai szövegtant, amit a szövegtartományok egymástól lényegesen különböző volta megkíván (lásd például az előbbieken a *verbális szövegek* és a *multimedális szövegek* szövegtanáról mondottakat), ezek ki kell, hogy tudják elégíteni valamennyi alkalmazási terület követelményeit.

Magam ez utóbbi állásponttal értek egyet, annak hangsúlyozásával, hogy a szövegtartományok (szemiotikai) szövegtanainak létrehozásakor természetesen figyelembe kell venni a lehetséges alkalmazási területek követelményeit.

B. Zs.: A fenti kérdéssel kapcsolatban én ismét Deme László előbbieken idézett megállapítására szeretnék utalni, aki a 'szövegismertetési, szövegismerete, szövegtan'-hármáról szólva – amint láttuk – többek között a következőket mondta:

„A *szövegismertetési* nevelői és nevelési alapállás. [...] A *szövegismeretnek* receptív oldala a *szövegértés*, produktív oldala a *szövegalkotás*; s mind a kettőnek fontosabb a gyakorlati, mint az elméleti oldala. Persze azért

ez utóbbi sem hanyagolandó el; de nem azért műveljük, hogy felelni tudjon belőle a diák, hanem hogy felnőttként, adott helyzetben, a kontrollképességét biztosítsa majd. Mert a beszéd és írás közben nem szabályokat alkalmazunk, hanem beidegzéseink alapján cselekszünk; de kétség esetén tudnunk kell „kinagyítani” a problematikus részleteket, hogy vizsgálóra vehessük őket. – A *szövegtan* felsőfokú (de legalábbis felső középfokú) rendszerezése annak, amit a szövegről tudni – azaz tudományosan tudatosítani – lehet. Ez főképpen a tanári tudati tartaléknak fontos eleme, mint a szövegszemléletnek implicit fedezete.”

Kétségtelen, hogy az oktatás elsődleges feladata megfelelő *szövegismeret* közvetítése. Ahhoz sem férhet kétség, hogy szövegismeretet közvetíteni csak megfelelő *szöveg szemlélet* birtokában lehet, valamint ahhoz sem, hogy ehhez *szövegtani* ismeretekre van szükség, mint a „tanári tudati tartalék fontos elemé”-re.

De ha szövegismeretről beszélünk, *valamennyi alkalmazási terület* szövegeinek ismeretére kell gondolnunk, s ez nem lehet csupán az anyanyelv- és irodalomtanár feladat. Ebből következően a szöveg szemlélet és a szövegtani ismeretek birtoklása sem. E Beszélgetés ’címzettjei’ tehát nem csak a magyar nyelvet és irodalmat tanító tanárok, hanem *valamennyi tanár*.

Jegyzet

- (1) HONTI-JOBBÁGYNÉ: *Magyar nyelv I. osztály*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.
- (2) SZENDE ALADÁR: *A magyar nyelv könyve középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1993.
- (3) SZENDE ALADÁR: *Módszertani útmutató A magyar nyelv könyve középiskolásoknak című könyv használatához*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.
- (4) BALÁZS JÁNOS: *A szövegtan alapjai*. = *Szövegtani szemelvénygyűjtemény*. (Kézirati.) Szerk.: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES–MADARÁSNÉ MAROSSY ÁGNES. ELTE TFK, Bp. 1995. (Megjelent: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Szerk.: SZATMÁRI I.–VÁRKONYI I. Bp. 1979, 9–21. old.
- (5) SZENDE ALADÁR: *A szövegtan oktatása*. = *Bevezetés a középiskolai tantárgypedagógiába*. (Kézirat.) ELTE BTK. Szerk.: FÜLÖP LAJOS. Tankönyvkiadó, Bp. 1986.
- (6) BALÁZS JÁNOS: *A szövegtan alapjai*, i. m., 9. old.
- (7) Kocsány Piroska alapján. Filológiai Közlöny, 1989, 28–29. old. HANGAY ZOLTÁN: *Szövegtan*. = *A magyar nyelv könyve*. Szerk.: A. JÁSZÓ ANNA. Trezor Kiadó, Bp. 1991, 459–461. old.
- (8) Kocsány Piroska alapján. Uo., 36–37. old. HANGAY ZOLTÁN: Uo.
- (9) *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Szerk.: SZATMÁRI I.–VÁRKONYI I., Bp. 1979, 59. old.
- (10) L. *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére*. Bp. 1986.
- (11) DEME LÁSZLÓ: *Megjegyzések a szövegről és a szövegtanról*. = *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása*. Országos Anyanyelv-oktatási napok. Eger 1992. július 6–9. Szerk.: FEKETE PÉTER–V. RAISZ RÓZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1993, 55–57. old.

Irodalom

A szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez lásd: *Szemiotikai szövegtan 9.*, JGyTF Kiadó, Szeged 1997. A multimedialitás kérdéseihez általában lásd: *Multimédia. Több mediális összetevővel rendelkező irodalmi szövegek elemzése*. Szerk.: BENKES ZSUZSA. A tanulmányokat írta: PETŐFI S. JÁNOS. OKSZI, Bp. 1996.

A tanulói érdeklődés alakulása Esztergom iskoláiban

Matematikát tanítok, tanítói pályára készülő főiskolás hallgatóknak. Általános, országos felméréssel is alátámasztott tapasztalat, hogy a felvételizők felkészültsége, középiskolai „hozománya” rendkívül gyenge. Tizenkét év matematikatanulás után érkeznek hozzánk, ez idő alatt többségükben szilárd, általában negatív viszonyulás alakul ki a matematikát illetően. Ugyanakkor figyelemmel kísérve az alsó tagozatos matematikatanítást – a pedagógusok véleménye szerint is –, a 6–10 éves gyerekek legkedvesebb tantárgyai közé tartozik a matematika. Régóta érzem, hogy a diákok matematika iránti érdeklődése fokozatosan csökken, és ebben a folyamatban az igazi töréspont, a „végső” eltávolodás a középiskolában következik be. (1)

Jelen tanulmány egyik célja, hogy ez utóbbi megállapítást egy helyi felméréssel számszerűen is igazolja. Általában pedig a következő kérdésekre keres választ:

- Hogyan változik a tanulói érdeklődés az 1–12. évfolyamokon Esztergom iskoláiban?
- Melyek a népszerű és melyek a népszerűtlen tantárgyak (tantárgycsoportok) az egyes évfolyamokon?
- Milyen helyet foglal el egy-egy tantárgy a tantárgyak rendszerében?
- Mennyire kialakultak és mennyire megbízhatóak a tanulói vélemények (értékrendek)?
- Hogyan hasznosíthatók egy iskolai felmérés eredményei?

A tanulmány másik célja pedig, hogy a felmérés eljárás technikájának, a feldolgozás mikéntjének leírásával egy olyan módszert kínáljon, amely beépíthetőnek látszik a matematika tananyagában mind a 12 évfolyamon.

A tanulói értékrendek feltárása

A szubjektív értékrendek feltárására nagyon sokféle eljárás kínálkozik. Ezek egy része rangsoroláson alapul (innen ered a rangmódszerek elnevezés) és a kollektív vélemények meghatározásakor számszerűsítésre törekszik. (2)

A közvetlen rangsorolás előnye, hogy egyszerű eljárás technikája révén, az összehasonlítható alternatívák együttes áttekintése után, helyezési számok (rangszámok) megadásával gyorsan lefolytatható. Hátránya viszont, hogy nem ad felvilágosítást az értékelő személyek véleményének megbízhatóságáról, következetességéről.

A páros összehasonlítás általánosított módszere a rangsoroláson túl ez utóbbi információkat is szolgáltatja. Ez az eljárás az alternatívák közvetett, páronkénti összehasonlításán alapul.

A felmérés megkezdése előtt a páros összehasonlítás módszerét főiskolánk gyakorló általános iskolájában egy bemutató óra keretében, esetjáték formájában próbáltuk ki. Bizonyosságot szereztünk, hogy – az adatlapok problémamentes kitöltésén túl – már a 4. osztályos gyerekek is megértik a közvetett rangsorolásból nyerhető információk mondanivalóját.

Ebben a fejezetben a bemutató órát megtekintő főiskolás hallgatóknak kiosztott óravázlattal mutatjuk be a páros összehasonlítás módszerét. Ezt követi a módszer rövid, általános leírása a szükséges matematikai háttérrel.

Relációk tanítása esetjáték formájában
(A tantárgyak népszerűsége)

Osztály: 4.

Az óra feladata: A páros összehasonlítás módszerének bemutatása

- a „megelőzési reláció” és tulajdonságai;
- szubjektív összehasonlítás sorrendi skálán;
- egyéni értékrendek feltárása és megbízhatóságuk vizsgálata;
- a csoportos értékrend meghatározása.

AZ ESETJÁTÉK KÖRVONALAZÁSA

Alternatívák: tantárgyak:

- ének;	- matematika;
- idegen nyelv;	- rajz;
- környezetismeret;	- technika;
- magyar;	- testnevelés.

Kollektíva: az osztály tanulói, illetve a jelenlévő hallgatók.

Megelőzési reláció: x tantárgyat „jobban kedvelem”, mint y -t (gyerekek); illetve x tantárgyat „szívesebben tanítanám”, mint y -t (hallgatók).

Tantárgyak párosítása:

1. ének	- idegen nyelv;
2. testnevelés	- magyar;
3. technika	- matematika;
4. rajz	- ének;
5. környezetismeret	- idegen nyelv;
6. matematika	- testnevelés;
7. rajz	- technika;
8. ének	- környezetismeret;
9. idegen nyelv	- magyar;
10. testnevelés	- rajz;
11. technika	- ének;
12. magyar	- környezetismeret;
13. matematika	- idegen nyelv;
14. technika	- testnevelés;
15. ének	- magyar;
16. környezetismeret	- matematika;
17. idegen nyelv	- rajz;
18. testnevelés	- ének;
19. matematika	- magyar;
20. rajz	- környezetismeret;
21. technika	- idegen nyelv;
22. ének	- matematika;
23. magyar	- rajz;
24. környezetismeret	- technika;
25. idegen nyelv	- testnevelés;
26. matematika	- rajz;
27. magyar	- technika;
28. környezetismeret	- testnevelés.

Adatszolgáltatás: páros összehasonlító adatlapokon, a párosítások sorrendjében 1, X, 2 bejelölésével.

PÁROS ÖSSZEHASONLÍTÓ ADATLAP

Név:

Értékelés: 1, X, 2 megadásával

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45

Adatfeldolgozás: számítógépes program segítségével.

Eredménylista:

- a tantárgyak kedveltségi rangsora;
- következetességi mutatók egyéni és csoportszinten.

AZ ÓRAI MUNKA

1. Előkészítés: Sokféle reláció van...

- x tanuló magasabb, mint y [1];
 - x napon melegebb volt, mint y napon [2];
 - x és y ugyanabban az utcában lakik [3];
 - x tévéműsor jobban tetszett, mint y [4];
 - x dolgot szívesebben csinálom szabadidőmben, mint y -t [5].
- Miben különböznek ezek a relációk?

Felismertetés:

Bizonyos esetekben a reláció eldönthető mérőeszköz segítségével [1, 2], vagy egy információ birtokában [3], de sokszor attól a személytől függ, aki azt megítéli [4, 5].
Mit mondhattok például két tantárgy: x és y összehasonlításakor?

Válaszlehetőségek:

- x tantárgyat jobban kedvelem, mint y -t; jele: $x \rightarrow y$, vagy
- x és y tantárgyakat egyformán kedvelem (nem kedvelem); jele: $x \sim y$, vagy
- y tantárgyat jobban kedvelem, mint x -et.

2. Az esetjáték ismertetése, végrehajtása:

- a páros összehasonlító adatlapok kiosztása;
- a véleménynyilvánítás módja (1, X, 2), mint a TOTÓ-ban;
- a tantárgy-párosítások felolvasása fóliáról;
- az adatlapok kitöltése, összeszedése.

3. Számítógépes feldolgozás (az órai munka a 4. ponttól folytatódik).

4. Az egyéni értékrendekről (egy feltételezett tanulói adatlap vizsgálata).

	Ének	Idegen nyelv	Környezet	Magyar	Matematika	Rajz	Technika	Testnevelés	Összpontszám	Helyezés
Ének	—	1	1/2	1/2	0	0	0	0	2	5
Idegen nyelv	0	—	1	0	0	1	1	0	3	3
Környezet	1/2	0	—	1	0	1	1/2	0	3	3
Magyar	1/2	1	0	—	0	1/2	1	0	3	3
Matematika	1	1	1	1	—	1	1	0	6	2
Rajz	1	0	0	1/2	0	—	0	0	3/2	4
Technika	1	0	1/2	0	0	1	—	0	5/2	4
Testnevelés	1	1	1	1	1	1	1	—	7	1

Táblakép

a) A tantárgyak kedveltségi sorrendje (a táblázat két utolsó, üresen hagyott oszlopának kitöltésével):

- pontszám-hozzárendelések;
- helyezési számok;
- a sorrend.

b) A „jobban kedvelem”, illetve az „egyformán kedvelem (nem kedvelem)” relációk tulajdonságai.

Vizsgáljuk meg például a táblázatban szereplő első négy tantárgyat, illetve a rájuk vonatkozó páronkénti relációkat! Hivatkozás betűjelekkel: E, I, K, M.

Vegyük észre: $I \rightarrow K$ és $K \rightarrow M$, mégis: $M \rightarrow I$,
 $E \sim K$ és $E \sim M$, mégis: $K \rightarrow M$.

Mindkét esetben következtelen értékelés történt.

A következetességi mutató százalékos formában méri ezen (következtelen) hármasok előfordulási arányát.

5. A számítógépes feldolgozás eredményeinek megbeszélése:

- az egyéni értékrendek, következetességi mutatók,
- az osztályra jellemző népszerűségi lista és következetesség.

Osztálylétszám: 17.

Következetességi mutatók átlaga: 85,6% (meglepően magas).

Indifferens párok átlagos előfordulási aránya: 9,3% (éles értékrendek).

Tantárgy	Helyezés	Súly (pref. gyak.) átlag
Magyar	1	5,9
Matematika	2	5,8
Testnevelés	3	4,6
Környezetismeret	4	4,2
Technika	5	3,3
Rajz	6	2,1
Idegen nyelv	7	1,7
Ének	8	0,5

Az osztályra jellemző népszerűségi lista

A táblázatból kiolvasható, hogy a kapott eredmény többet mond az egyszerű sorrendnél, hiszen például a magyar és a matematika közti eltérés (0,1) sokkal kisebb, mint például

dául a technika és a rajz közötti különbség (102). Mondhatjuk tehát, hogy a vizsgált osztálynál a magyar és a matematika közel egyformán népszerű.

A páros összehasonlítás módszerének további alkalmazási lehetőségét kínálja általános iskolában (1–8. évfolyamokon) például: a gyerekek szabadidős tevékenységeinek, a tévéműsorok népszerűségének, a magyarból tanult mesék, üdítőitalok stb. kedveltségi rangsorának feltárása, vizsgálata. Középiskolában az egyes szakmák megítélése, a tanítással szembeni tanulói elvárások és egyéb tanulói értékrendek megismerése, elemzése.

A módszer általános leírása
(Segédlet tanítóknak, hallgatóknak)

Tételezzünk fel egy n elemből álló, előre adott $A = (x, y, z, \dots)$ alternatíva-halmazt (elemei lehetnek tetszőleges döntési alternatívák: termékek, személyek, tantárgyak stb.), és egy k tagból álló kollektívát (pl. egy osztályt).

Egy értékelő személy bármely két x és y alternatíva esetén háromféle értékelést adhat:

- x -et előnyben részesíti (preferálja) y -nal szemben: xPy , vagy
- x -et és y -t azonos fontosságúnak (indifferensnek) tekinti: xIy , vagy
- y -t preferálja x -szel szemben: yPx .

Ha a kollektíva tagjai mindenalternatíva-párt összehasonlítottak, akkor személyenként összesen $n(n+1)/2$ elemi döntést hoztak. Ennek birtokában két alapvető kérdésre keressünk választ:

- Milyen számokat rendeljünk az egyes alternatívákhoz, hogy azok kifejezzék relatív fontosságukat?
- Mit tudunk mondani az így kapott értékrendek megbízhatóságáról, elfogadhatóságáról?

Az egyéni értékrendek meghatározása

Egy tetszőleges x alternatíva fontosságának számszerű kifejezésekor megnézzük, hogy hány másik alternatívát előzött meg (p_x : x preferencia-gyakorisága), illetve hány másikkal szerepelt indifferens kapcsolatban (i_x : x indifferencia-gyakorisága) a páros összehasonlítások során.

Ezek után minden preferenciához 1, és minden indifferenciához $1/2$ számértéket rendelünk (vagyis minden párosításnál 1 pontot osztunk ki $1-0$, $0-1$, vagy $1/2-1/2$ arányban).

Egy x alternatíva fontosságát tehát a $p_x + i_x/2$ összeg fogja kifejezni. Világos, hogy így minden értékelő azonos: $n(n+1)/2$ pontszámot „oszt szét” az alternatívák között:

$$\sum_{x \in A} (p_x + i_x) = \binom{n}{2} = \frac{n(n+1)}{2}$$

A fenti súlyszámok csökkenő sorrendbe állításával kapjuk meg az alternatívák fontossági sorrendjét.

A következetességi mutató és meghatározása

Elvárások a P és I relációval szemben:

1. x, y : xPy, xIy, yPx közül pontosan az egyik teljesüljön (trichotómia)
2. x, y : ha xPy , akkor $\sim yPx$ (P asszimmetrikus)
3. x, y : ha xIy , akkor yIx (I szimmetrikus)
4. x, y, z : ha xPy és yPz , akkor xPz (P tranzitív)
5. x, y, z : ha xIy és yIz , akkor xIz (I tranzitív)

Ha egy alternatíva-hármas nem elégíti ki a tranzitivitási követelményeket (4. és 5.), akkor intranzitív hármasról, vagy más elnevezéssel: körhármasról beszélünk.

A következetességi mutató:

$$K = (1 - h/h_{max}) \times 100 (\%), \text{ ahol}$$

h – a körhármasok száma;

h_{max} – a maximálisan elkövethető körhármaszám (csak n -től függ).

A h meghatározásakor összesen n alatt a 3 alternatíva-hármasat kell megvizsgálnunk, h_{max} kiszámítása pedig egy bonyolultabb képlet alapján adódik. (3)

A K értékét befolyásoló tényezők:

- az alternatívák száma;
- az alternatívák megfogalmazásának egyértelműsége és függetlensége;
- az értékelő személy következtetési képessége;
- az értékelő személy kompetenciája, értékrendjének kialakultsága.

A kollektív értékrend meghatározása.

Az egyéni értékrendeknél kiszámított $p_x + i_x$ súlyszámokat (minden x -re) átlagoljuk, majd csökkenő sorrendbe állítjuk.

Az elemzés eredeti és transzformált adatbázisa

Felmérésünket Esztergom három általános, illetve két középiskolájában végeztük el, 1994 áprilisában és májusában. Összesen 701 tanuló értékelt a tantárgyakat, az 1. fejezetben leírt módon, a páros összehasonlítás módszerével. Az adatlapok számítógépes feldolgozását (a felméréshez hasonlóan) osztályonként végeztük.

Az elemzés eredeti adatbázisát az egyes tantárgyak évfolyamonként átlagolt preferencia-gyakoriságai alkották. Ez a táblázat kiegészült a módszer két fontos mellékinformációjával: az indifferencia-párok százalékos arányának, illetve következetességi mutatóknak az évfolyamonkénti átlagával.

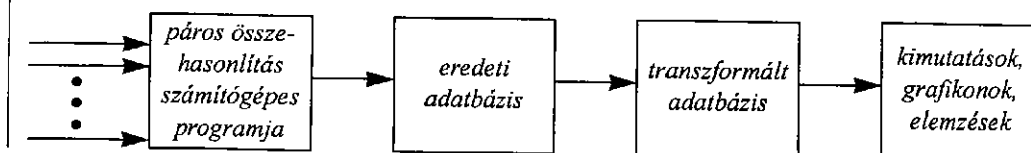
A tantárgyak és azok száma évfolyamonként eltérő. A hozzájuk rendelt preferencia-gyakoriságok egyéni szinten, osztály- és évfolyamátlagot tekintve is 0 és $n-1$ között változhatnak (n tantárgyat feltételezve).

Ahhoz, hogy egy-egy tantárgy népszerűségének évfolyamonkénti alakulását nyomon követhessük, szükség volt az eredeti preferencia-gyakoriságok „közös nevezőre” hozására, azonos 0,100-as – skálára való transzformálására. A továbbiakban ezeket a súlyértékeket tekintjük a tantárgyak népszerűségével arányos mennyiségeknek (ld. *Az elemzés transzformált adatbázisa*).

Így minden évfolyam esetében egyformán érvényes, hogy egy 50 körüli súlyértékkel rendelkező tantárgy átlagos népszerűségű. A skála két szélső értéke (0 és 100) – mint elvileg elérhető számértékek – azt jelenti, hogy az illető tárgy megítélése az adott évfolyam minden tanulója szerint népszerűtlenebb (népszerűbb) az összes többinél.

A skála 100-as terjedelme a tanulói vélemények szubjektivitása és különbözősége miatt természetesen összeszűkül. A relatív terjedelem viszont nyilván összefüggésben áll az adott évfolyam véleményének szórásával.

Adatlapok

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
biológia						6,39 63,9	6,61 60,1	6,64 60	6,06 55,1	7,39 66,8	7,2 60,2	3,02 42,6
ének	2,14 42,8	2,14 35,7	3,31 47,3	3,18 45,4	3,09 38,6	3,3 33	5,21 47,4	5,08 46,2	5,1 54	4,3 50,9	4,28 49,3	
fizika						4,57 45,7	3,77 34,3	5,01 45,6	3,48 19	2,8 30,3	3,13 29,2	1,14 25,8
földrajz						4,74 47,4	4,96 45,1	4,06 36,9	6,63 55,9	6,5 64,3		
idegen nyelv			2,66 38	2,07 29,6	3,11 38,9	4,32 43,2	5,48 49,8	4,89 44,5	6,18 61,8	6,85 68,6	7,52 74,6	3,7 66,8
kémia							5,75 52,3	3,99 36,3	2,89 25,6	3,11 31,9	2,66 20,4	
környezetismeret		3,08 51,3	3,66 52,3	3,64 52	4,48 56							
magyar	1,79 35,8	2,93 48,8	2,94 42	3,95 56,4	3,92 49	5,04 50,4	6,03 54,8	4,38 39,8	5,89 51,3	4,59 45,3	6,63 63,1	3,05 57,01
matematika	2,78 55,6	3,45 57,5	4,1 58,6	4,01 57,3	4,31 53,9	5,76 57,6	4,73 43	6,83 62,1	4,26 39,1	2,91 40,4	4,27 45,3	2,34 44,3
rajz	2,42 48,4	2,34 39	2,63 37,6	2,92 41,7	3,26 40,8	3,76 37,6	4,7 42,7	5,01 45,6	4,48 50,1	4,52 42,6	4,77 52,5	
számítástechnika									6,05 55			
technika	2,41 48,2	3,02 50,3	3,95 56,4	3,27 46,7	4,53 56,6	4,82 48,2	6,65 60,5	6,4 58,2	29,1	43,6	1,98 19,8	
testnevelés	3,57 71,4	4,03 67,2	4,75 67,9	4,95 70,7	5,21 65,1	7,13 71,3	6,4 58,2	7,98 72,6	7,18 68	7,11 58,9	5,52 59,7	3,98 63,2
történelem					4,1 51,3	5,17 51,7	6,22 56,6	5,73 52,1	7,81 67,3	4,91 53,2	7,06 64,2	3,77 57,9
filozófia												35,1
tantárgyak száma	6	7	8	8	9	11	12	12	12	11	11	7
tanulók száma	80	43	66	44	63	76	56	66	64	45	53	45
indifferencia-párok százalékos aránya	32,8	35,3	46,2	20,9	36,7	31,8	36	24,8	20,6	27,1	16,1	15,6
következetességi mutatók átlaga	74,6	78,1	78,9	86,2	75,8	80,5	76,5	81,7	85,7	83,1	91,8	91,3

*Az elemzés eredeti és transzformált adatbázisa
(a felső szám az eredeti, az alsó szám a transzformált értéket adja meg)*

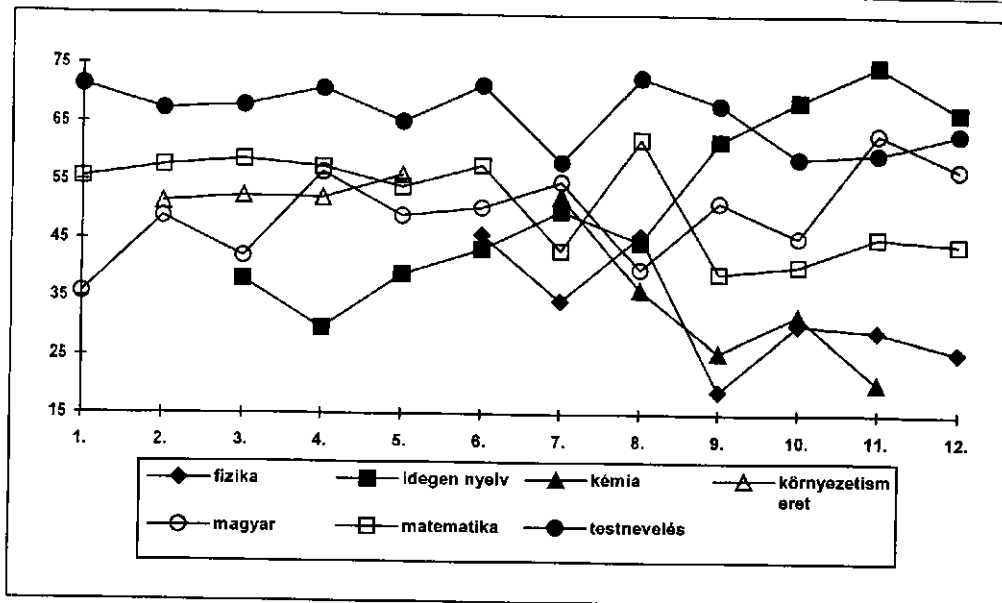
Kimutatások, grafikonok, elemzések

Az elemzés transzformált adatbázisából kiindulva, a tantárgyak népszerűségét és ezzel összefüggésben a tanulói érdeklődés alakulását különböző csoportosításban vizsgálhatjuk.

A tantárgyak népszerűségének alakulása az 1–12. évfolyamokon

Különösen szembetűnő az idegen nyelv tendenciájában növekvő népszerűsége. Ugyanakkor a fizika és a kémia tárgyakat csökkenő érdeklődés kíséri.

A testnevelés közel egyenletesen magas népszerűségnek örvend, a környezetismeret pedig mind a négy (2–5.) évfolyamon átlagos megítélésű.

Néhány tantárgy népszerűségének alakulása az 1-12. évfolyamokon

A tanulói érdeklődés változása

(Tantárgycsoportonkénti elemzés)

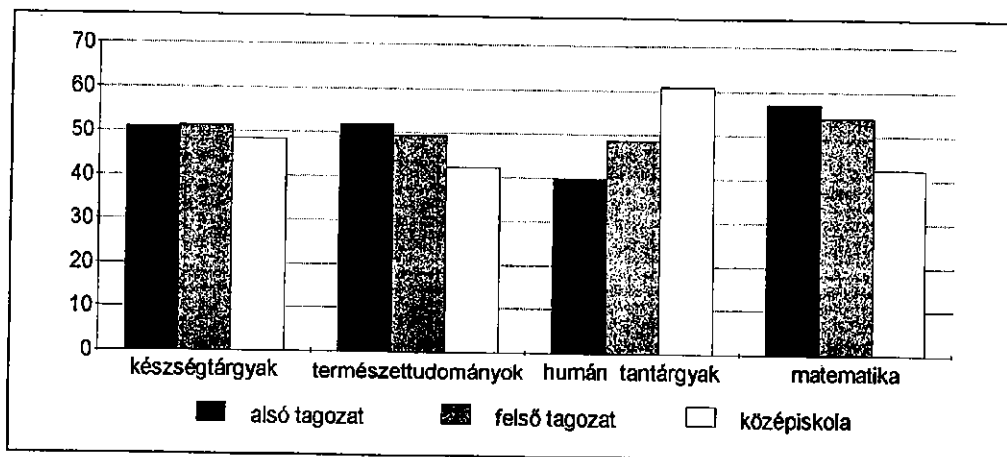
A tanulói érdeklődés alakulása áttekinthetőbbé válik, ha az azonos jellegű tantárgyakat csoportokba soroljuk, és évfolyamok helyett korcsoportonkénti kimutatást készítünk.

Tantárgycsoportok:

- készségtárgyak: ének; rajz; technika; testnevelés;
- természettudományok: biológia; fizika; földrajz; kémia; környezetismeret;
- humán tantárgyak: idegen nyelv; magyar; történelem;
- matematika.

Korcsoportok:

- alsó tagozat (1-4. évfolyam);
- felső tagozat (5-8. évfolyam);
- középiskola (9-12. évfolyam).

A tantárgycsoportok népszerűsége

(A tanulói érdeklődés alakulása)

A tanulói érdeklődés alakulását szemléltető oszlopdiagramról leolvasható:

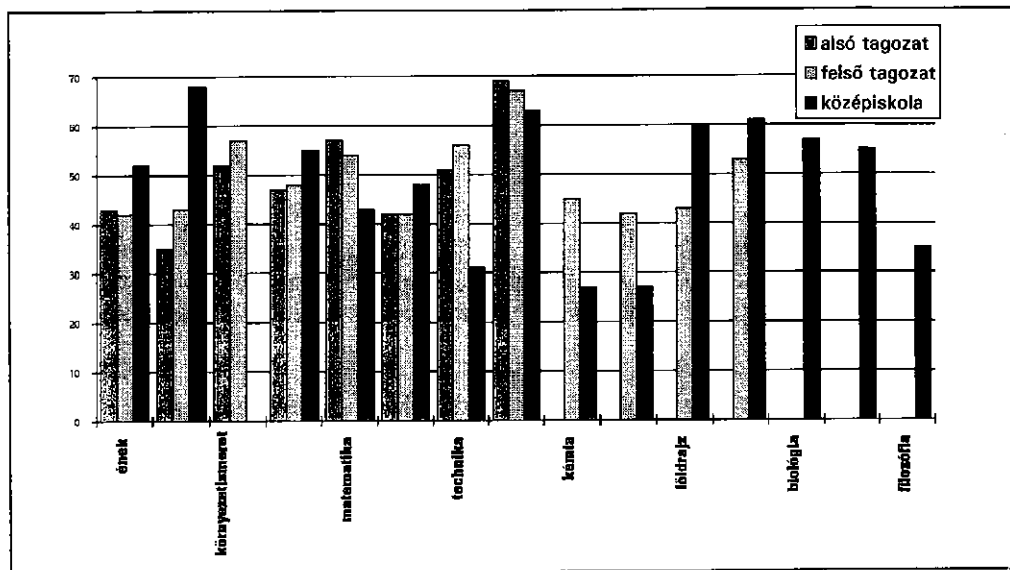
- a készségi tárgyak közel állandó és átlagos népszerűsége;
- a természettudományok és a matematika „zuhanórepülése”;
- a humán tantárgyak „előretörése”.

Tulajdonképpen a természettudományok és a matematika együttes elnépszerűtlenedését a humán tantárgyak emelkedő lépcsője egyenlíti ki.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a diákság (legalábbis a felmérésben résztvevők) kezdeti természettudományos és matematikai érdeklődése fokozatosan csökken, és a középiskola végére a diákság meghatározóan humán orientáltságvá válik.

A tantárgyak egymáshoz viszonyított népszerűsége évfolyamonként és korcsoportonként

Az évfolyamonként, illetve korcsoportonként készített oszlopdiagramok a tantárgyak relatív kedveltségét szemléltetik.

A tantárgyak egymáshoz viszonyított népszerűsége korcsoportonként

A tanulói értékrendek élessége és megbízhatósága

A tantárgyak páronkénti összehasonlításánál megengedtük az azonos preferálást, az indifferenciát (az adatlapokon X bejelölésével). Ezek %-os előfordulása – az összes párosításon belül – egyenesen arányos az adott tanuló határozatlanságával, értékrendjének „életlenségével” a tantárgyak kedveltségét illetően.

Az évfolyamonkénti összesítés az indifferencia-párok százalékos arányának csökkenő tendenciáját mutatja.

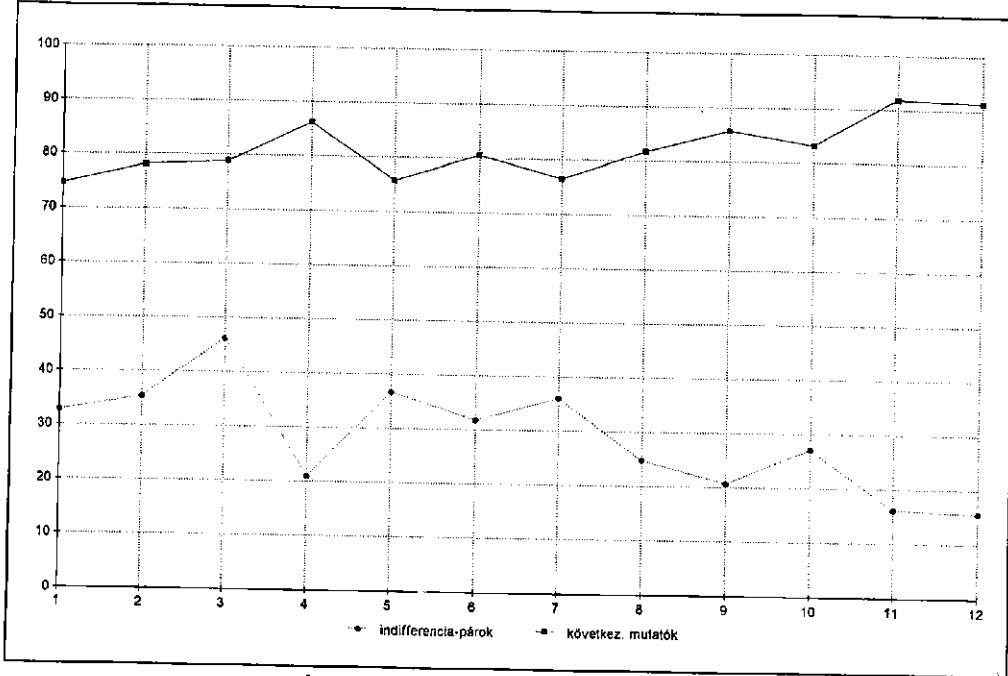
A páros összehasonlítás módszerében az értékrendek elfogadhatóságát, megbízhatóságát a következetességi mutatóval mérjük. Ez az arányszám minden évfolyamon magas (70% feletti) és tendenciájában növekedést mutat.

Összefoglalásul tehát elmondhatjuk, hogy a tantárgyak népszerűségének megítélésében a diákoknak – az egyes korcsoportokat tekintve – egyre határozottabb és megbízhatóbb véleményük van (ld. Az értékrendek élessége és megbízhatósága című grafikont).

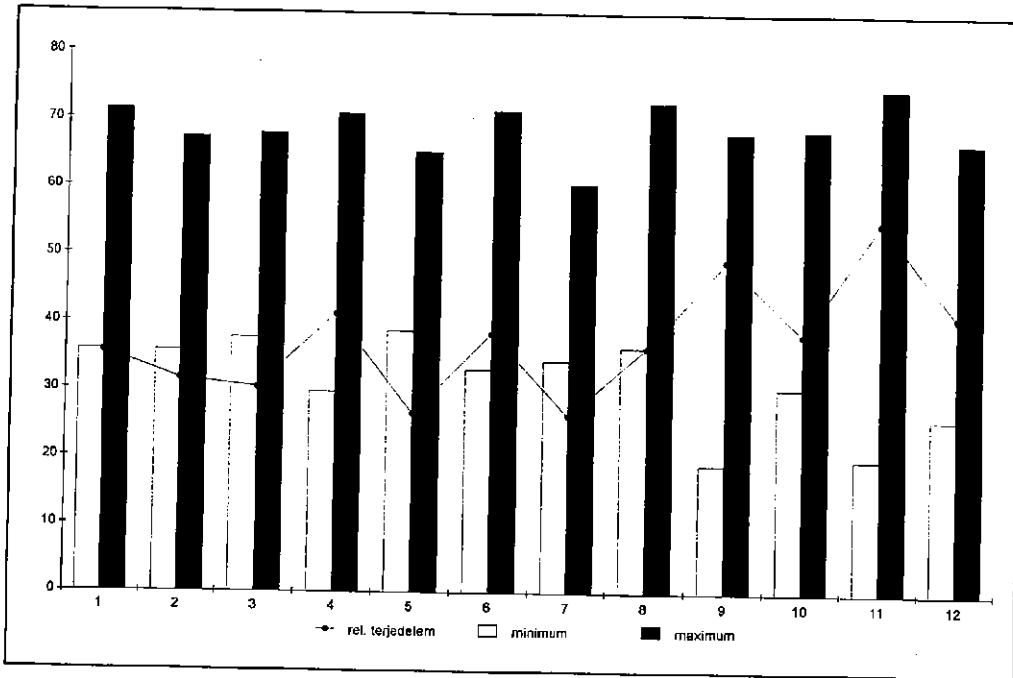
Az értékrendek terjedelme című kombinált oszlopdiagram az egyes évfolyamok legnépszerűbb (maximum), illetve legnépszerűtlenebb (minimum) tantárgyához tartozó súlyértékeket („népszerűségi mutató”) tünteti fel.

A maximumértékek csak enyhe ingadozást mutatnak, de a minimumok a középiskolák évfolyamain jelentősen lecsökkennek. Ez a tény nyilván az értékrendek élességével van összefüggésben.

Talán egy kicsit meglepő, hogy nem a matematikát, hanem a fizika és a kémia tárgyakat kedvelik itt a legkevésbé a diákok.

Értékrendek élessége és megbízhatósága

Értékrendek terjedelme

Ajánlások, további kutatási lehetőségek

Ajánlások

1. Az első fejezetben a páros összehasonlítás módszerét, mint az értékrendek feltárásának egy lehetséges módját óravázlat formájában ismertettük.

A matematikán belül elsősorban a relációk tanításához kínáltunk ezzel egy – esetjáték formájában történő – gyakorlati alkalmazási lehetőségét.

Különösen középiskolában javasolható a módszer bemutatása, mert egyrészt ritkán van alkalom a szubjektív véleménynyilvánításra, másrészt a matematika alkalmazása többnyire csak álproblémák megoldását jelenti.

2. Természetesen egy iskola tantestülete és vezetősége figyelmen kívül hagyhatja a diákok véleményét az oktatást érintő kérdésekben. De megismerni, hogy melyek az oktatás erős és gyenge pontjai, melyek a népszerű és népszerűtlen tantárgyak, van-e különbség az azonos évfolyamú osztályokban és így tovább, semmiképp sem árt.

A tanulmányban bemutatott felmérések (osztályonként csak 10–15 percet vesznek igénybe), kimutatások, elemzések (esetleg évenkénti) elvégzése és nyilvánosságra hozatala egyaránt hasznos lehet a diákság, a beosztott nevelő és a vezető számára.

További kutatási lehetőségek

1. Érdemes lenne a tanulmányban ismertetett helyi felmérést – reprezentatív minta alapján – országosan is elvégezni, és ez alapján esetleg nemzetközi összehasonlítást tenni. Tudomásom szerint ilyen jellegű vizsgálatot még nem végeztek.

2. Szinte magától vetődik fel a kérdés: Vajon egy tantárgy kedvező vagy kedvezőtlen megítélésében mennyire meghatározó a pedagógus személye? Egy – a diákok körében – népszerű tanítónak (tanárnak) vajon a tantárgyát is szeretik a gyerekek? Milyen mértékben függ a diákok többségének érdeklődése a pedagógusi tevékenységtől? Melyek az egymással összefüggő és melyek az egymástól független tényezők? Ezekre a kérdésekre talán a pedagógia és a pszichológia együttesen adhatna megközelítő választ.

3. Számomra a fenti tanulmány legfontosabb eredménye az egyes korcsoportok tantárgycsoportokra vonatkozó értékrendje volt. Ennek lényege, hogy a (felmérésben résztvevő) diákok kezdeti természettudományos és matematikai érdeklődése fokozatosan csökken, és a középiskola végére a diákság meghatározóan humán beállítottságúvá válik. Meggyőződésem, hogy egy országos (sőt egy annál szélesebb) felmérés ugyanezt a képet mutatná, bármilyen módszerrel történjék is az. Izgalmas kutatási feladatot jelenthet ennek a törvényszerűnek látszó folyamatnak az alapvető okait meghatározni.

Jegyzet

(1) „Túl sok az olyan gyerek, aki nem szereti a matematikát, minél idősebb korosztályt tekintünk, annál több.” – írja Dienes Zoltán. = VARGA TAMÁS (szerk.): *A matematika tanítása (Szemlélygyűjtemény)*. Tankönyvkiadó, Bp. 1964.

A középiskolai matematikatanítás kritikájával foglalkozik: REIMANN JÓZSEF: *Gondolatok a matematika tanításáról*. Iskolakultúra, 1994. 5. sz.

(2) A csoportos döntéshozatali eljárások, ezen belül a rangmódszerek egy összefoglalását adja: KINDLER J.–PAPP Ö.: *Komplex rendszerek vizsgálata*. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1977.

(3) A h és h_{max} komoly számításgénye miatt a kiértékelés csak számítógépes program támogatásával ajánlható.

Személyiségfejlődés és nevelés

A fejlődésmodellek integrációjának lehetősége

Ha a nevelés feladata a személyiségfejlődés segítése, ennek eredményessége nagymértékben attól függ, hogy mennyire ismerjük a segítendő fejlődést, annak alapvető jellemzőit, de az is kérdés, hogy mit tekintünk személyiségnek, fejlődésnek. Ugyanis a személyiségelméletek osztódással szaporodnak. Jelenleg száz körül van a számon tartható elméletek száma. És a történetnek nem látszik a vége: újabb és újabb elméletek születése várható.

Az új elméletek nem meghaladják vagy magukba foglalják a régieket, aminek következtében pszichológiai történeti előzménnyé válhatnának a régiek, hanem szinte valamennyi érvényesként él tovább. Az egyre vastosabb személyiségelméleti kézikönyvek (1) valamilyen szempont szerint szelektálnak és egy-két tucatnyi elméletet, irányzatot ismertetnek. Ebben a helyzetben a pedagógiák szándékosan vagy szándéktalanul valamely (leggyakrabban az éppen divatos) irányzathoz, elmélethez csatlakoznak, vagy valamilyen megfontolás alapján válogatnak, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyják a személyiségelméletek által fölhalmozott tudást. Ebben az írásban azt a kérdést vetjük föl, hogy a nevelés eredményessége érdekében mi módon lehetne a személyiségfejlődéssel kapcsolatos szerteágazó, gyakran egymásnak is ellentmondó ismereteket, forrásokat hasznosítani.

A személyiségfejlődés kutatásának sokféle megközelítését az áttekinthetőség érdekében két szempont szerint csoportosítjuk.

1. A személyiségelméletek mindegyike foglalkozik a személyiség fejlődésének mibenlétével. E szemponton belül vannak elméletek, amelyek csak a fejlődést meghatározó tényezőkről értekeznek (Adler például a szülők, valamint a gyerekek születési sorrendjének szerepét hangsúlyozza. Fromm a specifikus szociális és kulturális feltételek szerepét tekinti döntőnek, Mead és a szociálpszichológusok többsége szerint a biológiai tényezők mellékesek a személyiség fejlődésében, mások az öröklött adottságokból vezetik le a fejlődést stb.).

A fejlődést meghatározó tényezők mellett egyes elméletek a folyamatos fejlődésre építenek (például Jung, Kelly), mások a szakaszos fejlődést vallva, különböző szempontú szakaszokat ismertetnek (például Freud, Allport, Maslow, May stb.)

2. A másik megközelítés értelmében a személyiségelméletek kimondva vagy kimondatlanul holisztikusak: a személyiséget mint egészet tekintik, a fejlődést is a személyiség egészére értelmezik, vagyis olyan fejlődési sajátságokat törekszenek megragadni, feltárni, amelyek általában, a személyiség valamennyi részterületére érvényesek. Így születtek és születnek a személyiségfejlődés átfogó leírásai, modelljei. A személyiség egyes részterületeivel (érzelem, értelem, szocialitás stb.) foglalkozó kutatók célja az egyes részterületekre érvényes fejlődési sajátságok megismerése. Így születtek és születnek a személyiségfejlődés részterületeinek leírásai, modelljei.

A szakaszos fejlődés modelljei kétdimenziósak. Az egyik dimenzió a fejlődés valamely átfogó jellemzője, a másik pedig az életkor (az egymást követő életkori szakaszok sora), illetve ennek egy kevésbé merev változata: az idő. Abban az értelemben, hogy valamely fejlődési szakasz kialakulása időben lejátszódó érési/tanulási folyamat, amely az egyes emberekben különböző életkorban következik be, vagyis konkrét életkorhoz nem köthető.

Freud például közismerten a pszichoszexuális fejlődést tekintette a személyiségfejlődés lényegének, amely öt életkori szakaszban valósul meg: 0–1 év orális, 2–3 év anális, 4–5 év fallikus, 6–12 látens,

13 < év genitális fejlődési szakasz. Idézzük fel, hogy Freud szerint a személyiség strukturális szempontból három egymásra épülő rendszer: id, ego, szuperego. Erikson később (1950, 1963) megtartva Freud első négy fejlődési szakaszát más fejlődési jellemzőt választott: a *pszichoszociális fejlődést* tekintette lényegesnek, továbbá az egész életre kiterjesztette a szakaszokat. Az egyes szakaszok sikeres és sikertelen alakulásának következményei szemléletesen jellemzik azok lényegét: 0–1 év remény–félelem, 1–3 év az akarat hatalma–„önkétely”, 4–5 év cél–értéktelenség, 6–11 év kompetencia–inkompetencia, 12–20 hűség–kétség, 20–24 szerelem–szabadosság, 25–65 gondoskodás–önzés, 65 < bölcsesség–céltalanság és kétségbeesés. Allport a személyiségfejlődés lényegének az *énfejlődést* tekintette. Az életkori szakaszok: 0–15 hónap testi énézés, 2 év körül jelenik meg az önazonosság–érzés és az önbecsülés érzése, 4–6 év az „önkiterjesztés” és az énkép kialakulása, 6–12 év a feladatokkal önállóan megbirkózó én, 12 < az önmegvalósításra, az életprogram megválasztására törekvő én, majd az érett személyiség, amelynek hat jellemzőjét adja meg az elmélet. Végül érdemes felidézni egy kevésbé közismert kutató, May fejlődéselméletét, amely a *tudatosság, a tudat fejlődését* tekintti meghatározó jellemzőnek. Nincsenek merev életkori határok: 0–2 a tudatosság előtti szakasz, a 2–3 év és a serdülés a kialakuló tudatosság szakasza, erre épül a hétköznapi éntudat, majd – akinél egyáltalán kialakul – a kreatív éntudat. A részleges modellek közül tekintsük az *értelmi fejlődés Piaget-féle (2) szakaszait* (0–2 év szenzomotoros, 2–7 művelet előtti, 7/8–11/12 év konkrét műveleti, 12–16 év formális műveleti szakasz), a *szociomórális fejlődés Kohlberg (3) által kidolgozott szintjeit és szakaszait* (kisgyermekkor: prekonvencionális szint, nagygyermekkor: konvencionális szint, serdülő- és felnőttkor: posztkonvencionális szint, a szintek két-két szakaszra tagolódnak), valamint Maslow (4) közismert *szükséglet-hierarchiáját* (fiziológiai szükségletek, a biztonság szükséglete, a hovatartozás és a szere-

tet szükséglete, a megbecsülés, valamint az önmegvalósítás szükséglete).

Az integráció néhány előjele

A személyiségfejlődés időben megvalósuló folyamat, de a konkrét életkori fejlődési szakaszok, az életkor szerepe már a fenti példák láttán is megkérdőjelezhető. A probléma mindenekelőtt abból fakad, hogy azonos naptári életkorú személyek fejlettsége nagyon különböző. A különbség mértéke években kifejezve általában nagyobb, mint a fejlődési szakasz által átfogott évek száma. Például az érési folyamatokat tekintve az egynapos újszülöttek több hónapot kitevő mértékben különböznek egymástól; a hatévesek érésbeli különbségei 1–2 évet, a serdülés legkorábbi és legkésőbbi kezdete pedig 3–4 év különbséget is kitesz. Az intellektuális fejlődésben a hatévesek közötti különbség eléri az 5 évet, az ifjúkorban pedig a 8–10 évet is. Az egyéni különbségek miatt nem sok értelme van a pontosan megadott életkori szakaszoknak, mert a szakaszon kívül rekedtek esetleg többen vannak, mint a besorolhatók. További probléma, hogy az életkor előrehaladtával egyre növekszenek az egyéni különbségek, egyre bizonytalanabb az életkori szakaszokba való besorolás lehetősége. A személyiség fejlődésének különböző részterületei különböző mértékben függenek az életkortól: leginkább életkorfüggő az érés, ennél kevésbé az értelmi fejlődés, még kevésbé a szociális, az erkölcsi fejlődés.

Nem véletlen, hogy a szakaszos fejlődés elméleteivel párhuzamosan léteznek a folyamatos fejlődés elméletei. Az utóbbi két évtizedben a szakaszos fejlődést cáfoló kiterjedt szakirodalom halmozódott fel, amelynek alapján ma már a fejlődést kutatók körében általánossá kezd válni a folyamatos fejlődés elméletének elfogadása. Nem indokolható, hogy a pedagógia figyelmen kívül hagyja ezt a paradigmátikus jelentőségű fejleményt.

A korai fejlődéselméletek sorsdöntő szerepet tulajdonítottak a születést követő éveknek, illetve az első 5–6 évnek, és a serdülőkor végével a fejlődést befejezettnek tekintették (a fenti példák között is több

ilyen elméletet talál az olvasó). Viszonylag ritka az életkor egészére kiterjeszkedő fejlődésemélet (a példák között lásd Erikson elméletét). Az utóbbi évtizedekben a helyzet gyökeresen megváltozott. A élethossziglan tartó fejlődés (life-span development) a humán fejlődés kutatásának alapvető témájává vált (például a Max Planck Institute for Human Development and Education köz-

ponti témája a life-span development). (5) Az egész életen át tartó fejlődés elmélete nem azt hirdeti, hogy a gyermekkorak nincsen kitüntetett jelentősége a személyiség kialakulásában, hanem csak azt, hogy a gyermekkor nem feltétlenül sorsdöntő, továbbá azt, hogy a személyiség fejlődése nem szükségszerűen zárul le a serdüléssel, hanem a szociális közegtől, a lehetőségektől függően egész életen át folytatódhat, és sokak esetében folytatódik is egészen a felgyorsuló biológiai leépülésig. A személyiség élethosszig tartó fejlődésének kutatási eredményei lényegesen módosítják az

emberről, az emberi személyiség fejlődési lehetőségeiről kialakult eddigi szemléletmódot, ami fontos következményekkel jár a pedagógiára, az iskolai nevelésre nézve is.

A személyiségfejlődés folyamatát az elméletek többsége (akár a szakaszos, akár a folyamatos fejlődést tekinti érvényesnek) úgy írja le, hogy a változások az előzményekre épülnek, az előzmények a fejlődés feltételei (néhány kivételtől eltekintve a felsorolt példák ilyenek). E szemléletmód következményeként az egymást követő fejlődési szakaszok helyett egyre gyakrabban

egymásra épülő szintekként, hierarchiaként modellezik a személyiség fejlődését, amely szintek nem pusztán egymás előfeltételei, hanem az alsóbb szintek relatív önállóságát meghagyva a felsőbb szintek magukban foglalják az alsóbbakat (ilyen jellegű szemléletmódot tükröznek a példák között Kohlberg szociomorális fejlődési modellje és Maslow szükséglet-hierarchiája, de a Freud-

féle id-ego-szuper-ego hierarchia is ezt példázza).

E példákon túl sokféle kutatási eredmény jelzi, hogy a személyiség hierarchikus rendszer, fejlődési szintjei az alsóbb szintek komponenseiből építkezve, kibontakozva épülnek ki, miközben az alsóbb szintek relatív önállósága megmarad. A személyiség működése és viselkedése a hierarchiák kiépültségétől függő hatékonysággal, a szintek kölcsönhatásával valósul meg. A pedagógia, a személyiségfejlesztés szempontjából ez azt jelenti, hogy a hierarchia felsőbb szintjeinek kiépülését az alsóbb szintekre építve segíthetjük elő.

Áttérve a kétdimenziós modellek másik dimenziójára, a személyiségfejlődés jellemzőjére, azt láthatjuk, hogy minden megkülönböztethető modell más és más jellemzőt vél meghatározónak (bár a különbség nemritkán terminológiai szintű csupán). Az átfogó, vagyis a személyiségfejlődés egészére érvényesként felmutatott jellemzők közül négy példát soroltunk fel: Freud szerint a pszichoszexualitás, Erikson szerint a pszichoszocialitás a személyiségfejlődés meghatározója, Allport az énfejlődést, May a tudatosság fejlődését tekintette átfogónak.

A személyiségfejlődés folyamatát az elméletek többsége (akár a szakaszos, akár a folyamatos fejlődést tekinti érvényesnek) úgy írja le, hogy a változások az előzményekre épülnek, az előzmények a fejlődés feltételei (néhány kivételtől eltekintve a felsorolt példák ilyenek). E szemléletmód következményeként az egymást követő fejlődési szakaszok helyett egyre gyakrabban egymásra épülő szintekként, hierarchiaként modellezik a személyiség fejlődését, amely szintek nem pusztán egymás előfeltételei, hanem az alsóbb szintek relatív önállóságát meghagyva a felsőbb szintek magukban foglalják az alsóbbakat

Mivel az átfogó jellemzőkről szerzőik azt vallják, hogy az általuk feltárt jellemző a személyiségfejlődés egészére érvényes, ebből az következik, hogy ezek egymást vagy kizárják, vagy specifikus jellemzők, amelyek csupán a személyiség valamely részterületére, de nem az egész személyiségfejlődésre érvényesek. Természetesen fölmerül a kérdés, hogy a sok személyiségelmélet között nincsen-e olyan, amely a meghatározó, a személyiségfejlődés egészére érvényes jellemzőt tárta föl, csak eddig még nem ismertük fel és el. Végül az is kérdés, hogy létezik-e ilyen átfogó, meghatározó személyiségfejlődési jellemző. Belátható, hogy elméletileg (hiszen ebből a szempontból integrálhatóvá válna a sokféle személyiségelmélet) és gyakorlatilag is előnyös lenne az átfogó jellemző felismerése, hiszen ez a pszichiátria, a pszichoterápia, a pedagógia, a nevelés számára a gyógyításhoz, a fejlesztéshez lényeges kiindulás lehetne.

Ebben az írásban nincs hely arra, hogy elmélyedjünk a sokféle megközelítés alapján leírt különböző fejlődési szakaszok, szintek tartalmaiban. De talán nem is szükséges, hiszen első tekintetre is sejthető (még a felsorolt néhány példa megnevezéseire figyelve is), hogy a szakirodalom alapján felmutatott hasonlóságok mellett léteznek mélyebben fekvő közös sajátságok különösen a fejlődés kezdeteit tekintve. A felsorolt példák szemléltetve a következő hipotézisek fogalmazhatók meg:

1. Az orális, az anális szakasz (Freud, 0–1, illetve 1–3 év); a remény–félelem és az akarat–kétely szakasza (Erikson, 0–1, illetve 1–3 év); az énejlődés „érzése”: testi énézés, önazonosságérzés, önbecsülés-érzés szakasza (Allport, 0–15 hónap, 2 év körül); a tudatosság előtti szakasz (May, 0–2 év); szenzomotoros szakasz (Piaget, 0–2 év); prekonvencionális szint (Kohlberg, kisgyermekkor); fiziológiai szükségletek (Maslow). Strukturális szempontból az id szintje (Freud) az eddigiekkel hasonló jellegű tartalmakat képvisel. Ezeknek a szakaszoknak, szinteknek a lényege, hogy a viselkedést az öröklött komponensek szabályozzák. A komponensrendszer-elmélet nyelvén (6) fogalmazva: ez az öröklött komponens-

rendszer szintje, amelynek a relatív önállósága egész életünkben megmarad, de aktuális helyzetekben, illetve súlyos betegség, leépülés esetén magasabb fejlettségi szintünkről vissza is csúszhatunk az öröklött komponensrendszer szintjére, minek következtében viselkedésünket dominánsan ez szabályozza.

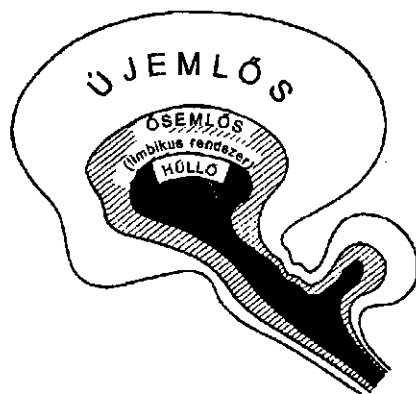
2. A fallikus és látens szakasz (Freud, 4–6 és 6–12 év); a cél-értéktelenség és a kompetencia–inkompetencia szakasza (Erikson, 4–5 és 6–11 év); az önkiterjesztés és az énkép, valamint a feladatokkal megbirkózó én kialakulása (Allport, 4–6 és 6–12 év); a kialakuló tudatosság (May); művelet előtti és konkrét műveleti szakasz (Piaget, 2–7 és 7–12 év); konvencionális szint (Kohlberg, középső- és nagygyermekkor) a hovatartozás és a szeretet szükséglete (Maslow). E szakaszok és szintek tartalmukat tekintve hasonlítanak a Freud-i ego tartalmi jegyeire. A közös jellemzőiket tekintve az exploráció, a próbálkozásos, az utánzásos, a mintakövetéses, egyszóval a tapasztalati tanulás eredményeként alakulnak ki, létrehozva a személyiség tapasztalati komponensrendszerét. A személyiség működését és viselkedést egyre inkább a tapasztalati elsajátított komponensek befolyásolják, amelyek szabályozó szerepe a serdülésig dominánssá válhat.

3. A genitális szakasz, illetve a szuperego szintje (Freud, 13 < év); a hűség és kétség szakasza (Erikson, 12–20 év); az önmegvalósításra, az életprogram megválasztására törekvő én (Allport, 12 < év); a hétköznapi éntudat szakasza (May); formális műveleti szakasz (Piaget, 12–16 év); a posztkonvencionális szint első szakasza (Kohlberg, serdülőkor); a megbecsülés szükséglete (Maslow). Ezeknek a szakaszoknak és szinteknek a tartalmai arra utalnak, hogy a személyiség megkezdte kiszabadulását az itt és most tapasztalati kötöttségek alól a természeti és a szociális szabályszerűségek felismerésével és értelmezésével. Az erre a szintre eljutó személyiség működését és viselkedését egyre inkább a szabálytudat, a szabályok, törvényszerűségek követése is befolyásolja. Kialakulhat az értelmező komponensrendszer, amely dominánssá válhat a személyiség működésének és viselkedésének szabályozásában.

4. Azok az elméletek, amelyek a felnőttkori fejlődést is elismerik, még egy fejlődési szint lehetőségét körvonalazzák. Mivel az élethossziglani fejlődés lehetősége viszonylag új felismerés, még kevés ismerettel rendelkezünk a közös jellemzőket illetően. A legtöbbet talán *Allport*nak az érett személyiségre vonatkozó leírása (7), *Mayne*nek a kreatív éntudatról szóló fejtegetése, *Kohlberg*nek a posztkonvencionális szint második szakáról (a saját erkölcsi értékrend értékelése általános, absztrakt szinten) adott jellemzése, valamint *Maslow*nak az önmegvalósítás szükségletére vonatkozó értelmezése nyújt. Ezekből a jelzésekből, valamint az én, az éntudat fejlődésére vonatkozó kutatásokból (8) arra lehet következtetni, hogy az ember önreflexív képességének köszönhetően megértheti, értelmezheti saját személyiségét, működési, viselkedési, fejlettségi, értékrendbeli sajátosságait is. Kialakulhat az önértelmezés szintje, komponensrendszere.

A fenti általánosítások nem pusztán a hivatkozott forrásokra támaszkodnak. Ugyanis az alapot a következő cím alatt ismerttetett összefüggések szolgáltatják. Ez tette lehetővé a fenti rövid, utalásszerű ismertető elemzést.

A neuroetológia integrációs szerepe

1. ábra

Az emlősgy evolúciós „emeleteinek”
 sematikus ábrázolása
 (MacKlean nyomán, 1952)

A modern etológia egyik kibontakozóban lévő ága, a neuroetológia az idegrendszer és a viselkedés közötti közvetlen funkcionális összefüggéseket kutatja. E kutatások egyik alapvető felismerése az agy hierarchikus struktúrája és a viselkedésszabályozás hierarchiája közötti összefüggés. Az már nagyon régóta ismert, hogy az agy anatómiai három egymásra épülő, egymást magában foglaló struktúra. Az is ismert, hogy ez az egymásra épülés a filogenezis eredménye. Ezeket a felismeréseket MacKlean foglalta össze 1952-ben (1. ábra). A legfelső képződményt hüllőagnak, az erre ráépült ősemelőagnak (limbikus rendszernek) és a legkésőbbi réteget újemelőagnak nevezik (ez a tudás az élettani kézikönyvek sztenderd anyaga). (9) E struktúrák funkcióit kutatva sokféle hipotézis született. MacKlean 1973-ban közzétett könyve (10) a viselkedés szabályozásában betöltött szerepeit írja le. Mint látni fogjuk, ezek a filogenezis során egymásra épülő struktúrák és sajátos viselkedésszabályozó funkcióik a személyiségfejlődés hierarchikus szintjeinek kiépülési lehetőségei is.

1. A *hüllőagy* a viselkedés filogenetikai szabályozója. A viselkedés több száz öröklött komponense (a biológiai, fiziológiai szükségletek, a viselkedési hajlamok, mint például a rangsorképző hajlam, az utánzási hajlam, az érzelmi kommunikáció jelrendszere, a reflexek, a mozgásszervek, az artikuláció szerveinek potenciáljai) az aktuális belső állapotnak és külső helyzetnek megfelelő viselkedés alapja, amely az egyén és a faj biológiai túlélésének szolgálatában szerveződik akcióvá. Az újszülött nem képes az önálló viselkedésre. Több, mint tíz év kell ahhoz, hogy ivaréretté váljon. Az öröklött viselkedési komponensek többsége csak fokozatosan, a genetikailag programozott egy-másfél évtizednyi érési folyamat eredményeként válik működőképpé. Az érési folyamatok eredményeként kiteljesedik az öröklött komponensrendszer, kifejlik a *genetikus személyiség*. Ennek a folyamatnak a döntő része 2,5–3,5 éves korig megy végbe (eddig például az agy tömege a felnőtt agyának 75–85 százalékát éri el, ami a születéskor a felnőtt agy mindössze egy-

negyedét teszi ki). Az érés második szakasza a serdülésig tart, a harmadik pedig a serdülés idején játszódik le. Ezek az érési szakaszok tükröződnek a személyiségfejlődés átfogó és részterületekre vonatkozó szakaszolási javaslataiban. Az érési események bekövetkezései azonban a személyiség fejlődésének csak szükséges, de nem elégséges feltételei. Meghatározott érési feltételek létrejötte előtt a személyiség fejlődését szolgáló tanult komponensek nem jöhetnek létre (például a kéz finommozgását megvalósító koordináció létrejötte előtt nem lehet az írást elsajátítani, de ennek az érési folyamatnak a lezárulásából nem következik az írás készsége). Egyszóval az érési szakaszokból nem következnek személyiségfejlődési szakaszok. Az újszülött viselkedése kizárólag a már aktív öröklött komponenseknek köszönhetően valósul meg, és az intenzív érés időszakában, úgy 2,5–3,5 éves korig egyértelmű a hüllőagy viselkedésszabályozó dominanciája. Az öröklött komponensrendszer viselkedésszabályozó funkciója életünk végéig alapvető marad, de az ősemelő- és az újemelő megfelelő tanulási eredményeknek köszönhetően több-kevesebb, esetleg domináns szerepet játszhat a viselkedés szabályozásában.

2. Az *ősemelő* teszi lehetővé a tapasztalati (az észleléssel, a próbálkozással, az utánzással megvalósuló) tanulást, amelynek következtében megvalósulhat az öröklött komponensrendszer kötöttségei alóli felszabadulás, a környezethez, a feltételekhez történő ontogenetikus adaptáció. Ez a tanulási folyamat a születéssel kezdődik és az életünk végéig tart. A szokásos természeti és szocializációs közeghez adaptálódva (amelyben sok tízezer éve élnek az emberek) általában kialakul a felnövekvők tapasztalati komponensrendszere, *tapasztalati személyisége*, szokásos szóhasználattal: második természete, amely megszilárdulása után lassan változik. Az emberek többsége második természetének dominanciájával éli le az életét. Ez azonban csak lehetőség. Felbomlott, közömbös szociális környezetben akár életre szólóan csökevényes maradhat a szocializáció, a tapasztalati személyiség. Ami azt jelenti, hogy az ilyen emberek

megrekednek a genetikus személyiség szintjén, viselkedésük szabályozását dominánsan az öröklött komponensrendszer határozza meg. A már kialakult tapasztalati személyiség súlyos betegség, drogfüggőség és hasonló személyiségromboló hatások következtében széteshet, a viselkedésszabályozásban az öröklött komponensrendszer dominánssá válhat. Korunk jellemzője, hogy növekszik a csökevényesen szocializált és szétesett személyiségek aránya. A különböző hatékonyságú szociális közeg, nevelés következtében a tapasztalati személyiség kialakulása és megszilárdulás nagy fáziskülönbséggel következik be. Már a gyermekkor végéig kialakulhatnak szilárd, alig nevelhető tapasztalati személyiségek, különösen szembetűnő ez a fejlemény a deviáns szubkultúrákban nevelkedő gyerekek körében. A gyermekkorra egyébként köztudottan a tapasztalati tanulás, a tapasztalati személyiség alapozása jellemző. Ugyanakkor az emberek többségében csak a serdülőkor vége után szilárdul meg tapasztalati személyiségük, de sokan és egyre többen vannak, aki csak felnőttkorban éri el ezt a szintet, némelyek viselkedését pedig egész életükben dominánsan az öröklött komponensrendszerük szabályozza.

3. Az *újemelő* (a korábbi struktúrákat körülvevő nagyagykéreg) az itt és most tapasztalatai, a tapasztalati személyiség kötöttségei alóli felszabadulást teszi lehetővé. Ennek szembeszökő megnyilvánulása a játék. A játék szimulatív tevékenység, vagyis olyan tevékenység, amely függetleníti magát a tényleges tevékenység kötöttségei alól.

A szimulatív viselkedésszabályozás lehetőségének köszönhetően válunk képessé a természeti, társadalmi szabályszerűségek felismerésére, szabályok, törvények megfogalmazására és követésére. A viselkedés tapasztalati szintű szabályozása a korábbi tapasztaltok, implicit (belső, nem tudatosult) szabályok alapján és a viselkedés tényleges következményeiről kapott visszacsatolt információknak köszönhetően valósul meg. Az újemelőnek és a nyelvnek köszönhetően új szabályozási szint jöhet létre, amelyben a felismert és explicit szabályok is közreműködnek.

Ezen a szinten az explikált szabályhoz is mérjük a tevékenységünket, viselkedésünket (például képessé válhatunk ismert természeti törvények, szerelési útmutatók, tervrajzok alapján eredményesen cselekedni, illetve képessé válhatunk szabályszerűségek megismerésére, értelmezésére és explicit megfogalmazására). E lehetőség valóra válásának, vagyis az értelmező komponensrendszer, az *értelmező személyiség* kialakulásának a tapasztalati személyiség előzetes létrejötte és a nyelv elsajátítása az előfeltétele.

4. A két agyfélteke egymásra reflektáló specializációja a filogenezis eredményeként a „hierarchia negyedik szintjét” hozta létre (MacLean terminológiájával ez a „fourune brain”). Ez teszi lehetővé az önreflexió, az introspekció, az önértékelés, a tudatos önkontrol, önfejlesztés elsajátítását. Az előző cím 4. pontjában láthattuk néhány pszichológus tapasztalataiból származó hasonló következtetéseit. Az önreflexió lehetősége az ember-szabású majmokban is bizonyítottan létezik. Az önreflexió a

kisgyermek saját testének felderítésével, tükröképének, nevének önmagára vonatkoztatásával, „önazonosításával” már él ezzel a lehetőséggel. Az értelmező (szabályfelismerő, modellező, szabályexplikáló és explicit szabályhasználó) személyiség kialakulása lehetővé teszi, hogy a jól bejáratott értelmező komponensrendszer eszközeivel az önreflexiót önértelmezésre használjuk. Ennek köszönhetően képessé válhatunk arra, hogy az ember, önmagunk mű-

ködésének, viselkedésének szabályait felismerjük, modellezzük, explikáljuk (a embertudományok évszázadunk második felében elért eredményei azt mutatják, hogy ez ma már nem csak lehetőség). E tudás birtokában az értelmező szintre eljutott emberek a személyiség működésének és viselkedésének explicit szabályait megértve, elsajátítva és önmagukra vonatkoztatva új szabályozási rendszert, önértelmező

Az eddigi ismertetés azt mutatja, hogy az embernek a filogenezis eredményeként négy szintű, egymással kölcsönhatásban működő hierarchikus agya alakult ki, amely lehetővé teszi, hogy az érési folyamatokat követve tapasztalati személyiséggé fejlődjön, hogy a természeti és szociális közeghez adaptálódjon. A társadalom által felhalmozott értelmező tudástól függően az egyén e tudás elsajátításának köszönhetően értelmező személyiséggé fejlődhet, valamint az is lehetséges, hogy az értelmező komponensrendszer birtokában az ember és önmaga működésének, viselkedésének értelmezést is elsajátítsa, hogy önértelmező személyiséggé fejlődjön.

komponensrendszer fejlesztetnek ki önmagukban. Gondolkodásuk és viselkedésük szabályozásában az öröklött szabályozók, a tapasztalatra visszacsatoló, valamint az explicit természeti, társadalmi szabályokat is tudatosan hasznosító szabályozást az *önértelmező személyiség* kialakulásával kiegészítheti az önértelmező szabályozás is. Ennek a lehetőségnek a valóra válása gyökeres fordulatot ígér mind az egyes emberek életében, mind a társadalmak fejlődésében az ilyen fejlettségi szintre eljutó emberek arányának növekedése esetén (e témáról lásd az „Énkibontakozás és nevelés. Csíkszentmihályi Mihály proféciaja” című írást az Iskolakultúra következő számában).

hályi Mihály proféciaja” című írást az Iskolakultúra következő számában).

Az eddigi ismertetés azt mutatja, hogy az embernek a filogenezis eredményeként négy szintű, egymással kölcsönhatásban működő hierarchikus agya alakult ki, amely lehetővé teszi, hogy az érési folyamatokat követve tapasztalati személyiséggé fejlődjön, hogy a természeti és szociális közeghez adaptálódjon. A társadalom által felhalmozott értelmező tudástól függően

az egyén e tudás elsajátításának köszönhetően értelmező személyiséggé fejlődhet, valamit az is lehetséges, hogy az értelmező komponensrendszer birtokában az ember és önmaga működésének, viselkedésének értelmezést is elsajátítsa, hogy önértelmező személyiséggé fejlődjön. A fejlődés második-negyedik szintjének kialakulása nem szükségszerű, hanem filogenetikailag adott lehetőség. Ebből következően a genetikus személyiség érési folyamatain túl a személyiségfejlődésnek nincsenek életkori szakaszai. Az életkori szakaszolás mint a fejlődés egyik dimenziója az idő dimenziójává szelődül. A második-negyedik szint domináns viselkedésszabályozó szerepet játszó kialakulása ugyanis a szociális környezettől, a tanulás tartalmaitól, folyamataitól függ. A tapasztalati személyiség az emberek túlnyomó többségében kialakul, az értelmező szint dominanciája csak a fejlettebb társadalmakban, rétegekben felnövekvő emberek egy részének adatik meg, az önértelmező személyiség szintjére pedig ma még kevesen juthatnak el (egyrészt azért, mert az embertudományok eredményei még nehezen hasznosíthatóak, másrészt e tudás tömeges elsajátításának, tömegkultúrává válásának kezdeti jelei csak az utóbbi évtizedekben kezdenek kitapinthatóvá válni).

Azt láthattuk, hogy a személyiségfejlődés jellemzője (a fejlődési modellek másik dimenziója) szinte minden elméletben más és más. Kérdés, hogy a fent jellemzett fejlődési modellnek mi a lényeges jellemzője, mi az egzisztenciális funkciója. A leírásból talán további fejtegetés nélkül is nyilvánvaló: a személyiségfejlődésnek ez a dimenziója az ontogenetikus adaptivitás eredményességének, hatékonyságának a javulása, a kötöttségek alóli fokozatos felszabadulás, egyszerűen a *kreativitás* ontogenetikus növekedése.

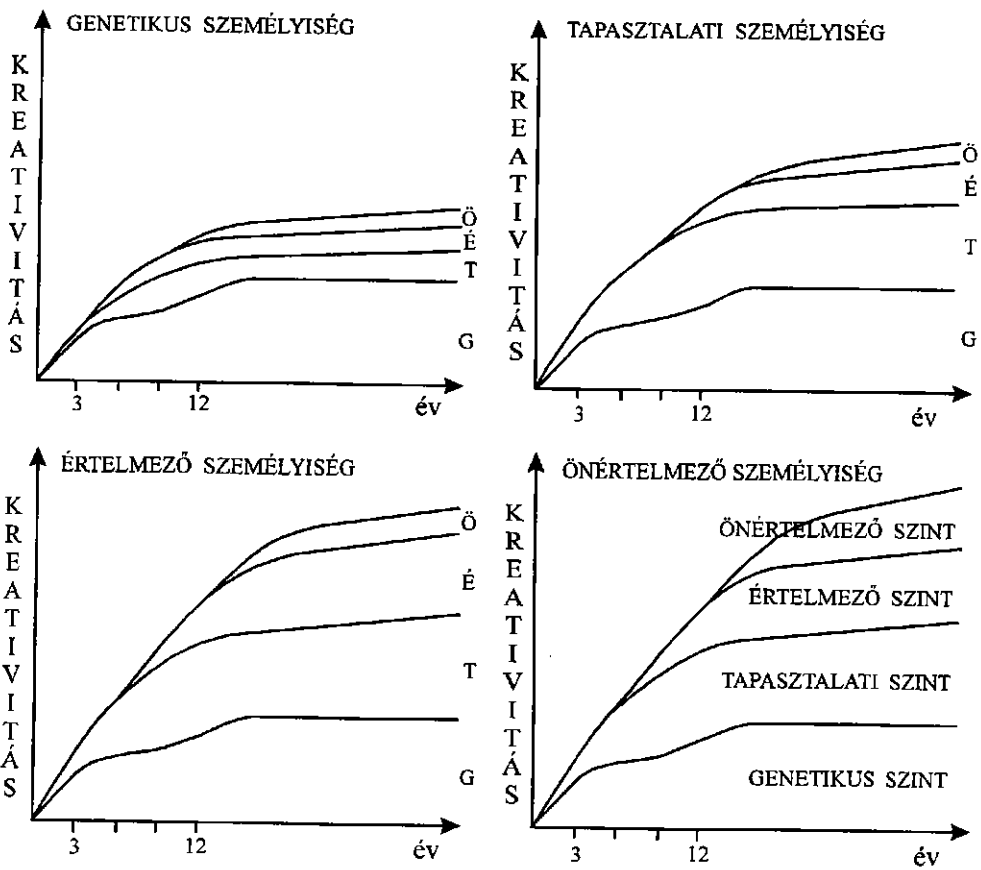
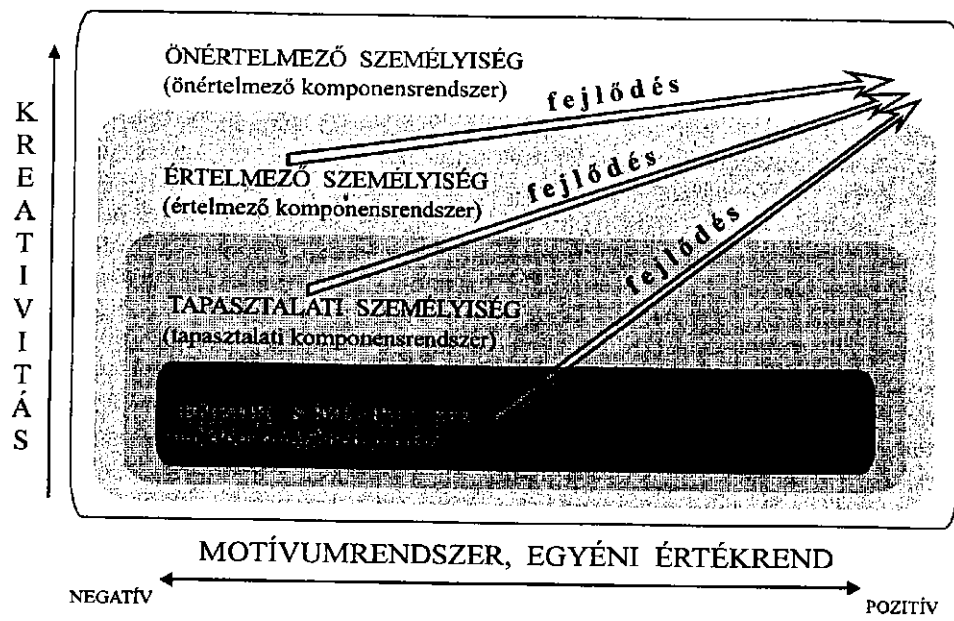
A személyiségfejlődés legtöbb átfogó és részterületekre vonatkozó modellje lényegében az adaptivitás, a kreativitás növekedését írja le a választott jellemző konkrét tulajdonságaiba ágyazottan. Az eddigiek alapján: az ontogenetikus adaptivitás, a kreativitás növekedése a személyiségfejlő-

dés egyik átfogó jellemzője, amely a személyiségfejlődés egészére és valamennyi részterületére egyaránt érvényes. Ez úgy értendő, hogy az adaptivitás, a kreativitás növekedése önmagában véve még nem személyiségfejlődés.

Az egyéni értékrend mint a személyiségfejlődés harmadik dimenziója

A kutatók általában nem foglalkoznak az értékrend kérdéseivel abban az értelemben, hogy a kutatott téma, tulajdonság, összefüggés etikai szempontból jó-e vagy nem. A személyiségfejlődés kutatóinak többségére is érvényes ez a megállapítás. Még kifejezetten az erkölcsi fejlődést kutatókra is. Ha például a fent hivatkozott Kohlberg-féle szociomoralis fejlődéselmélet szintjeinek és fokozatainak lényegét tekintjük, egyértelmű, hogy az erkölcsi viselkedés hatékonyságának, kreativitásának növekedéséről van szó, vagyis az imént tárgyalt fejlődési dimenzióról. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a személyiség lényeges, a kreativitásnál is fontosabb jellemzője az egyéni értékrend mint motívumrendszer, amely alapvető szerepet játszik a személyiség működésének és viselkedésének szabályozásában. Ha ez így van, a pozitív egyéni értékrend (motívumrendszer) kialakulása, megszilárdulása, az egyéni értékrend pozitív irányú változása a személyiségfejlődés harmadik dimenziója. A kreativitás növekedése önmagában véve egyre hatékonyabb szörnnyeteket eredményezhet (és bőséges tapasztalattal rendelkezünk arra nézve, hogy növekvő arányban eredményez is), ha az a negatív, antiszociális értékrend kialakulásával, megszilárdulásával jár együtt. A nevelés elsőrendű célja, feladata nem lehet más, mint a pozitív egyéni értékrend kialakulásának, megőrzésének, megszilárdulásának, pozitív irányú változásának az elősegítése.

A 2. ábra felső része azt szemlélteti, hogy a kreativitás növekedése és az egyéni értékrend pozitív irányú változása együtt eredményezi a személyiség fejlődését. A kreativitás növekedése után ismerkedünk

2. ábra. A személyiségfejlődés háromdimenziós modellje

az egyéni értékrenddel és változásával. A kialakult egyéni értékrend hierarchikus motívumrendszer. Ez azt jelenti, hogy léteznek egzisztenciális jelentőségű motívumok (ambíciók, életprogramok, eszmék, rögeszmék, meggyőződések, hitek és hasonlók). Ezek a döntések végső viszonyítási, értékelési alapjai, aminek a hierarchia alsóbb (kevésbé általános, kevésbé fontos) motívumai alá vannak rendelve. Az emberben szinte bármilyen gondolat, eszme, cél *egzisztenciális motívummá* növekedhet, amely az egész személyiségre rátelepedhet. Ahhoz, hogy valakinek az egzisztenciális motívumai átalakuljanak, az alárendelt motívumok teljes rendszerének át kell rendeződnie, ami sok időt igényel. A gyors változás súlyos krízisekkel járhat, esetleg a személyiség szétesését okozhatja. A nevelésre nézve ebből az következik, hogy a pozitív egzisztenciális motívumok szakadatlan megerősítése a feladat a nekik megfelelő alárendelt pozitív motívumok hálózatának gazdagításával.

Aki azt vallja, hogy a nevelés elsőrendű célja, feladata az egyéni értékrend pozitív irányú változásának, kialakulásának és megszilárdításának az elősegítése, az nem kerülheti meg a kérdést, hogy mi a negatív és mi a pozitív értékrend. Tudatában vagyok annak, hogy ezen a ponton rendkívül bonyolult témához, problémahalmazhoz érkezünk. Pedagógiai szempontból előrevívónek ígérkeznek az utóbbi évtizedekben kibontakozó szociobiológiai kutatások, a proszociális viselkedés kutatásának eredményei. Ezek figyelembevételével a *proszocialitás* a pozitív szociális értékrend alapja, magja, vagyis a másik ember, a másik csoport, a másik társadalom, az emberi faj létérdekeit figyelembe vevő, szükség szerint azt szolgáló, segítő magatartás, cselekvés, illetve az erre készítő egyéni motívumrendszer.

A szociális viselkedés, értékrend, motívumrendszer ötfokú skálával jellemezve antiszociális, aszociális, lojális, proszociális, altruisztikus lehet. Pozitív az altruisztikus, a proszociális és általában a lojális magatartás, értékrend és negatív az antiszociális, az aszociális és olykor a lojális magatartás. Ezt a skálát a 2. ábra felső ré-

szének x tengelyére helyezve a szociális kompetencia fejlődését szemléltető ábrát kapunk. Ennek analógiájára az egyén túlélését, életminőségének fenntartását, javítását szolgáló személyes kompetencia az értékrend szempontjából önpusztító, hátrányos, semleges, előnyös, önfejlesztő lehet.

A kognitív értékrend többféle skálára bomlott: az érvényesség (validitás), a megbízhatóság (reliabilitás), a tény–hipotézis–fikció, és hasonló skálákra. Az olvasó bizonyára felismerte az ősi kategóriák: a jó, a hasznos, az igaz sajátos érvényesülését (implicite a „szép” is jelen van, de e helyen eltekinthetünk ennek bemutatásától). E bekezdés mindössze azt a célt szolgálta, hogy szemléltessük: a kreativitás növekedése és az egyéni értékrend pozitív irányú változása a személyiségfejlődés átfogó, alapvető jellemzői, amelyek a részterületekre is érvényesek. (E témákra később több „forrástanulmányban” visszatérünk.)

A 2. ábra alsó diagramjai a harmadik dimenzió, az idő figyelembevételével szemléltetik a személyiségfejlődés lehetőségeit (mivel ez a felső ábrán nem szerepel). Sajnos a három dimenzió együttes ábrázolására még nem sikerült megfelelő megoldást találni, ezért ezekről a diagramokról meg az egyéni értékrend alakulása hiányzik. Ezek a diagramok egyfelől azt mutatják, hogy a személyiségfejlődés az éréstől eltekintve folyamatos és élethosszig tartó (lehet), másfelől azt, hogy az egymásra, egymásba épülő szintek a fejlődés lehetőségei. Mivel egymásra épülő hierarchiát jelez a modell, a szintek kölcsönhatásaként értelmezhető a személyiség működése, viselkedése, fejlődése. Végül a magasabb szint kiépülése csak az alsóbb szint előzetes létrejötte esetén, arra ráépülve, abból kibontakozva lehetséges.

Tekintettel arra, hogy a diagramok az egyéni értékrend dimenzióját nem szemléltetik, fogalmilag kell értelmezni az összefüggéseket. A genetikus személyiség általában csak közvetlen rokonaival (nagy-szüleivel, szüleivel, gyermekeivel, testvéreivel, unokáival) lojális, proszociális. Más emberekkel, csoportokkal szemben általában aszociális, gyakran antiszociális. A tapasztalati, az értelmező és az önérte-

mező személyiségben a szélsőségesen pozitívtól a szélsőségesen negatívig bármilyen egyéni értékrend kialakulhat és megszilárdulhat. Mint a következő, az önértelemző személyiség kibontakozásáról szóló tanulmányban olvasható lesz, az önértelemző személyiség kialakulása és megszilárdulása elősegíti a pozitív egyéni értékrend létrejöttét és hatékony működését.

A fentiek értelmében a rendelkezésre álló eszközöket és forrásokat arra kellene koncentrálni, hogy a személyiség kreativitásának növekedését, a szintek egymásra épülési folyamatát, az egyéni értékrend pozitív irányú változását, annak feltételeit jobban megismerjük, megértsük, hogy a személyiség kreativitásának növekedését, az egyéni értékrend pozitív irányú változását, kibontakozását és megszilárdulását, a pozitív egzisztenciális motívumok kialakulását, stabilizációját, a hozzájuk tartozó pozitív motívumok gyarapodását hatékonyan segíthessük.

Nagy József

Jegyzet

(1) A tucatszám forgalomban lévő könyvek közül három különböző szemléletmódú kiadványra hivatko-

zom, mivel e rövid elemzéshez fölösleges lenne az elméletalkotók munkáinak közvetlen felidézése, hiszen szakmai körökben közismert modellekről van szó.

CORSINI, R. J.: *Current Personality Theories*. F. E. Peacock Publishers, Inc., Itasca 1977.

RYCKMAN, R. M.: *Theories Of Personality*. D. Van Nostrand Company, New York, Cincinnati etc. 1978.

PHARES, E. J.: *Introduction to Personality*. C. E. Merrill Publishing Company, A Bell and Howell Company, Columbus, Toronto etc. 1984.

(2) INHELDER, B. – PIAGET, J. (1967): *A gyermek logikájától az ifjú logikájáig*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.

(3) KOHLBERG, L.: *The Philosophy of Moral Development*. Harper and Row, San Francisco 1981.

(4) MASLOW, A.: *Motivation and personality*. Harper and Stratton, New York 1970.

(5) E szemléletváltásba alapozó szerepet játszik az Intézet könyvsorozata, amelyek közül pedagógiai szempontból különösen fontosak a 3., 4., 7. és a 9. kötetek.

(6) Erről l.: *Komponensrendszer-elmélet és nevelés*. = *Iskolakultúra*, 1997. 2. sz., 73–78. old.

(7) A leírást l. ALLPORT magyarul is megjelent főművében: *A személyiség alakulása*. Gondolat, Bp. 1985, 299–330. old.

(8) Ezek áttekintő elemzését l.: NAGY JÓZSEF: *Én(tudat) és pedagógia*. = *Magyar Pedagógia*, 1994. 1–2. szám, 3–26. ol.

(9) L. például: *Élettan biológusoknak*. Szerk.: ADÁM GYÖRGY–FEHÉR OTTÓ. Tankönyvkiadó, Bp. 1990., 951. old.

(10) MacLEAN, P. D.: *A triune concept of the brain and behavior*. University of Toronto Press, Toronto 1973.

Facilitátorok és mentorok

A tanárképzéssel foglalkozó szakemberek európai szervezete (ATEE) 1996-ban Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartotta soros tanácskozását. (1) Az ennek anyagát Kotschy Beáta szerkesztésében összefoglaló, A tanár szerepe és a tanárképzés című kötet a rendezvény négy témakörét mutatja be. Ezek: A tanár szerepének változásai mint a társadalmi változások tükré; Képesítési követelmények, a tanárképzés tanterve és megszervezése; A tanárképzéssel kapcsolatos kutatások; A mentor szerepe, mentorképzés. A külföldi és hazai előadásokat (nemzeti referátumokat) egyaránt tartalmazó kiadványból ezúttal néhány – hazai gondjaink megoldását illetően jelentős – kérdést emelünk ki.

A tanár szerepe és a társadalmi változások

Napjainkban világméretű politikai, társadalmi, gazdasági, technikai változások zajlanak. A gazdasági eredmények növekedését célzó fokozódó hajszá minden eddiginél nagyobb erővel hozza felszínre a globális környezet problémáit.

Felismerve, hogy a technika (számítás-technika) óriási lehetőségeket rejt magában, az OECD országokban már a nyolcvanas években igen jelentős összegeket fordítottak az ezzel kapcsolatos beruházásokra. A megvalósítás folyamata, a munkaszervezés mikéntje azonban nem tartott lépést a technikai lehetőségekkel.

Az európai társadalmak fejlődésében egyre erősebben érvényesül a kulturális és vallási pluralizmus. Az emberek – elsősorban a fiatalok – könnyen kerülhetnek morális válságba. „A jó és a rossz közötti választás iránti általános közöny a törvény megsértésének különböző formáiban nyilvánul meg. Az ilyen folyamatok a társadalom stabilitását fenyegetik.” (2)

A keresztény hagyományokkal rendelkező országokban is érezhetően elkülönülnek egymástól a deklarált értékek és a valóságos tapasztalatok. Tekintettel kell lennünk arra a tényre is, hogy az egyes országokban – a bevándorlás következtében – kulturális szempontból igen sokszínű társadalom képződött.

A fentiek erős kihívást jelentenek az oktatással és a pedagógusokkal szemben is. Meg kell találnunk a jobb emberi környezet kialakításának tudományos, technikai

és pedagógiai lehetőségeit. Meg kell újítanunk az iskolai curriculumokat és az értéktáadás mechanizmusát.

Napjainkban a pedagógussal szemben megfogalmazható követelmény, hogy „együttműködő, kreatív, független és jól informált legyen. Fel kell ismernie az egyes dolgok közötti összefüggéseket, tudnia kell összpontosítani, mélységében kell foglalkoznia a problémákkal, valamint nagy kompetenciára kell szert tennie”. (3) Szembe kell szállnunk azzal a nézettel, mely szerint a pedagógus szerepét elsősorban az őt érő külső hatások határozzák meg. „Sokkal inkább arra kell hajlanunk, hogy a tanár szerepét és a tanítást az egyénnek a külső hatások és elvárások széles skálájára adott kreatív, gyakran intuitív válasznak tekintsük.” (4)

Tudásátadó tanár vagy facilitátor?

A jövőben várható változások között kiemelt jelentőséggel bír az iskolai oktatás monopol helyzetének megváltozása. „Az interaktív multimédiális technikák megjelenésével a tanárnak mint az információ forrásának a pozíciója egyre romlik és a jövőben ez a folyamat várhatóan felerősödik.” (5) A vita résztvevői szerint erre ma még nem készültünk fel, sem a pszichológia oktatásában, sem a technikai eszközök alkalmazásában. Mintha szégyellnénk bevallani, hogy az új ismertek közvetítése többé nem az iskola kizárólagos feladata. Ugyanakkor a társadalom egészséges fejlődése érdekében elsődlegessé vált a *nevelési funkciók* megerősítése, hatékonyabbá tétele.

A volt szocialista országok közoktatásában – a totalitárius nevelési rendszer bukását követően – demokratikus átalakulási folyamat zajlik. Ennek megfelelően a pedagógusokat a régebbi, jórészt „reproduktív” munka helyett, „produktív” szerepre kell felkészíteni. Az áttérés sokféle feszültséggel jár, melynek legfőbb oka az oktatáspolitikai bizonytalansága és a megvalósítás reális lehetőségeinek hiánya.

A helyzetelemzés *megállapítja*: ma még az oktatási paradigmát elsősorban a „tanító tanár” és nem a „tanuló diák” fogalmával írhatjuk el. A tanároknak – a sokszor jellemző „drámai monológok” előadása helyett – újabb tanítási stratégiákra kell áttermiük, melyek szem előtt tartják a diákok érdekeit. A pedagógus a felsőbb osztályokban sem lehet pusztán előadó, hanem az osztálytermi kommunikáció aktív szervezőjévé kell válnia, tanár-diák és diák-diák viszonylatban egyaránt.

Azáltal, hogy a fiatalok új ismereteket és technológiákat nemcsak az iskolában, hanem más forrásokból is megtanulhatnak, a tanár (és az iskola) munkájáról áttevéődik a hangsúly a diák (és a tanító környezete) tevékenységére. A tanulási folyamat középpontjába maga a diák kerül.

Az elhangzott esettanulmányokat követő vita utána az összefoglaló rögzíti: „A legfontosabb változás azáltal következhet be, ha a tudásközpontú képzést gyakorlat- és diákközpontú képzés váltja fel. A pedagógus ebben az új szerepkörben olyan facilitátor, aki képes a kritikus gondolkodásra és önálló szakmai döntések meghozatalára.” (6)

A mentorképzés kulcskérdés

Az ATEE nemzetközi vitafórumán első alkalommal tűzték napirendre a mentorok szerepét a tanárképzés folyamatában, és

először mérlegelték a mentorképzés különböző lehetőségeit. Az öt országban (Albánia, Cseh Köztársaság, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia) megszervezett előzetes felmérés adatai szerint a mentorok közreműködését a képzésben mindenütt lényegesnek ítélik meg. Képzésükre is (egy ország kivételével) szervezett lehetőséget biztosítanak.

A mentori feladatkör országonként változó, a hozzájuk beosztott hallgatók száma kettő és tíz között változik, díjazásuk igen alacsony (sőt egy esetben egyáltalán nem megoldott).

A mentor szó etimológiailag *Homéroszig* vezethető vissza (Odüsszeusz fiát egy

tanácsadójára, Mentorra bízta). A köztudatban emberemlékezet óta él az informális mentor alakja, az az ember, aki a fiatalabbakat fejlődésükben támogatja. A pedagógiai szakirodalomban a tudományos igényű körülírt mentor fogalom az utóbbi tizenöt évben fordul elő.

F. Allemann meghatározása szerint a *mentor* „olyan nagy

gyakorlattal rendelkező személy, aki tanítja, tanácsokkal látja el, kalauzolja és segíti az előrelépésben a rábízott tanárjelölteket”. (7)

Az eszmecsere résztvevői megegyeztek abban, hogy a mentori feladatra vállalkozó személynek tudnia kell interpretálnia a tanárképzés tantervét, és abban is, hogy elengedhetetlen a gyakorló tanár és a mentor interaktív kapcsolata. Bár vannak olyan tehetséges gyakorló tanárok, akik megfelelő színvonalon látják el e mentori feladatot, egyértelmű, hogy a tömegessé vált képzés és a növekvő szakmai igények (főképp a gyakorlatközpontúság) kielégítése következtében ma már nélkülözhetetlen a mentorok szakszerű képzése. (8) A képzés tantervének kialakításakor figyelembe kell venni, hogy a *mentor*:

– felnőttekkel, kollégákkal dolgozik együtt;

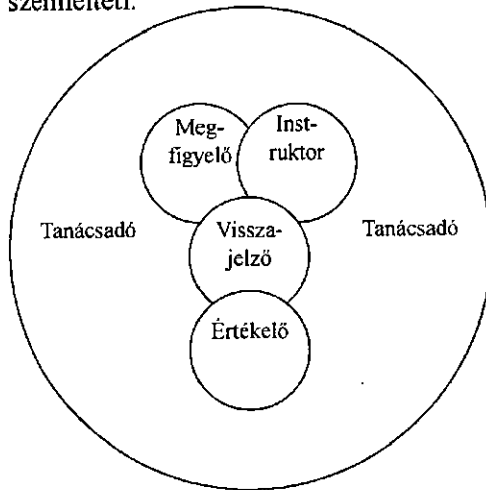
Azáltal, hogy a fiatalok új ismereteket és technológiákat nemcsak az iskolában, hanem más forrásokból is megtanulhatnak, a tanár (és az iskola) munkájáról áttevéődik a hangsúly a diák (és a tanító környezete) tevékenységére. A tanulási folyamat középpontjába maga a diák kerül.

- útmutató, kritikus segítőtársként működik;
- a tapasztalatok szintézisének megalakítója;
- vezető szerepet tölt be;
- fejlődésre, igényes munkára ösztönöz.

A mentor munkájához olyan adottságok kialakítására is szükség van, mint például a tanácsadás (megfigyelési, visszajelzési, kommunikációs, interpretációs) technikái, az értékelési és a kérdezői készségek.

A mentor szerepe a tanárképzés valamennyi szakaszát egyaránt érinti. Erről bővebben *J. H. C. Vonk* tanulmányából tájékozódhatunk, aki a teljes felkészítési folyamat „döntő láncszemeként” írja le a kezdő tanár beilleszkedésének időszakát, amikor a már megszerzett tudás szembesül az iskolai tapasztalattal. (9)

A mentor legfontosabb feladatai közti összefüggéseket Vonk az alábbi ábrával szemlélteti:

Tapasztalataink szerint nemcsak Angliában, hanem hazánkban is homályos a „tantárgyi alkalmazás” vagy – ahogyan

újabbban nevezzük – a „tantárgyi transzformáció” kifejezés. *L. S. Shulman* szerint léteznek az ismereteknek a szaktárgyitanításra jellemző elkülöníthető halmaza, amely a tapasztalt pedagógus tanítási gyakorlatában jelenik meg. (10) Ebből kiindulva Shulman feltételezi, hogy a didaktika és a pedagógiaelmélet egymástól elkülönült kutatási eredményei szintetizálhatók. Sajnos, az ilyen jellegű kutatások egyelőre nyelvterületek szerint elszigetelődnek egymástól. Az interrelációkat külön projektek keretében kellene vizsgálnunk.

A mentor-probléma központba állítása lehetővé teszi más, központi pedagógiai kérdések újraelemzését is. Angliában például a mentori tapasztalatok értékelése alapján, a tantárgyi alkalmazás kérdésköre (amely addig a felsőoktatás szerves részét képezte) átkerült az iskolai gyakorlati képzés körébe. Ez a döntés természetesen erősen megnövelte a mentorok felelősségét.

A tanárképzés hazai viszonyait tekintve megállapíthatjuk, hogy a mentorképzés tantervének kidolgozása és ezzel párhuzamosan e kulcsfontosságú szakemberek megfelelő elismertetése rendkívül időszerű feladat. A tanácskozás magyar beszámolójában ismertetett kísérleti mentorképzés témaköre megfelelő indulási alap lehet ehhez. A vállalkozás szakmai értékelése rámutat az egyetemen nehezen leküzdhető korlátokra és az állami felelősségvállalás nélkülözhetetlenségére is. Az alábbi táblázat segítségével mérlegelhetjük a mentoroknak a tanárképzésben elfoglalt jelenlegi helyét és azt a pozíciót, amelyből hatékony közreműködésük valóban elképzelhető volna. (11)

A mentorok helye a tanárképzés folyamatában

Felkészülési évek	1-2	3-4	5-	6-7
Képzési fázisok	Elméleti	Speciális gyakorlati	Önálló tanítási	Beilleszkedési
A mentor helye	?	○	●	? ?
A mentor javasolt helye	○	○	●	● Kép. vizsga

Megjegyzés: A mentor helyét körök jelzik, szerepének növekedését pedig a vastagodó körök. A kérdőjel hiányt jelöl.

A táblázat áttekintése elegendő a különbségek jelzéséhez és a probléma továbbgondolásához. Legfontosabb teendők tehát a *mentori hálózat kiépítése* és a mentorképzés új curriculumának megalkotása. Mindez feltételezi a „kimeneti szabályozás” tényleges megvalósítását a tanárképzésben, a *képesítővizsga* megszervezésével. Ezt a vizsgát akkor lehet igazán értékelni, amikor a fiatal tanárok már végigjárták a – mentor által is követett! – teljes felkészülési szakaszt. Tehát nem az egyetemi vizsgarendszer befejező lépéséről van szó, hanem – már a gyakorlat szintjén – felelős pályára állásról.

Az iskolaközpontú tanárképzés mellett érvelő Furlong a tanárképzés folyamatából különböző tevékenységi szinteket emelt ki, melyek valójában a *szakmai tudás különböző formái*:

*Tevékenységi szintek
a tanárképzésben*

A-szint: közvetlen gyakorlat (gyakorlati képzés az iskolában);

B-szint: gyakorlati problémákra összpontosító (felsőoktatási intézményben szervezett) szeminárium, illetve gyakorlat

C-szint: a tanítás-tanulás folyamat (elvi, kritikus) elemzése;

D-szint: szakelméletek (és kutatások) tanulmányozása.

A szerző számára az volt a fő kérdés, hogy miként integrálhatók a szakmai tudás különböző szintjei. Feltehető az a kérdés is, hogy a fenti szintek (tudáselemek) milyen sorrendben és milyen arányba szerepeljenek egy hatékony modellben. Az utóbbi kérdés hazai tantervi vitái során sajnos, mindeddig nem kísérleti előzményekre alapozva, hanem a hagyományos egyetemi erőviszonyoknak megfelelően dőlt el. A felsőoktatási *curriculumok tudáselemeinek integrációjára* kísérleti programtervekben ugyan találunk példát, a gyakorlati megvalósulás eredményeiről azonban nincs tudomásunk.

Vastagh Zoltán

Jegyzet

(1) Az Association for Teacher Education in Europe (ATEE) budapesti tanácskozásán elsősorban a közép-kelet-európai országokban az utóbbi években végement társadalmi átalakulás nyomán kialakult helyzetet elemezte, és igyekezett továbbfejleszteni a nyugat-európai országokkal kiépített szakmai kapcsolatokat. A tanácskozáson részt vevő országok: Albánia, Belgium, Cseh Köztársaság, Magyarország, Nagy-Britannia, Norvégia, Oroszország, Románia, Skócia, Svédország, Szlovákia, Szlovénia. A konferencia társelnökei: *Falus Iván* és *Per-Erik Michéllsson* voltak. Magyar előadók: *Szabó L. Tamás* (tanárszerep), *Varga Lajos* (képesítés), *Szivák Éva-Szabolcs Éva* (kutatások), *Bardóczky Caroline* (mentorképzés).

(2) Anne-Lise Høstmark Torrou (Oslo) előadása, 11. old.

(3) Uo., 12. old.

(4) Uo. – A továbbiakban a tantervek történeti változatairól és a különböző társadalmi helyzetek hatás-elemzéséről olvashatunk. Alapműnek tekinthető itt: MITTER, W.: *Teacher Education in Europe: Problems, Challenges and Perspectives*. British J. of Education XXXIX. köt. 2. sz., 1991. május.

(5) *Juraj Vantuch* előadása, 38. old. Az előadó javasolta egy interneten megvitatható nemzetközi projekt indítását *A gyakorlott pedagógusok üzenete* címmel. Feltevése szerint ez a program érzékenyebbé tenné a hallgatókat a témával kapcsolatos önreflexióra.

(6) Marie-Louise Kottermann összefoglalója, 146. old.

(7) ALLEMANN, F.: *Measuring mentoring – frequency quality impact. = Mentoring: aid to excellence in career development business and the professions*. Szerk.: GRAY, W.–GRAY, M. M. British Columbia, The Xerox Reproduction Centre, 1986.

(8) A témában amerikai előzmények után a közelmúltban indultak kutatások, I.: MILLER, S.–TAYLOR, P.: *The Teacher Education Curriculum and the Member States of the European Community*. ATEE, Brüsszel 1993.

(9) VONK, J. H. C.: *Teacher Induction: the Great Omission in Education*. = GALTON, M.–MOON, B.: *Handbook of Teacher Education in Europe: Issues and Trends*. Council of Europe, David Fulton, London 1994.

(10) SHULMAN, L. S.: *Knowledge and teaching: foundation of the new reform*. Harvard Educational Review, 1987. 57. sz., 1–22. old.

(11) Bodóczky Caroline előadása, 128. old. L. még: BODÓCZKY CAROLINE–MARLDEREZ, A.: *Egy új gyakorlótanítási modell és jelentősége a tanárképzésben = Magyar Pedagógia*, 1993. 1–2. sz.

A tanár szerepe és a tanárképzés. Közép-kelet-európai áttekintés. Szerk.: Kotschy Beáta. ELTE Neveléstudományi Intézet, Osiris Kft., Bp. 1996.

Vagyok én az én időm?

Erre a két sorra Ortega y Gasset A tömegek lázadása című könyvében akadtam rá a következő környezetben: „Tévedés volna azt hinni, hogy egy kor embere mindig úgy tekinti a múlt korokat, mintha azok, egyszerűen azért, mert elmúltak, sokkal alacsonyabbrendűek lennének, mint az övé. Emlékezzünk Jorge Manrique bölcsességére, amint felpanaszolja: Cualquiera tiempo pasado fué mejor.” (1)

A lábjegyzet tudósít az idézet forrásáról (*Coplas de Jorge Manrique a la muerte de su padre*), s megadja a magyar nyersfordítását: „Minden elmúlt kor jobb volt.” (Magyarra a tragikus sorsú műfordító, Pál Endre ültette át; nála így hangzik: „Bizony szebb volt – ha a múltra visszanéz.”) (2)

A továbbiakban Ortega nem ad általános-ságban, minden korszakra vonatkozólag igazat idézett költőjének, ám mégis úgy véli: „Az a hangulat, amelyet Jorge Manrique kifejez, bizonyára a legáltalánosabb és a legkevésbé könnyelmű.” Ez a csinos ítélet metafizikai dimenziókat nyit az olvasóban, ám bár Ortega megmarad a történelem dimenziójában. Megállapítja, „Krisztus után 150-től az élet elapadásának, a kevesebbé-válásnak ez az érzése rohamosan fokozódik”. Ezt nyomban egy *Horatius-idézet* követi, amellyel jól hallhatóan csöng egybe Jorge Manrique megérzése: „Atyáink nagyatyáinkénál silányabb kora bennünket, sokkal gyengébbeket nemzett, kik már egészen hitvány maradékot hagynak.” (3)

Az tehát, ami a 15. századi spanyol költőnél logikai sejtés, mondhatni metafizikai gyanú, a római költőnél a jövő vonatkozásában is konkrét bizonyosság. Nem szeretnék azzal az olcsó fogással élni, hogy ez önmagában is az idézetek tartalmának igazolása. Ebben az esetben ugyanis Ortégának már esélyt is alig hagynék, hogy szavait komolyan vegyük, és egyáltalán: szájából bármit elfogadjunk. Mondjuk, akár „az emberi élet szociális dimenziójáról”. (4) És akkor még egyetlen szót sem vesztegettünk saját korunk hitványságaira.

A krízisre, ahogyan *Hamvas Béla* vagy más híres krizeológusok mondanák, amely krízis legalább másfél százada tart és kavarja örvénye az embert – már nem is csupán az

európai embert – egyre mélyebbre. Merthogy szerintük is létezett jobb kor, létezett az emberiség történetének „aranykora” (Hamvas szerint valamikor Krisztus előtt a 6. században ért véget, de *Platón* talán még odasorolható), „a Nagy Közösség ideje”. (5) Aztán „a lét elveszett, ami maradt, csak az élet”. (6) Az emberi pedig a felejtés állapotába került (ez körülbelül az, amit *Heidegger* – noha nem ennyire negatívan – „létfelejtésként” aposztrofál), a lételvek, a törvények homályba merültek, „megjelent a csalás és a hazugság, és megjelent a fegyver” (miként *Kung* mester el-sóhajtja), maradt a „Kicsinyke Jólét”. (7) Illetőleg maradt talán a nosztalgia is a letűnt kor, az elveszett Éden után; ez a nosztalgia óhatatlanul kiolvasható a Manrique-citátumból.

Mielőtt azonban gondosan megalapoznék egy félreértést, leszögezem: Jorge Manrique korántsem ennek az életérzésnek a kifejezésére írta költeményét; annak negyvenhárom strófája sokkal inkább rokonítható az ismert középkori haláltánc-versekkel (*Freidank*, *Helinand de Froidmont* stb.), semmint a bölcséleti szemlélődésekkel vagy azzal az eksztatikus vallási költészettel, amelyet majd száz év múlva Spanyolországban *San Juan de la Cruz* (Keresztes Szent János) fog művelni. Az a két sor, amit így önkényesen kiemel-tünk belőle, csak áttételesen utal arra a hihe-tetlen fájdalomra, amely Rodrigo Manrique, a „második Cid”, a hős apa halálakor csap föl a katonai önföláldozást saját tapasztaltok alapján is becsülni tudó költőből. (Jorge Manrique 1479-ben – negyvenedik életévében – egy várostromnál szerzett sebeibe halt bele, akár *Balassi Bálint* Esztergomnál.) A költemény sokkalta direkter beszél a settenkedő, az életet a legváratlanabb pillan-atban tönkretéző halálról, szemlélete pedig

leginkább ahhoz a melankóliához fogható, amely a Manrique után mintegy két évszázaddal élő és alkotó sevillai festőé, *Juan Valdés Léalé*. *In ictu oculi* villan ránk a figyelmeztetés Valdés Léal képéről, egyetlen szemvillanás alatt foszlik szerte minden, aminek – balga halandók – értelmet tulajdonítottunk az életben: a halál kegyetlenül leszámol ábrándjainkkal, megfoszt értékeinktől és porig aláz. A *Postrimerias* című festmény úgyszólván manrique-i enumeráció szerint számol le minden földi hívsággal:

„Voltak, grófok, bárók, márkik
Volt itt sok királyi vérben
Fogant herceg;
Láttuk hatalmuk csodáit;
Halál, őket el a mélyben
Hol rejtetted?” (8)

A középkor embere számára a halál és a világ pusztulása szinte egyet jelentett. (Ami Valdés Léalt illeti, a spanyol középkor még a barokkba is átnyúlt.) „1400 felé a halál képe – írja *Huizinga* – a művészetben és az irodalomban egyaránt kísérteties és fantasztikus alakot ölt. A haláltól való nagyfokú, primitív irtózatot újfajta, és nem kevésbé erős viszolygás tetézi. A *macabre* látomás igen mély lélektani rétegekből, a félelem mélységeiből tör elő; de a vallásos szellem nyomban az erkölcsi buzdítás eszközévé mérsékli.” (9) A *memento mori* a bűnökben múltó földi élet pillanatszerűségét állítja szembe az öröklét boldogságával, és hív föl a keresztényi élet normáinak betartására. Mondhatjuk, hogy egész sor divatos viselkedési forma, szólam, kép (arra is *Huizinga* hívja föl a figyelmet, hogy éppen erre az időre esik a festészetben a realisztikus iránti fogékonyság megerősödése) alakul ki, amelyek majd csak nagyon lassan kopnak ki

a közszokások, divatok közül. Jorge Manrique költeményében azonban az ismert toposzokat élővé, igazzá és egyedivé nemesíti az őszinte szomorúság, a veszteség fölötti bánat, az elhunyt hős iránti rendíthetetlen csodálat. Nem a *danse macabre*-ok riogatóját érezzük belőle, hanem a szeplőtlen hírnév, a dicső halál fölmagasztosító erejét, miközben szemünkbe ötlük ez a két sor:

„Cualquiera tiempo pasado
fué mejor.”

A visszaérzésnek ez a kivételes érzékenysége, amely nyomban a létezés síkjára tereli a gondolatot, ámbár nem vízió az aranykorról, de valami végleg elveszett tragikus hiányának megértése, valami korrigálhatatlan hiba megsejtése, az idő kegyetlen mozgásának áttetsző transzcendenciája. Azt hiszem, nem úgy, mint Ortega gondolja, hogy egyes korok önmagukat

A krízisre, ahogyan Hamvas Béla vagy más híres krizeológusok mondanák, amely krízis legalább másfél százada tart és kavarja örvénye az embert – már nem is csupán az európai embert – egyre mélyebbre. Merthogy szerintük is létezett jobb kor, létezett az emberiség történetének „aranykora” (Hamvas szerint valamikor Krisztus előtt a 6. században ért véget, de Platón talán még odasorolható), „a Nagy Közösség ideje”.

rendre alábecsülik, míg elmúlt korokat fölmagasztalnak, hanem annak fölfogása, hogy az emberi lényeg az idők sokasodásával egyre megfoghatatlannabbá válik, mindinkább alásüllyed a létfelejtésben, az ember pedig a fölszín csábításainak, csalóka jelenségek világának válik rabjává: szellemét aláveti az anyagi szféra nehézségeinek. Jorge Manriqueből egy hozzá közel álló kivételes élet megszakadása hozta ki ezt az érzést, nem pedig a metafizikai belá-

tás; az eredmény azonban ugyanaz, és a két sor messze túlmutat a búcsúzó vers dimenzióin.

Mínta váratlanul szakadék mélyéről pillantana vissza a fenséges hegycsúcsra, de még érezné a tériszony körvonalazhatatlan bizonytalanságát.

A váratlanul belépő *passé*, miként a versben szerepel is a *passado* szó.

A *passé* a francia nyelvben prepozícióként *kívül, után, túl* értelemben használatos.

Ha létezett a Hamvas (és mások) által is emlegetett „aranykor”, elmúltával az ember kívül került a lényegével egynemű világon, túljutott az őszinte életen, sőt, utána van jelene minden ígéretének. Többé kitörölhetetlen belőlünk ez a *passé*, fáj bennünk, ha nem is mindig tudunk róla. Hamvas *Evolát* idézi: „A modern ember tudata minden egyéb vonatkozást kívül hagyva csakis a csupasz humanizmus rendjébe kapaszkodik... s ez annyit jelent, hogy elhagyja életének tulajdonképpeni értelmét. De az értelmet elhagyni annyi, mint magát az életet elhagyni, ez annyi, mint a törvényeket meghamisítani, a kasztokat összekeverni, a kozmoszt ismét káosszá tenni... s ez annyi, mint az alvilág útjára lépni, ahol minden a véletlentől függ, s ahol végül minden feloldódik és megsemmisül.” (10) És hosszan idézhetném tovább a krizeológusokat, akik hasonlóan vélekednek mai világunkról.

En most mégis egy másik aspektust veszek figyelembe: maradok a *passé*, *passado* fogalmak környékén. Annál a gondolatnál, hogy az „aranykorból” kiesett ember *passé*-érzése általános és folyvást fáj bennünk. Vajon mi fájhat belőle?

Ez a *passé* az, ami figyelmünket hozzáköti, rátapasztja az időre, méghozzá a múlt időre: ekképpen az idő foglyaivá tesz. Nem bírunk szabadulni a gondolattól, hogy az idő *elbánik* velünk; erőnkét jócskán meghaladja, hogy vele a küzdelmet fölvegyük, mivel ennek a küzdelemnek is ő szabná meg határait: mi a megtörtént miatt szeretnénk elégtételt venni, az pedig a kiszámíthatatlanba, az esetlegesbe, a jövőbe utal. Oda, ami valójában nem létezik és természeténél fogva nem is létezhet. Ami nem több, mint egy irány, voltaképpen konvenció az idő természetét illetően. Hiszen még az sem bizonyítható, hogy az idő a jövő felé tart, éppenséggel a múlt rejtelseiben botladozhat. Váltig csodálkozom, hogy *Borges*, aki mindent olvasott, mindent tudott, nem akadt bele ebbe a két sorba – akár *Ortega*, akár *Manrique* kapcsán. Éppen ő nem, aki annyira szeretne volna ismerni: „ki hordozza múltam, azok közül, kik én voltam”, (11) és aki viszont fölöttébb pontosan látta: „A találékony idő adja formánk.” (12) Istenem, mennyit kínló-

dott az idővel! Holott affelől sem volt kétsége, hogy az időről elmélkedve, az időről beszélve minden észrevételünkkel metaforákra fanyalodunk. Ki is mondta gyanúját: „Lehet, hogy a világ története valójában csak néhány metafora története.” (13) Lehet. Ezáltal azonban nem tudunk többet az időről, a világ történetéről is mindössze annyit, amennyit a metaforák tartalmazhatnak. Némi reményt legföllebb az nyújthat, hogy a metaforában egy létező segítségével szeretnénk megtudni valamit egy ismeretlenről. De nem kell-e ezúttal is a „gyanú hermeneutikájához” folyamodnunk, miként *Ricoeur* igényelné, hogy képessé váljunk „a *színlelő* metafizika és az *elhasznált* metafora át nem gondolt összeszövődését leleplezni”. (14)

A kötelező igenlő válasz helyett a szerényebb *ha tudjuk* szándékot jelölő kifejezését választom.

Tapasztalatom szerint (mege erősítenek ebben mások is) minél jobban közelednek az időhöz, annál inkább gyülemlenek a metaforák; úgy szólván minden metafora újabbat szül – alighanem ad infinitum. És itt ez az *ad infinitum* nagyon is helyénvaló, ha a végtelennek tetsző időre gondolok, ámbar a *Biblia* az „idők végezetével” fenyeget, mögé rajzolva a paruzia mozdulatlanságát. Amelyben egyáltalán nem múlt a teremtés sem, a végítélet sem: egyszerűen elvesztik időtlenségüket. Az örökkévalósághoz különben is csupán az időtlenség illik.

De addig?

Nos, addig ez a *passé* a szívünket rágja.

Lehet, hogy az „aranykor” a paradicsomi állapot volt? Az Éden, amelyből kiűztünk egy szálnalmas ostobaság miatt? *Baudelaire* metaforája szerint a költő bukott angyal, aki az égre emlékezik. A *passé* része, sőt, lényege ennek a metaforának is. Valami volt, valami, ami nagyon jó lehetett, aztán elvesztgettük. És nem is vagyunk képesek visszaperelni. Halványan emlékezni, hevesebb vagy rezignáltabb vágyakozással feléje fordulni igen, csakhogy akkor még jobban érzékeljük tehetetlenségünk szörnyűségét.

„Minden elmúlt kor jobb volt.”

Vagy ahogyan a nyárspolgár fordul az utána következő nemzedékekhez a maga hét-köznap bölcseivel: Bezzeg az én időm-

ben! Heidegger erre is rákérdezett: „Bin ich meine Zeit?” Én az én időm vagyok? Netán: vagyok én az időm? A kétely árnyalatai.

Talán éppen a Manrique-idézet világítja meg: amennyiben nosztalgiáim is hozzám tartoznak, nem különbözhetek el az én időmben, a *passé* minduntalan visszacibál egy olyan időbe, amely nem azáltal sajátom, hogy pillanatig is megvalósult volna benne jelenlétem, amely azonban valamilyen módon mégis föltétele a létemnek – esetleg éppen megszűntével, elmúltával. Ugyanakkor saját múltam is van, mi több, valójában csak múltam van, a jelen mindössze enyészpont a tűnő múlt és a fiktív jövő találkozásában, és nyomban múlttá taposom azt a parányi pontot is. Ha nem így lenne, nem bolygatna így föl ez a visszaérzés. Ha nem így lenne, nem is volna nosztalgia. Ám ez így van és Arisztotelésszel együtt sorolhatjuk oda, „ami nem lehet másként”. (15)

Borges válasza meg így hangzik a főnti kérdésre: „Az idő anyagából vagyok.” (16)

De vajon nem éppen az emlegetett *passé* az idő anyaga? – fordíthatom metaforikusra a szót. Nem, nem teljes egészében, mivel újabb *passék* lehetősége is beletartozik. Amelyek egyúttal még távolabbra taszítják az igazán jobb korokat. Ha belegondolok, hogy utódaim a már megismert visszaérzéssel irigykednek majd az én koromra, kiver a hideg veríték. Hiszen én erről a legrosszabbakat gondolom. Úgy tetszik, az aláörvénylés a poklok fenekére, amelyet a krizeológusok vizionálnak, még tart, még van alább. Egyre tágasabb a múlt, ami azonban nem jelenti a jövő fogyatkozását. A jelen félreértett evidenciáit meg még ennyire sem.

Mi van azonban akkor, ha valami fatális félreértés áldozatai vagyunk, és idő nincs is, nem is létezik? Számos bölcsező jutott el az idő tagadásáig. Talán elegendő, ha *McTaggart* látványos érvelésére utalok, amellyel megfosztja az időt valóságosságától.

Bizony ebben az esetben az a nyelvi jel, hogy *idő* (esetünkben: *tiempo*) valami nemlétezőt jelent, márpedig a nyelv a lét háza, állítja Heidegger. Kiderült, flogiszton sincsen, holott egy ideig tudományosnak tetsző elmélet épült rá. A flogiszton szó mégsem egészen üres kifejezés; utal

arra az elméletre; ámbar egyre inkább a tudománytörténet szótáraiba szorul vissza. A fogalomra a gyakorlatban ugyanis semmi szükség, nélküle az égés egészen jól megmagyarázható. Az idő fogalma nélkül meglehetősen nehezen tudnánk leírni világgunkat, jelesül éppen egyik jellemzőjétől: történetiségétől kéne megfosztanunk. Számunkra viszont ez a történetiség a legszembeötlőbb; egy olyan kérdés, mint a „vagyok én az én időm?”, minden ízében hordozza ezt a történetiséget.

Az igazi nagy *passét*.

Az idő ugyanis „önmagának okán” létezik. Miképpen *Spinoza* definíciója vonatkozatható rá: „Önmagának okán azt értem, aminek lényege magában foglalja a létezését; vagyis azt, aminek természete csak mint létező fogható fel.” (17)

Mégis, azt gondolom, Jorge Manrique félreérthetetlen *tiempo pasado*jában az a múlt fáj nekünk, amely sosem volt jelen. Számunkra legalábbis nem.

Fábián László

Jegyzet

- (1) ORTEGA Y GASSET, JOSÉ: *A tömegek lázadásai*. Írás, é. n., 31. old.
- (2) *Lyra hispanica. 500 év spanyol költészete*. Ampelos, 1944, 42. old.
- (3) „Aetas parentum, peior avis tulit nos nequiores, mox daturos progeniem vitiosiore.” – *Ódák*, III. 6.
- (4) MARIAS, J.: *Acerca de Ortega*. Madrid 1971, 46. old.
- (5) HAMVAS BÉLA: *Scientia Sacra*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1988, 20. old.
- (6) Uo., 19. old.
- (7) Uo., 20. old.
- (8) *Lyra hispanica*, i. m., 49. old. – Pál Endre fordítása.
- (9) HUIZINGA, JOAN: *A középkor alkonya*. Magyar Helikon, Bp. 1976, 110. old.
- (10) HAMVAS BÉLA: *A világválság*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1983, 29. old.
- (11) BORGES, JORGE LUIS: *A másik, aki ugyanaz*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1990, 110. old.
- (12) Uo., 147. old. – Somlyó György fordítása.
- (13) BORGES, JORGE LUIS: *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1987, 155. old.
- (14) *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Bp. é. n., 70. old.
- (15) ARISZTOTELÉSZ: *Nikhomakhoszi etika*.
- (16) BORGES, JORGE LUIS: *Az idő újabb cáfolata*, i. m., 269. old.
- (17) SPINOZA, BENDICTUS DE: *Etika*. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1979, 9. old.

lyik percben, a legváratlanabb pillanatban visszanyerhet, a halhatatlan műalkotások titokzatos működésének kifürkészhetetlen törvényei szerint). Olyan közelmúltbeli költő szavaival fogalmazva meg a dilemmát, akit ma lehetőleg senki nem olvas, valószínűleg Alföldi sem: „Régi romantikus költők, / hogy letaroltatok a tájat! / Se csalogány, se pacsirta, / se pagony, se csalit, se árnnyak. / Ha madár száll, szólani nem tud, / a dalba rég belefáradt...” Madár – madár: a sirály helyett a csalogány és a pacsirta is elhörgi, miről van szó. (A szakasz egyébként *Garai Gábor Régi romantikus költők* című, 1982-es verséből való.)

Nem kétséges: a rendező nagy horderejű totális tévedéssel alapozza meg előadását. A madár-sokszorozás és a szereplőkre értett madárkák minősítés szerint a csehovi eredetiben mind a fő szimbólum, mind a figurák formátuma az emeltség, a jelentős lét szférájába tartozott; ezért kell úgy adni meg a napjainkra szóló érvényességet, hogy a cím jelentéstartalmaival, jelképi funkcióival együtt a dráma alakjait is lefojazzuk. Nos, valójában Csehovnál sem hiányzott az a kisszerűség és esendő nevetségesség, amely itt panoptikum, abszurdoid elrajzolásba fordul. A paródia parodizálása mint kettős tagadás mindig műfaji gondot jelent. Új *Sirályunkat* ez a vesztély nem fenyegeti, csak éppen az alakok nem mindig követik Alföldi koncepcióját – tudniillik ők már eleve ott vannak, ahová a rendező (sokszor külsődleges, bár igen frappáns eszközökkel) hurcolni, kényszeríteni akarja őket. Ennek az átminősítésnek tipikus velejárója a testiség hangsúlyozása. *Bartha Andrea* nagy, torz színpacnikból és vidékies szabásokból képzett jelmezei indítanak el a fiziológiai provincialitás, a testi materializáltság felé. Ezt a negyedik felvonásra már egyeduralkodó smink, a hullakék arcfestés általánossága még szembeszökőbbé teszi. Ebbe a közegbe tartozik az a teljességgel elfogadható megoldás, hogy az idősödő színésznő, Arkagyina a legszabályszerűtlenebbek egyikének számító szexuális aktussal igyekszik magához láncolni nála fiatalabb és hűtlenségre éppen kész hódoló-

ját, az író Trigorint. A rendezés Nyina és Trepljov párosát is átadja annak a nyersebb szerelmeskedésnek, amelyet a dráma kánonja általában soha nem tűrt meg, noha a textuson mindvégig átsüt a testi fűtöttség. A két fiatalabb szereplő boldogtalanságra ítéltsége saját gyöngeségéből is fakad, ezért ők valahol a kamaszos puszkodás és a petting között imbolyognak.

A szöveg lelkét, a darab lelkét, a figurák lelkét ily módon kritikai közvetettséggel, a test felől keresi az előadás. Logikus következményként az összképben is elharapózik az anyagszerűség. Sőt: a műanyagszerűség, mint korunk állagának – a *tökéletesítő lecsúszásnak* – a kifejeződése. Csakhogy a már-már nagyipari – elidegenedett – képzeteket keltő anyagok használata alárendelődik a négy őselem egyike jelenlétének. Alárendelődik a víznek. *Kentaur* díszletében az égkékre pingált – és csövektől szabdalt – fal (a „háttér” és „panoráma”) előtt egy nagyobb virágágyásnyi méretű, alacsony kávájú medence terül el. A második felvonástól ezt az óriástejsít pár ujjnyi magasan elárasztja a gumicsövből érkező víz. Mi sem természetellenesebb, a konvenciók értelmében mi sem színháziatlanabb, mint ez a locspocs, melyben *vízcipős* színészek tocsognak, a spriccelő léptek nyomán a nézők jócskán megkapják a magukét, és minden mozgás, valamennyi folyamat valószínűtlenné, elmozdítottá módosul, hol mesésen, hol borzongató irrealitással másítva meg az eredetét. De ha a külsőség mögé nézünk: mi sem természetesebb és indokoltabb, mint hogy ezt a már címe szerint is „vizes” asszociációjú – és valóságosan is részint vízközelen játszó – művet magába ágyazza a H₂O. A víz, az éltető elem, „a lét bölcsője” nagyobbacska pocsolaként gúnyolódik a *Sirály* figuráinak élhetlenségével, a szó nemes értelmében alig megképződő „élet”-ével.

Az előadás remekül szemléltetheti, hogy bizonyos tárgyi változtatásoknak, átigazításoknak semmi közük sincs a műalkotás centrumához. Tökéletesen mindegy, hogy Samrajev jószágigazgató a lovas fogatot tagadja-e meg Arkagyinától, anyagi szűkösségükre hivatkozva, mint Csehov-

nál – vagy, benzín híján, a gépkocsi-igénylésre mond nemet, mint ezúttal. A *híjával-let* nem a részletekben, hanem az egészben lakik. A konstrukcióban; a világ elhibázott megalkotottságában.

E gépezetben főszerephez jutnak azok a fogaskerekek, amelyeket már untig ismerünk nehezen kattogó mozgásukból. Funkcionalitásukban jelszerűvé – ha tetszik: időnként archetipikussá – tett alakok téblábolnak jelenkorunk figurális enciklopédiájában. A bohóc, aki következetesen nem akarja észrevenni, hogy mindenki rajta röhög (Medvegyenko); a kullancs, aki holtáig is szerelmével ostromolja kiégett idősödő kedvesét (Polina Andrejevna); a tutyimutyi, aki vénecskén is kergeti az illúziókat (Szorin); a nihilista, aki épp a nihilnek *nincs birtokában* (Dorn), s így tovább. Ebben a pszichológiai és szociológiai portrécsarnokban a két főszereplő a vezérszólam. Alföldi értelmezése kimutatja a csehovi bipoláris szerkesztés magarendű szépségeit. Egyfelől Arkagyina az életévit letagadó, bakfisöltözködéssel hivalkodó, az életerő szólamait prédikáló, megöregedni képtelen nő – másfelől Nyina az éretlenség, majd az idő előtt kicsikart szerep, végül az önáltatásra is hajló koravénység stációinak botladozója. Kettejüknek az idővel való aszinkronitása magyarázódik abban, ahogy minden alak kihullik az időből. Mivel a produkció szöveges vagy gesztikus, tárgyi vagy ráutalásos módosításai, aktualizálásai állandóan ráébresztenek a múltszázadiságának törmelékeit is őrző darab mai érvényére, kénytelenek vagyunk – magunkat is szembesíteni a még csak nem is nagybetűs idővel.

A saját ötletáradatában tobzódó látványosság a harmadik résztől kissé bágyad, mechanizálódik. Túl kiismerhetők a képletek – például az, hogy a kezdetben női Hamletként busongó (s nem mellékesen itt egy kissé drogos) Mása boldogtalan fiatalasszonyként ugyanolyan divatjamúlt madár-ijesztővé maszkírozza magát, mint anyja, Polina Andrejevna. A befejező tabló – az egymás reménytelen oltalmában szinte fényképezkedésre összehajló szereplők együttese – sincs híjával a szimplifikálásnak.

Szabályszerű színikritikának illene ki-térnie a rendezői instrukciókat dicsérete-sen értő és élvezetesen továbbgondoló szí-nészek alakítására. Lapunk nem lévén bí-rálati szakfórum, a futó értékeléssel is csu-pán e helyenként bosszantó, egészében mégis vonzó, színes – nemcsak kék – elő-adáshoz szeretnénk kedvet csinálni. *Szalay Mariann m. v.* (Nyina) és *Kamarás Iván* (Trepljov) rendelkezik azzal a fiatalos készséggel – s hozzá a kifejezés megfelelő szakmai tudásával –, hogy még a gúnyból is gúnyt űzzenek. Sokszor – kiváltképp a Trepljov írta „világdráma” első nagyjele-netében – fogalmunk sincs, mennyire kell komolyan vennünk, amit mondanak. Így aztán az is megfontolandó később, nem pusztán magukat mulattatják-e (értelme-sebb teendő híján) egy kis lezüllyéssel, élet-csőddel, öngyilkossággal. A fiatalok karé-jában *Pokorny Lia* (Mása) a vamous boldogtalansággal, *Haas Vander Péter* (Med-vegyenko) a stupid mosolyú örök (hazug) boldogsággal járul a hatásos koloritához.

A *Sirály* nemzedéki drámaként is értel-mezhető: két, generációsan különböző életvereség drámája. Idősebbek és fiata-labbak között *Rátóti Zoltán* (Trigorin) a még ide is, már oda is kötődő fullajtár. Laptopjába pötyögött életművével ő is elő-nyös kételyek közt hagyja a publikumot: vajon jelentős tehetség vagy „járási író” ez a perdülékeny fickó? *Holl János* (Szorin) a halogatott és elhaldokolt – még csak nem is gyáva – életet tipizálja; *Illyés Mari* (Polina Andrejevna) azt az asszonyi sápi-tozást, melynek ellenére a környék jobb férfiainak egyike mégis rá-rájár erre a ké-tes testi örömforrásra; *Ujvári Zoltán* (Dorn) pedig azt a stádiumot, amikor már mindegy is, kihez járogat, egyáltalán járo-gat-e a férfi. *Jakab Csaba* (Samrajev) a korhoz nem rögzült technokrata, az ujjon-gó ostoba – neki komoly része van abban, hogy látszólagos rögtönzésekkel még a pa-ródia paródiáját is sikerül parodizálni, az-az a kettős tagadás után, bár leszállott ér-tékkel, immár egy állítás tér vissza.

Vári Éva kiteljesedő színészi útjából re-mélhető volt, hogy ilyen nagyvonalúsággal élje meg Arkagyina szerepét. Számára mi

sem természetesebb, mint az Isten háta mögött is fiatalosan flancoló színésznből átvedleni testi valójában védtelen, festetlen középkorú asszonnyá. Azokat az epizódokat is hitelesíti, amelyeket a rendező zavaróan megművészkedett (ilyen Trepljov első, még sikertelen öngyilkossága után a pólyá-

lái jelenet anya és fia között; ebben nem anya és nem fia a főszereplő, hanem a géz).

Sokhibájú előadás, sokörömű előadás, sokszálú előadás, soksírályú előadás – s a végén a sok sírályból mégiscsak egy *Sirály* lesz.

Tarján Tamás

Egy színház a világ Színház az interkulturalitásban

A színházelmélet a színház és a rendszerbe írható rejtélyek iránt rajongók praktikus segédeszköze: kortársi vonulata nem más, mint a jelenségek megértését az elnevezéssel segíteni szándékozó gyűjtemény. Ebben a leíró tudományos közegben az utolsó évtized kísérleti színháza – hogy beszélni lehessen róla – az interkulturalitás próbanevet kapta.

A magyar színházi gyakorlatban csak az utóbbi egy-két év hozott az interkulturalitásra példát, ezért magyar nyelvi megfelelője nem alakulhatott ki. Jobb híján, míg a gyakori használatból nem izzik fel a magyar szakszó, kénytelenek vagyunk beérni a nyelvtörő-fülsértő interkulturalitás elnevezéssel.

A jelenség a színháztörténészek szerint Robert Wilson 1980-as, Los Angelesben bemutatott *CIVIL warS* című operájához kötődik. A rendező kulturális zárandoklatra indult szerte a világba; a nagy fővárosokon kívül több európai fesztiválon is megelevenítették a művet, és mindenhol belegyűrték a játék, a szöveg helyi sajátosságait: Milwaukee-ban *Abraham Lincoln* hamburgert evett, Marseilles-ben forradalmat imitáltak, Kölnben *Schubert* zenéjére Nagy Frigyes jelent meg Heiner Müller alakításában. Miként értékelhető mindez? UNESCO-fzű reklámkampánynak? Ügyes marketingnek, mely kitalálta a mindenhol eladható, vagyis érthető egyszeri színjátékot?

A kísérleti színházról szóló szövegek – legyenek elméletek, előadás-leírások, rendezői interjúk – az utóbbi két évtizedben más, újabb dimenziókban vizsgálják a színjátékmű egészét. A nyolcvanas évekig a műben rejlő interpretációs egység keresése jelentette a kritikus befogadóra váró

esztétikai feladatot. Az előadás, ha tiszteletlenül egyszerűsítünk, akkor felelt meg a normáknak, ha minden eleme, a szövegértelmezéstől a színészmozgatásig, egyetlen értelmezési körbe volt foglalható. Ezt a konnotációs mezőt ebben a században a szöveg-nyersanyag szabta meg. A legjobb példákat a hipernaturalista mozgalom előadásai nyújtották, ahol legerősebben a szövegválasztás – itthon általában Csehov és a századforduló jelei – jelölte ki a képi világot. Ekkor Csehov mindig a reménytelen elvagyódást, Strindberg a sorsszerű bezáródást, Ibsen a menthetetlenül elrontott életet jelentette meg, hiszen a filológusi szoros szövegolvasás technikája csak egyféle, s az előadás is csak a szövegből elemző interpretációt eredményezhetett.

Ezzel szemben az interkulturálisnak nevezett színház előadásai elsődlegesen a látvány szöveghez való viszonyán változtatnak. Néhány nem-bölcsész rendező a drámát csupán a színház egyik, de nem is feltétlenül szükséges elemeként kezeli, helyette öntörvényű képzeletük játéka teremti meg az előadást. Ennek a bátor, s a szöveg iránt invenciózusan tiszteletlen olvasatnak remeke egy francia rendező, Jacques Nichet rendezése, aki újrafordította Jean-Michel Déprats-val *A nyugati világ bajnokát* (egy ír ezt sosem merté volna, ha egy-

általán el tud szabadulni saját történelmétől), mert a *John Millington Synge* körüli kánon csak az ír folklór és mesevilág bemutatását sugallja, míg Nichet ezzel szemben az apját megölnő fiú meséjében Oedipust látta megelevenedni, s olyan nyersanyagra volt szüksége, mely a történet vázát mentesíti a nyelvjárásba merevített tradícióktól.

Ez az *újrarendezés-újrateremtés* a posztmodernnek nevezett korstílus színházának első feltűnő szabadossága. Következő lehet az egymástól távol eső *kultúrák és jelentések asszociatív közelítése*. A modernség követelte szemantikai egység igénye a színházi illúzióknak még a realista korból származó egyszerűsödését konzerválta: a néző tudta, hiszen így nőtt fel, hogy a színész nem király, csak annak van öltözve, hogy Othello nem fekete, csak be van festve, s hogy vetítésekkel és hangeffektekkel is lehet jelezni az idő múlását. E hagyomány szerint nehéz megemészteni, mikor klasszicista közegben a szereplő bőrdzsekit húz, és ha *Eörsi István* fordítása *Szophoklész Antigonéját* ballonkabátba kényszeríti.

A kultúrák egyetemlegessége mellett jellemző még a korok, a korszakok, az Idő univerzalitása és folyamatossága, mely az előadások szervezőjévé válik. A különböző, akár időben, akár térben eltérő kultúrák egymás mellé helyezése brechti módszerrel döbbenetén rá a befogadót az emberi nem egyetemességére. A színház a mítoszok, legendák újrafogalmazásával visszafoglalná a ráció uralta területeket, a színház nyújtotta képesség most újra a nyitott képzeteké lehetne.

A posztmodern színházi gyakorlat a nyitottságot az egzotikus keleti társadalmaktól tanulja. Kulturális *újragszorgatásról* beszélnek egyesek, vagy művészi rabszolgaságról, hiszen a no, a kathakali, a bunraku elemei Nyugaton nem hordozhatják saját, állandósult jelentésüket. Elemeik valami más egésznek válnak hieroglifáivá. (1)

Richard Schechner megfogalmazása szerint a világ a nacionalista felosztottságtól a kulturális felé halad, s nemzeti határok helyett inkább a kultúrák határait kellene megtalálni. (2) A gyakorlatban megjelenő új színházi törekvések előbb vagy utóbb

e kulturális mozgalmak hatására találják meg nevüket, s identitásukat. A feminista, a fekete, a szegény, akár a halálszínház egy mozgalom, egy technikai irány, egy képpé formált gondolat metaforikus elnevezései, míg mondjuk a posztmodern színház egyetemes címkének ajánlhatja magát minden ezen stílusjegyek összefoglalójaként. Az utóbbi években mindezek mellé lopakodott be ez az interkulturalizmus fogalma (talán egy posztmodern stílusirányzat lesz belőle?), anélkül, hogy bármelyik alkotó magát vagy művét e cél érdekében hozta volna létre, s anélkül, hogy ez a skatulya megkapta volna saját, a többiekhez viszonyított elméleti kereteit. (3)

Az interkulturalizmus a nyugati és a keleti kultúra találkozásakor értelmezhető; mégis vannak olyan elemei, melyek az égtájak találkozásából ténylegesen kiszorult országok színházi gyakorlatában is megjelennek. A magyar előadások közül néhány, melyeket azok az egészen fiatal rendezők jeleznek, kiknek lehetőségük adódott honi mestereken kívül másokat is hallgatni, (4) bizony alkalmazza az interkulturalizmus címkével – és, úgy tűnik, sehogy máshogy nem – jelölhető megoldásokat.

Az interkulturalizmus látásmód, és csak ebből következően technika, gyakorlat, feladatsor. A legtömörebb, még használható definíciója szerint nem más, mint az egyes nemzetek színházi gyakorlatának cseréje és kölcsönös egymásra hatása; ez érintheti a játékmódot, a rendezést és az „idegen” nyersanyag színpadi adaptációját. (5) Az interkulturalizmus előadásai látszólag a nagy nemzetközi fesztiválok kavalkádjain vagy egyes társulatok kozmopolita összetételekor jönnek létre, mintha az internacionalizmus és az eltérő borszínek, az egymás után látható nemzeti sajátosságok, mondjuk egy csürdöngölő a mudrákkal, egybeolvadó művészi élményt válthatnának ki.

A fogalmat történetiségében magyarázza az intrakulturának – mély, belső kultúra – nevezett jelenség, mely a nemzeti hagyományok feltárását, felelevenítését jelöli meg céljául. *Copeau* és *Jouvet* – vagy itt-hon a Székényben *Somogyi István* és *Regős Pál* – rendezései, a múltbéli szokások, a

hagyományok, s a hozzájuk kapcsolódó hitköri kibányászásával saját jelen idejű közegük jobb megértését és ezáltal hatásosabb megjelenítését vélik elérni. Tőlünk délre *Dario Fo* ekként kereste a mediterrán kifejezési módokat, de az etnocentrikus közelítéseket – hogy tovább játsszunk a prepozíciókkal – transzkulturális technikákkal valósította meg. Ez utóbbi azon a megfigyelésen nyugszik, hogy a kultúrák különbségére alapozott elméletek sorra elbuknak az emberi létezési mód egyetemlegességén. Ebből következően például *Peter Brook* úgy véli, hogy az emberi lét mélyebb szintjét elfoglaló etnológiai és az individuális válaszfalak kulturális kapcsolatokkal (6) mászthatók meg. 1970-ben ezért *Ted Hughes*-zal tisztán zenei nyelvet kompilált az *Orghast* bemutatójára, mely az érzelmek és érzékek jeleivel mindenki számára érthetővé vált. Ez a gondolat ihlette azokat az előadásokat, melyek fajtól, nemtől, kortól, társadalmi rétegtől függetlenül, az egyetemes emberi nyelvet fogalmazzák újra. Ez a törekvés, az elvesztett tiszta, közös(ségi) színház mitikus eredetének kutatása, leginkább ultrakulturális elemeket vesz magára. Ez a mozgalom a színházi forrásokat keresi, s ebben *Antonin Artaud* járt el igen következetesen: a primitív nyelv újraalkotását tűzte ki célul.

Andrei Serban és *Luca Ronconi* görög tragédiák történetét felhasználva görög, afrikai, amerikai indián nyelvek segítségével értették meg a színház születésének és működésének kereteit. Ezek a rendezők, ez az irányzat – szemben a klasszikus avantgárral – a rítus és a ceremónia emberre épülését igazolták, annak a gondolatnak az igazát, hogy létezik egy közös emberi lényeg, mely emberi és csakis emberi effektekkel jeleníthető meg.

A színházelmélet megkülönbözteti még a prekulturális irányzatot, mely a kortárs színházak – legyenek keletiek vagy nyugatiak – közös vonásait emeli ki. *Eugenio Barba* szerint a mindenkiben benne rejlő pre-expresszivitásnak (7) köszönhetően tudjuk, mitől kísérleti és mitől hagyományos a színház, legyünk Japánban, Koreában, Itáliában, Oslóban vagy a világ bármely részén.

A posztmodern gondolathoz a posztkulturális színház gyakorlata közelít – ha játszunk a szóval –, mely minden művészi tetteben már ismert és megjelenített elemeket emel ki a kultúra folyamatosságára és alapjainak változtathatatlanosságára terelve a figyelmet. Eszerint a mi korunkra nem maradt más, mint a kor, stílus, eszköz, műfaj tekintetében különböző kulturális töredékek összeragasztása.

Ennek a színháznak rálátása van a politikai tendenciákra, a gazdasági hullámzásokra, magára a társadalomra, de rajta kívül helyezkedik el. Gyakorlati elemei még lejegyzésre várnak, hiszen összetevőinek felcserélhetősége és a megnevezés lehetetlensége nehezíti filológiai besorolását.

A metakulturális közelítés a kultúrák szemléletbeli hierarchiáját feltételezi; amint az egyik értelmezésével és elemzési szándékával rátelepszik a másikra, amint egy rendező azt sugallja színészének, hogy más, idegen, idézett jegyek alapján legyen jelen a színen, a metanyelv használatának színpadi változatát hozza létre.

Mindezek alapján a színház történet elméleti kategóriái végül is a következő színházi mozgalmakat különböztetik és nevezik meg:

– *interkulturális színház*: a színjáték-hagyományok keverése, hibrid formája már teljesen elfedi az eredeti színházi hagyományt (*Brook, Barba, Ariane Mnouchkine, Robert Lepage, Lee Breuer*);

– *multikulturális színház*: eredetileg a többnyelvű társadalmakban (Ausztrália, Kanada, Belgium) kialakult játék, melyben etnikai, nyelvi csoportok egymásra hatása közben jön létre az a forma, mely csakis a létrehozó közegben életképes;

– *a kulturális kollázs színháza* (*Wilson, Suzuki Tadashi, Lavelli*): felhasználja a különböző technikákat, anélkül, hogy tekintettel lenne azok jelentésére, anélkül, hogy meg akarná érteni múltjukat vagy a háttér társadalmi közegben betöltött szakrális szerepüket;

– *a szinkretikus színház* heterogén kulturális alapanyagból új formációkat hoz létre (*Wole Soyinka*);

– a poszt-gyarmati színház a saját szokásrendbe olvasztja a bennszülött tradíciókat, míg megjelent

– a negyedik világ színháza, mely a kisebbség kultúráját a többségével szembeállítva őrzi.

Az interkulturális színház varázslásai-
ban természetesen felfedezhetők neves
történelmi előzmények. A 19. század ele-
jén, a nemzeti színházi mozgalom indu-
lásakor minden lefordított szöveget az
adott nemzet kulturális tulajdonának te-
kintettek. A Weimari Színház egyszerre
játszott *Shakespeare-t*, *Gozzit*, *Goldonit*,
Corneille-t, *Racine-t*
Schiller és *Goethe*
mellett. *E. Fischer-
Lichte*, aki 1990-ben
könyvet szentelt a
témának (9), *Goethe*-
kutatásai köz-
ben döbrent rá, mi-
lyen hatással lehe-
tett a 18. század vé-
gén egy indiai drá-
ma, a *Sakuntala* a
német klassziciz-
mus öreg mesterére.
Bár *Goethe* gyakran
nyilvánosan sajnál-
kozott: a keleti kul-
túra annyira távol
esik az európaiótól,
hogy lehetlenné
válna élvezete, a *Fa-
ust* prélude-jelenete az indiai drámák
szerkezetét imitálja.

Az 1905-ös világkiállításon *Gordon
Craig* képzeletét az afrikai maszkok moz-
gatták meg, *Max Reinhardt* és *Meyerhold*
a japán színház európaizált kereteit alkal-
mazta a hanamichi (9) megépítésével, a
dadák és a többi avantgárd irányzat a test
képezte jelbeszéd fejlesztését tanulta tő-
lük. Mindez természetesen a folklór turis-
ta-ízű befogadását tette csak lehetővé.
Bertold Brecht azonban már a V-effekt el-
méletébe rendszerszerűen építette be a kí-
nai játékmód technikáját (10), *Artaud* pe-
dig az 1930-as világkiállításon látott
Bali-szigeti táncosokban felfedezte a

színház és az emberiség megújulását je-
lentő archetipusokat (11).

Már a század elején megfogalmazódott,
hogy az idegen kultúrák felbukkanása, és
akár csak tárgyi elemeinek használata a
nézői szokásrendet, a fent emlegetett illú-
zió-hagyományt is meg kell, hogy változ-
tassa. Amint a színpadon megjelenik egy
ismeretlen, a saját kulturális közegben
nem értelmezhető tárgy, üres jelként funk-
cionál, s ekként akár minden képben más
és más jelölőt képes magához vonzani.
Peter Brook 1990-es *A vihar* rendezésében
ilyen semleges tárgy a bambuszbot. Az el-
ső képben süllyedő

hajó árbóca lesz,
majd a tenger szint-
jét mutatja, a máso-
dikban négyzet alak-
ban a földre fektetve
kijelöli a játékeret,
később varázspálca,
bokor, asztalláb...
olyan tárgy, mely
megengedheti magá-
nak a változó interp-
retációs jelentést az
állandó konvencio-
nális megfeleltetés
helyett. *Brook* koz-
mopolitának neve-
zett színháza a kép-
lékeny tárgy-értel-
mezés mellett külön-
böző kultúrák szín-

*A posztmodern gondolathoz
a posztkulturális színház
gyakorlata közelít – ha
játszunk a szóval –, mely
minden művészi tettben már
ismert és megjelenített
elemeket emel ki a kultúra
folyamatosságára
és alapjainak
változtathatatlanságára
terelve a figyelmet. Eszerint
a mi korunkra nem maradt
más, mint a kor, stílus, eszköz,
műfaj tekintetében különböző
kulturális töredékek
összeragasztása.*

házi elemeit is használja. Nem azzal a pe-
dagógiai céllal, hogy a néző felismerje a
másságban rejlő értékeket, hanem hogy le-
tisztuljon a különböző kultúrákban rejlő
közös látvány-nyelv.

Soyinka, *Mnouchkine*, *Wilson*, *Suzuki*
más módszerrel, de az egyetemes kultúra
tudatában terveznek, a közös színházi
nyelvet fogalmazzák-alkotják. Az alkotá-
saikat jellemző interkulturalista tendencia,
melyben, legalábbis a képalkotás terüle-
tén, minden kultúra egyenlő jogokkal ren-
delkezik, élesen szembenáll a század vé-
gére mereven kialakult egy-világ-egy-
kultúra monopóliumával. A hollywoodi
sztorik, a gyorsétkezdék, a szappanoperák

képviselte viselkedési és gondolkodási sztereotípiák elfeledtetik a saját, ismerős, nemzeti kulturális gyökereket, míg ez a színház a létező közösségek valós társadalmi közegét megőrizve alakítja színpadi gondolatait.

Jákfalvi Magdolna

Jegyzet

- (1) E. Barba Artaud nyomán használja a fogalmat. – A. ARTAUD: *A színház és hasonmása* című tanulmányában fejtette ki elméletét.
 (2) SCHECHNER, R.: *Intercultural Performance*. The Drama Review, 2. 1994. 2. 2. old.
 (3) Jean-Louis Barrault az Odéon Színházban létrehozta a Nemzetek Színházát, Brook a Bouffes du

Nord-ban a Nemzetközi Színházi Kutató Intézetet, Barba a Nemzetközi Antropológiai Színházat. Magyarországon pedig épül a Nemzeti Színház.
 (4) Elsősorban Bozsik Yvette és Novák Eszter, de a legteljesebb művészi autonómia tekintetében még Zsótér Sándor is.

(5) PAVIS, P.: *The Intercultural Performance Reader*. Routledge, 1996, 2. old.

(6) BROOK, P.: *The shifting point*. Harper and Row, 1987.

(7) BARBA, E.: *Dictionnaire anthropologique du théâtre*. ISTA, Paris 1989.

(8) FISCHER-LICHTE, E.: *The Dramatic Touch of Difference*. Günter Narr Verlag, 1990.

(9) Ez előtt tisztelgett Ács János Brecht *Jó embert keresünk* rendezése 1995-ben.

(10) BRECHT, B.: *Az elidegenítő hatás a kínai színművészetben*.

(11) ARTAUD, A.: *A Bali-szigeti színházról*.

A félrevezetés könyvei

Már a címadásnál elkezdődött: a két kötet nem „társadalmi ismereteket” ad. Egyszerű történelemkönyvekkel állunk szemben, amelyek szinte csak a magyar történelemmel foglalkoznak. Azután folytatódik a félrevezetés két kötetén keresztül, hol csak a szerző alapos okkal megkérdőjelezhető felfogásában, hol pedig tárgyyszerű tévedéseiben, amelyeket – örökítéssé meg nevéük! – Páricska Katalin és dr. Iliás Lajosné bírálóként, Tölgyszékely Pap Gyuláné alkotószervezőként, Remeczné Komár Gabriella felelős szerkesztőként jóváhagytak.

Mint csepp a tengert, úgy rejti magában a tankönyv egyik első, a történelemtanítás szempontjából alapvető fogalmakat tárgyaló fejezete az egész könyv jellegzetességeit. A történelmi időszámításról ezt olvashatja az ötödikes kisdíák: „Amikor az emberek már tudtak írni és számolni, elkezdtek az időt mérni. Az egyiptomiak voltak az elsők, akik megfigyelték a Nap évi járását. Észrevették, hogy az évszakok szabályos időközönként követik egymást. Ennek alapján szerkesztették meg az első naptárt és osztották fel az évet 12 hónapra. Az óra és a naptár mindmáig legfontosabb időmérő eszközeink.” Ez a zavaros eszme-futtatás eleve összekever két dolgot: az időmérést, ami objektív folyamatok megfigyelésén alapszik (természetesen nem az évszakok váltakozására, hanem csillagászati megfigyelésekre építve), és az időszámítást, ami az

emberi gondolkodás szubjektív terméke. Ezután nem meglepő, hogy: „Az időszámítás kezdete Krisztus születésének feltételezett éve.” A mondat azt sugallja, hogy az időszámításnak nincs is más rendszere; és hogy a gyerek jól meg is jegyezze, a könyvben egy szentkép látható, amely a jászolban fekvő glóriás Jézuskát ábrázolja.

Az időfogalomhoz való furcsa viszony a korszakolásnál is megjelenik. A emberiség történetének korszakai a szerző szerint a következők: őskor, ókor (egyikhez sincs időmeghatározás), a középkor korai szakasza (Kr. u. 550–1000), a középkor érett és hanyatló szakasza (Kr. u. 1000–1500), újkor (Kr. u. 1500–1750), legújabb kor (Kr. u. 1750-től napjainkig). Ezek a korszakhatárok oly mértékben légből kapottak, hogy sem a hazai, sem a mérvadó külföldi szakirodalomban nem lehet találkozni ezzel a periodizációval. Az olvasó önkéntelenül

felteszi a kérdést, vajon milyen megfontolásból helyezte a szerző az ókor végét, illetőleg a középkor elejét 550-re, amikor egyetértés van abban, hogy ez a római birodalom bukásához, 476-hoz köthető. A zavart csak növeli az a rész, amelynél a történelmi korszakokhoz képeket rendel a szerző. Gyanítom, talán felületességről és tudatlanságról van szó. A középkor érett és hanyatló szakaszát (Kr. u. 1000–1500) egy földgömb, egy teodolitra emlékeztető szerkezettel vizsgálódó alak és egy modern körzövel mértani ábrákat rajzoló férfiú illusztrálja, a háttérben pedig barokk és reneszánsz elemekből komponált templom látható. A szerző szerint 1500-tól 1750-ig tartó újkor illusztrációja még ezen is túlsz. A képen overallos, micisapkás szakik autókerekeket készítenek futószalag mellett, és az aláírás: „Gépeket találtak fel, amelyek sok olyan munkát elvégeztek, amihez előzőleg kézi erőre volt szükség.” A szerző előtt rejtve maradt az az apró tény, hogy Watt 1769-ben, az újkorának a szóban forgó könyv szerinti végénél tizenkilenc év-

vel később szabadalmaztatta gőzgépét.

A néha érthetetlen, már-már tragikus tárgyi tévedésekre a magyar történelemmel foglalkozó részek bemutatásánál még visszatérek. Előzőleg azonban meg kell vizsgálnunk egy fontos kérdést. A két kötet, mely 5–8. osztályig kívánja a gyerekeket tájékoztatni, az egyetemes történelemnek körülbelül tíz oldalt szentel. Az őskori és négy ókori – átlag 15 soros – témán kívül egy-egy teljes történelmi korszakot ismertet a fenti beosztás szerint, átlagosan egy oldal terjedelemben. A történettudomány, a hazai és nemzetközi történelemtanítás számára mindig evidencia volt, hogy a történelem a népek közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok, kölcsönhatások,

összeütközések és megegyezések története. Véleményem szerint ez fokozottan érvényes a kis országokban, és még fokozottabban sajátos földrajzi helyzete miatt Magyarországon. Ha erről valaki megfélemledik, torz és veszélyes szemléletet alakíthat ki a tanulóknak. Kísérteni kezd az „egyedül vagyunk” gondolata, az a vélemény, hogy a magyar történelem és politika alakulásáért a sajátos nemzeti sors, a végzet a felelős, illetve hogy a magyar glóbusz élete a nemzetközi környezettől függetlenül irányítható. A könyv szemléletére jellemző, hogy a gyerekek úgy ismerkednek meg belőle 1848. március 15-e eseményeivel, hogy előtte sem az európai forradalmi hul-

lámról, sem a párizsi, sem a bécsi forradalomról nem találnak egyetlen betűt sem.

Bár a két kötet zöme a magyar történelemmel foglalkozik, a szerző magyar történelmi ismeretei is olyan színvonalon mozognak, amely a bírálók erőteljesebb beavatkozását is megbocsáthatóvá tette volna. Néhány példa jól érzékeltetheti, hogy mit képes a felületesség és a tudat-

lanság 260 oldalba belegyömöszölni.

A „kilencedik század végére a kalandozások fénykora bealkonyult” – olvashatjuk. Eltekintve a „bealkonyuló fénykor” képzavarától, azt azért tudni illik, hogy a kilencedik század végén valami más volt, és ezt a mást honfoglalásnak szokták nevezni. A kalandozások „fénykora” a tizedik században volt, amennyiben ezt fénykornak lehet nevezni.

Régi elv és gyakorlat a történelemtanításban a képek használata is, amelyek információs értéke megegyezik a nyomtatott szövegével. Az elvet szerzőnk is ismeri, alkalmazásával azonban nehézségei vannak. Az egyik rajz az Árpád-kori falut szeretné bemutatni, feltehetően a szerző út-

Bár a két kötet zöme a magyar történelemmel foglalkozik, a szerző magyar történelmi ismeretei is olyan színvonalon mozognak, amely a bírálók erőteljesebb beavatkozását is megbocsáthatóvá tette volna.

Néhány példa jól érzékeltetheti, hogy mit képes a felületesség és a tudatlanság 260 oldalba belegyömöszölni.

mutatásai nyomán. A falu egy fallal körülvett vár udvarán található, ahol német típusú gerendavázás házak épültek zsúpfedéllel. Egy másik képen a visegrádi fellegrvár látható *Visegrádi palota* aláírással. Várható, hogy a tanulmányi kiránduláson részt vevő történelemtanárok kínosan fogják érezni magukat, hiszen a palota romjait ez ideig a Duna-parton mutatták meg.

A *Károly Róbert* korában fejlődő gazdasági életünk ismertetése során kiderül, hogy „a parasztnak ipari nyersanyagokat vásároltak a piacon”. Arról azonban már nem esik szó, hogy vajon a jobbágyok mire használták a közelebből meg nem nevezett ipari nyersanyagokat. Még az olyan közismert uralkodóról is, mint *Hunyadi Mátyás*, képes meglepő dolgokat közölni a szerző: „Lánglelkű gyermek hírében állott, aki gyakran a tolmács szerepét töltötte be apja és a pápa között.” Az igazság az, hogy eddig még seholy sem találtak forrásokat a pápa gyakori magyarországi látogatásairól. A felnőtt uralkodóról pedig megtudjuk, hogy Mátyás megtartotta az „ősi magyar harcmódot”. Ez az információ is ismeretlen volt ideig a fekete sereg megszerzőjéről. De nem jár jobban *Zrínyi Miklós*, a költő sem, aki „kiváló hadvezéri képességét az eszéki ütközetben mutatta meg. Amikor a török hatalmas erővel támadt, hogy Bécsset elfoglalja, Zrínyi felégette az eszéki tölgyfahidat, hogy feltartsa a törököket”. Illusztrációként ott látjuk az égő hidon vágató török katonákat. Eddig úgy tudtuk, hogy Zrínyi 1663–64 fordulóján indította meg híres „tél hadjáratát”, amelynek a célja a tavaszra várható török támadás lehetőségének megakadályozása volt, és amely azzal fejeződött be, hogy 1664. február 2-án felégették az eszéki hidat. Csata természetesen nem volt, hiszen a télen indított hadjáratnál éppen ezt akarták elkerülni, miután ilyenkor nem tartózkodott jelentősebb török haderő Magyarországon.

A „tévedések vígjátéka” azonban még fokozható. A következő oldalon arról értesül a kisdíák, hogy „1686-ban került sor Buda várának visszafoglalására... az ostromban részt vett *Thököly, Bottyán* és *Rákóczy* is”. Nos, *Bottyán* valóban ott volt az ostromló seregben, de bármelyik, a korrall foglalkozó ifjúsági regényből kiderül, hogy *Thököly* ekkor a török birodalomban tartózkodott. A szerző nem tartja lényegesnek megjelölni, melyik *Rákóczy* Ferencre gondol, ám nem árt tisztázni: *I. Rákóczy Ferenc* ekkor már tíz éve halott, a későbbi *II. Rákóczy Ferenc* viszony tízéves kisfiú, aki édesanyjával együtt az ostromlott munkácsi várban van.

A *Mária Teréziáról* szárnyra kapott legendák számát a szerző tovább szaporítja. A nevezetes 1741-es országgyűlés aláírásából egy eddig ismeretlen tény derül ki: az uralkodónőt akkor koronázták királynővé. Ugyancsak *Mária Terézia* uralkodásához fűződik a szóban forgó könyv szerint, hogy megelőztük a világot: „Az első gyárat – mint selyemgyár, posztógyár – az 1770-es években alapították.” Figyelembe véve, hogy *Watt* 1769-ben kért szabadalmat gőzgépére, a szerző nyilván azt a tévhitet kívánja eloszlatni, miszerint hazánk a 18. században iparilag elmaradott ország volt. Megtudjuk azt is, hogy a királynő áldásos befolyására „az egyetemeken egyre több orvost képeztek ki” – jóllehet eleddig azt tanultuk, hogy a 18. században Magyarországon mindössze egy egyetem működött.

Az I. kötet a 19. század elején fejeződik be a „magyar kulturális élet megújodása”-val. A periodizáció egyéni kezelése alapján ez már nem is okoz meglepetést. Néhány apróság azonban itt is fűszerezi a feltálat szellemi eledelt. Az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar Színház ábrázoló kép alatt azt olvashatjuk, hogy az a „budai színház épülete”. Továbbá a „századforduló irodalmának nagyjai” között – *Csokonai Vitéz Mihály* és *Fazekas Mihály* mellett – felsorolja a könyv *Kölcsey Ferencet*, *Vörösmarty Mihályt*, *Arany Jánost* és *Petőfi Sándort*. Az 1790-ben született *Kölcsey* igencsak fiatalka „irodalmi nagy” lehetett a századfordulón, de még rajta is túltehetett csodagyerekségekben az 1800-ban született *Vörösmarty*. Az 1817-ben született *Aranyról* és az 1823-ban született *Petőfiről* viszont már csak azt lehet mondani, hogy nagy megérzés volt.

A II. kötet a Reformkor ismertetésével kezdődik. Ennek során megtudhatjuk, hogy „Magyarországon az 1830-as években még mindig középkori állapotok uralkodtak... Ez idő tájt még nem volt gyáripár, a közlekedés a lóvasúton postakocsival [sic!] bonyolódott gépesítés nélkül.” Ez ugyan elmentmond a Mária Terézia-kori állapotok korábbi ábrázolásának, de a szerző nem zavartatja magát, és folytatja a korszak jellemzését: „Az akkori törvények szerint Magyarországon háromévente tartottak országgyűlést. Az 1830-as évtől kezdve az országgyűlésen a haladás, a reformok hívei kerültek többségbe.” A szerző komolyan így gondolja, hiszen néhány oldallal később *A törvényhozás menete a reformkorban* című fejezetben ezt írja: „A megyegyűlésen részt vevők javaslatot terjesztettek például a jobbágyfelszabadításról. A javaslatot az országgyűlés alsótáblájához küldték. Itt a képviselők megtárgyalták, majd elfogadták. Az alsótábla a megvitattott törvényjavaslatot felküldte a felsótáblának. Itt a főnemesség hosszú ideig fontolgatták, hogy elfogadják-e a jobbágyfelszabadítás javaslatát. Végül is elfogadták. Ekkor a javaslatot a királyhoz küldték.” Az idézetből két dolog biztosan kiderül:

1. a szerző nem ismeri az eljárás menetét, hiszen a megyegyűlés szerepe az országgyűlési követeknek adott utasításokból állott, s ott nem tehettek javaslatot;

2. nem ismeri, hogy mi a különbség az önkéntes örökváltás, a kötelező örökváltás és a jobbágyfelszabadítás között.

A szerző, sajnos, nem közli, hogy a főnemesség hosszú fontolgatás után, melyik országgyűlésen fogadta el a jobbágyfelszabadítást, és mit szólt ehhez a király, ezért azt a logikusan következő kérdést sem tehetjük fel, hogy ezek után mi szükség volt az 1848-as forradalomra.

Első pillantásra úgy tűnik, a történelemkönyvek régi adósságát rója le a szerző, mikor tisztességes arcképeket közöl az aradi vértanúkról. Az öröm azonban hamarosan szertefoszlik, hiszen a tizenhárom névből ötöt hibásan vagy pontatlanul – Aulich Alajosként (Lajos helyett), Lakner Györgyként (Lahner helyett), Leiningen

Károlyként (Westerburg nélkül), Nagy Sándor Józsefként (Nagysándor helyett) és Pöhltenberg Ernőként (egy felesleges hival) – szerepel a könyvben. Recenzens nem tudja elhallgatni, hogy az aradi emlékművön, a román állam által készített emléktáblán csak két hibásan írt név található.

A „tévedések” sorát hosszan folytathatnám, ehelyett megkísérlem egy nagyobb egységen – *Magyarország 1919 és 45 között* – bemutatni a bevezetésbe már jelzett sajátos gondolkodásmódot. Az alaphangot elsőként egy vérvörös színű, valóban korabeli „Nem! Nem! Soha!” plakát és egy *Horthy Miklóst* ábrázoló festmény adja meg, azzal a meglepő megállapítással kiegészítve, hogy „visszaállították a régi államformát, a népköztársaságot”. Igazi meglepetéseket azonban a külpolitika ismertetése okoz. „Az 1930-as évek végén egyre inkább előtérbe került az első világháborúban elvesztett területek visszaszerzése. Ennek érdekében az uralkodó osztályok németbarát külpolitikát folytattak” – olvashatjuk. A revíziós politika ugyan nem a harmincas évek végén kezdődött, de ami lényegesebb, az a sugallat, hogy a németbarát külpolitikát jó ügy érdekében folytatták. Ráadásul a német orientáció nem is nagyon elítélendő, hiszen „Hitler, a német birodalom kancellárja... megnyerte a német nép őszinte támogatását, mert sikerült csökkentenie a munkanélküliséget és felendítette a gazdasági életet. 1935-ben bejelentette, hogy a versailles-i béke érvénytelen... a németek magukat felsőbbrendű népnek tartják, akiknek nagyobb életterre van szükségük. Ehhez joguk van országokat leigázni, az alsóbbrendű népeket – zsidók, cigányok, szlávok – kiirtani. Ezzel vált a fasiszmus népiértő rendszerré.” A tömör és tárgyyszerű ismertetés után szerző tartózkodik az állásfoglalástól, akár egyetlen elítélő mondat erejéig is. De miért is mondana ítéletet, amikor „a magyar kormány németbarát politikája eredményezte azt is, hogy 1938. november 2-án Magyarország visszakapott 74400 km²-t és 5050000 lakost”. Szerzőnk és a szerkesztő újabb adalékot szolgáltat felületességére. Ha megnézték volna az idézett

szöveg feletti térképet, bizonyára észrevetkék volna, hogy a 74 000 km² nem egyszerre, hanem négy részletben került vissza Magyarországhoz. A területgyarapodás pontosabb körülményeivel, vagy azzal, hogy az 5 millió lakosból mennyi volt a magyar avagy azzal, hogy mi egyebet eredményezett még a németbarát külpolitika, a szerző meg sem próbál foglalkozni. Ellenben elhelyez egy egész oldalas színes fényképet, amelyen Horthy Miklós elégedett mosollyal szemléli az észak-erdélyi bevonulást.

A következő fejezetben, amelynek címe *Hazánk belépése a II. világháborúba*, a szerző ismét mindent elkövet, hogy az általa is szükségesnek tartott ismereteket minél áttekinthetlenebbül és természetesen állásfoglalás nélkül adja elő. A második világháborút ismertető részből hiányzik a kronológia, az általa említett események áttekinthetetlenek és érthetetlenek. Maga a háború a *Legújabb kor (Kr. u. 1930-tól napjainkig)* című olvasmányba fejeződik be, imígyen: „1945. szeptember 2-án a németek verségével ért véget a második világháború”. A szerző nem foglalkozik olyan aprósággal, hogy a japánok és a németek között különbséget tegyen.

A még hátralevő néhány oldal, amely már talán a szerző által is átélt időszak, egyébként változatlanul tele van tárgyi tévedésekkel; ez az egyetlen, amiben a könyv következetes. „70000 középparasztot lakóhelyükről más lakóhelyre, főleg a Hortobágyra telepítettek ki” – mossa össze a könyv a kitelepítést és a kulákküldözést; „1956. október 23.” aláírással egy közismerten október végén, a harcok szünetében készült fényképet közöl, és még tovább is lehetne folytatni a sort.

A szerző módszertani járatlansága vetekszik történelmi ismereteinek pontosságával. A magát tankönyvnek nevező mű híján van a tankönyvek elemi kellékeinek is. Például hiányoznak belőle az összefoglalások. A fogalommagyarázat sem erős oldala a szerzőnek. Eleinte még találkozunk ilyen mondatokkal: „Megkeresztelkedni, keresztény hitre térni azt jelenti, hogy valaki keresztény vallású

lesz.” Később azonban ezek is eltűnnek, s helyüket átveszik a feladatok között a „Nézz utána a *Magyar Értelmező Kéziszótárban!*” jellegű felszólítások. Legyen szó ósiségről, úriszékről, népképviseltről, nemzetiségről, trónfosztásról, a feladat ugyanaz. A szerző, úgy látszik, nem tudja, hogy az értelmező szótárnak egészen más a célja, mint a tankönyvnek, tehát nem is pótolhatja azt.

A módszertani rész legszokatlanabb elemeit különben is a „feladatrendszer” tartalmazza. A szerző nyilván hallott valamit arról, hogy egy modern tankönyvben feladatok is szoktak lenni, de valószínűleg nem sok ezzel foglalkozó cikket vagy könyvet olvasott. A feladatok célja ugyanis a gondolkodásfejlesztés, a tanult ismeretek új szempontok szerint való rendezése, bizonyos készségek gyakoroltatása stb. Erre a könyv anyagánál fogva akkor sem lenne alkalmas, ha szerző ismerné ezeket a célokat. Hiszen nem lehet a történelmi gondolkodást fejleszteni, ha tények, események, emberek ismertetése helyett csak végkövetkeztetéseket közöl a könyv.

Hogyan lehetne megtanítani bárkit arra, hogy a történelemben vannak olyan helyzetek, amikor az embereknek – jól vagy rosszul, de – dönteniük kell, hogy egy-egy döntésnek sokszor évtizedekre vagy évszázadokra terjedő következményei is lehetnek, akkor, ha nem ismertem a döntéshez vezető utat, azokat a tényeket, eseményeket, amelyek között a döntés született. Mindezek hiányában a feladatok sem lehetnek gondolkodtató jellegűek. Tucat-szám lehetne idézni az ilyen típusú álfeladatokat: „Írd le a magyar hadsereg fővezérének nevét a történelemfüzetedbe.” „Az az másold le, ami a könyvben van.

Már a bevezetőben említettük, hogy a szerző különösen rossz viszonyban van a számokkal és a kronológiával. A rossz viszony mindvégig változatlan marad. A kronológiai jellegű feladatok – a kérdésfeltevésnek álcázott másolási feladatokhoz hasonlóan – teljesen céltalanok. Érdemes példát idézni: „Készíts a füzetedbe időszakot! Az időszalagon jelöld születési éveidet! Jelöld be a tanítási év kezdetét! Szá-

mítsd ki, hány év telt el a két időpont között!” Vagy: „Készíts időszalagot és jelöld a reformkor kezdetét és végét! Számold ki, hány évet ölel fel a reformkor!” A leginkább szükséges kronológiai feladatsor, az események sorrendbe helyezése, hiányzik. Persze, a könyvben események sincsenek, vagy ha vannak, akkor a könyv alapján még egy felnőtt se tudná azokat logikus sorba rendezni.

De találkozunk néhány olyan feladattal is, amelyekben – legalábbis a szerző szerint – megjelenik a kreativitás, a tanuló foglalkoztatásának igénye. Kár, hogy túlzottan nagy kreativitást kívánnak ezek. Néhány példa: „Mondd el, ki volt Anonymus? Ragassz a történelmi naplódba képet Anonymusról!” Az első kérdésre a történészek sem tudnak válaszolni, *Ligeti Miklós* szobra viszont ott van a könyvben, akkor ugyan mit ragasszon be a nebuló. Egy másik: „Keressetek a Nemzeti Múzeum történelmi képei közül a jakobinus mozgalommal kapcsolatos festményeket!” Eltekintve attól az apróságtól, hogy a történelmi tárgyú festmények a Nemzeti Galériában vannak, és nem a Nemzeti Múzeumban, a jakobinusokról hiába keresnénk képeket, ilyen egy darab sincs, hiszen ez nem volt diva-

tos téma a 19. század történelmi tárgyú festészete számára.

Annak sincs sok értelme, amikor feladatot adunk a tanulóknak ahelyett, hogy megmutatnánk neki a dolgot: „Rajzold le, hogyan képzeled el a postakocsit!”; vagy „Rajzold le, hogyan képzeled el a kolostori iskolát!”

Végezetül nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy miért jelentette meg ezt a két kötetet 1996-ban a Nemzeti Tankönyvkiadó? És miért nyilvánította a Művelődési és Közoktatási Minisztérium oktatáshoz szükséges segédkönyvvé? Ráadásul úgy, hogy a könyv kemény kötésben, a szokásosnál sokkal jobb papíron, kizárólag színes – és a sokévi átlagnál sokkal jobb minőségű – képekkel körülbelül felébe kerül a mostanában használatos tankönyveknek.

Tombor Gáborné: Társadalmi ismeretek I. az általános iskola 5–6. osztálya számára, Társadalmi ismeretek az általános iskola 7–8. osztálya számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996.

György Lajosné

Az esztétika átrendezése

Király Jenő *Frivol múzsa* című könyvéről

A könyv tárgya – alcíme szerint: A tömegfilm sajátos alkotásmódja és a tömegkultúra esztétikája. Ennél azonban többet kapunk. A szerző bekalandozza a rokon és határos, sőt a határokat kölcsönösen átjáró tudománysszakok egész körét: az antropológiát, esztétikát, művészet-történetet, jelelméletet, filozófiát, lélektant, szociológiát –, és emellett rengeteg továbbfűzhető, elmélkedésre készítő gondolatot szór el fejtegetései közben. Megkockáztatom, hogy némelyik megjegyzése, eszme-futtatása egy magyar szakos tanár mindennapos tapasztalatához is új adalékokat, új szempontokat nyújthat. És a stílusról sem állíthatjuk, hogy „kásahegy”; inkább azt, hogy barokkosan túlcizellált. Érdemes hát megküzdeni a több mint ezerszáz oldalnyi betűtengerrel.

Király Jenő elveti azt az általa sznobnak tekintett művészi alapállást, amely egyedül a „magas művészet” alkotásait értékeli nagyra, és lenézi, selejtesnek, alsóbbrendűnek nyilvánítja azt, amit a tömegek élveznek. A tömegkultúra produktumaira a színes fantázia nyomja rá bélyegét. Márpedig a képzelet az ember egyik leghasznosabb, leggyümölcsözőbb erőforrása.

Nyilvánvaló, hogy a fantázia nélkülözhetetlen szerepet játszik mindenfajta fikcióban, fiktív valóságviszony alapján keletkezett alkotásban. A fikció elveszti a jelentés referenciális szerepét, azaz közvetlen valóságvonnatkozását. Nem utal azonosítható, konkrét élettényekre. A referenciális kommunikáció, amely a létező valóságra vonatkozó megállapításokat tartalmaz, hűséges mind a valóság elemeihez, mind annak struktúrájához. A fiktív kommunikáció megtartja (vagy nem tartja meg) a valóság struktúráját, de annak elemeihez már per definitionem hűtlen.

Most már csak az a kérdés: mennyit őriz meg egy mű a valóságismeretet közlő referenciális funkció *látszatából*, azaz mennyiben képezi le a valóság struktúráját. E tekintetben Király Jenő bevezeti az „ábrázolás” és a „mesélés” fogalmi kettősségét. Az előbbi kategóriába sorolható alkotások megfelelnek az adott kor valóságigényének, az utóbbiak pedig tudatosan eltérnek tőle. A két fikciótípust nem választja el egymástól éles szakadék, inkább fokozatos átmenet hidalja át a köztük meglévő elvi különbséget.

A képzelet tehát létrehozhat egy olyan kvázivalóságot, amely áttér a valószerűtlen, a lehetetlen területére, szélsőséges esetben esztétikai ellenvilágot teremt. A hétköznapok ürességét, unalmát vagy igazságtalanságát, hamisságát átélő ember a fantáziája révén képes kijavítani ezt a szűkös, kegyetlen valóságot, és létrehoz egy vágyainak, reményeinek megfelelő ellenrealitást: „Az ellenvilág az ellenkezés varázsvilága, a varázsvilág a létezéssel újfajta kontaktusba került felszabadulás felvillanyozott megszállottsága” – írja ezzel kapcsolatban Király.

A *mesélés* tehát az adott világgal szembeni lázadás elbeszélő formája. A mesélő alkotások is egy széles, folyamatos mezőben helyezhetők el aszerint, hogy milyen mértékben rugaszkodnak el a bevett valóságképtől. A kalandepika például többnyire csak a *valószínűségnek* mond ellent (a hős egymaga győz a túlerővel szemben, véletlenszerű egybeesések segítik érvényesülésében), de a természeti törvények egyike sem sérül, „külön-külön valamennyit betartják, de a kölcsönhatásaikból keletkező összefüggéseket, együtt hatásuk valószínűségi törvényeit módosítják”. Így jön létre a valószínű létezők valószínűtlen összeműködése, a természetből épülő természetellenes.

A mesélő művek széles skálájában a *Meseautó* típusú melodráma az, amely a leginkább konform a valóságképpel (a valószínűtlenségek még akár hihetőek is), majd a kalandregény, a monda, a mese és a

mítosz következik a valószerűtől a tiszta képzeletszerű felé haladó fokozatokban.

Az ábrázolás sajátossága, hogy a szerző minden egyes műben eredetit, újszerűt törekszik létrehozni, a mesélő azonban műtípusokkal dolgozik – vagy ha úgy tetszik: műfajokkal. A típuson belül az újfajta *variációk* létrehozásában nyilvánul meg az alkotókészség: „Míg a »magas« kultúrában a műfaj köztulajdonát felváltja a stílus magántulajdona, a tömegkultúrában életben maradnak a műfaj tradíciói.”

Ezt az elméleti rendszerezést Király Jenő a történeti fejlődéssel is igyekszik alátámasztani: mint kifejti, a mítosz a legősibb műfaj, ezt követi a mese, majd a monda, a kalandtörténet, s csak a fejlődés végén jelenik meg a realizmus, a naturalizmus és a dokumentarizmus, vagyis az ábrázoló epika három változata: „Az ábrázolóminőségek a modern formákban, a mesélőminőségek az ősbibb formákban jelentkeznek töményebben.” A „magas” művészet két normája: a valóságábrázolás és a

mértéktartás állandó konfliktusban van egymással. Minthogy a „jóízlés” minden időben korlátokat támaszt az „elfogadott” alkotásokkal szemben, az élet bizonyos vonatkozásait először mindig a populáris kultúra tárja föl. A vázolt történeti sor tehát lefokozó tendenciát mutat. A nagy szellemtörténeti változások előbb a mese, a mondák, a lovagregények útján vezetnek a 19. századi nagyregényig, majd korunkig, amikor az epika már „agyonábrázolja” a világot, mind részletesebben, pontosabban, hívebben törekszik a tények bemutatására, a lélektani hitelességre, s eközben a cselekmény mintegy lendületét veszti, elsatnyul, hétköznapivá – egyszóval: analitikussá – válik. A mesélő típust ezzel szemben a felfokozás tartja

életben megnyilvánul például a borzalmak egyre kiélezettebb bemutatásában.

A kétféle epikus eljárás (az ábrázolás és a mesélés) közül tehát Király az utóbbit értékeli ősbibbnek, sőt számos jel mutat arra, hogy magasabb rendűnek is. Éppen az általános esztétikai megítéléssel szemben: „Az ábrázolás keresi, mit lehet kihozni az ábrázolt világból, a mesélés azonban azt mutatja be, amit sohasem lehet kihozni belőle, amit kívülről kell hozzátenni. A mesélés lényege a diszkontinuitás akaratából kipattanó alternatív létterv.” A mesélés megnyilvánulását mindig is támadta – és ha módja volt rá: ül-

dőzte – a társadalom arisztokratikus elitje. Napjainkra azonban mintha összezavarodott volna a tudás és a képzelet közti viszony: „Sokáig szilárd realitásnak vélt tárgyokról derül ki, hogy fikciók, s magukat a valóság, a másokénál magasabb rendű igazság kizárólagos és tévedhetetlen birtokosainak vélt világnézetekről, hogy paranoid rögeszme-rendszerek, melyek a közlekedés minden útját eltorlaszolták a

Az ábrázolás sajátossága, hogy a szerző minden egyes műben eredetit, újszerűt törekszik létrehozni, a mesélő azonban műtípusokkal dolgozik – vagy ha úgy tetszik: műfajokkal. A típuson belül az újfajta variációk létrehozásában nyilvánul meg az alkotókészség: „Míg a »magas« kultúrában a műfaj köztulajdonát felváltja a stílus magántulajdona, a tömegkultúrában életben maradnak a műfaj tradíciói.”

valóság felé... A tévé- és videokorszakban legkedvesebb ismerőseink mind nagyobb hányada fiktív személy.” Az életben valóságos élményeinket csökkent intenzitással éljük át, míg a fikció hevesebb érzelmi reagálásra készítet bennünket. S miközben a fiktív tárgy kulturális presztízse alacsonyabb, népszerűsége viszont manapság egyre nő.

Bármilyen érdekes, sőt meggondolandó tanulságokat rejtenek is Király Jenő eszmefuttatásai, mégis kitűnik belőlük az elfogultság a tömegkultúra javára. Mintha ugyanabba a hibába esnék a szerző, amelyet maga is kárhoztat: sommáson ítélkezik, tagolatlan fogalmakkal operál. (Az elitkultúra alá éppúgy besorolódnak remekművek, mint eredetiséget színlelő epigon szer-

zemények vagy divatos újítások.) A szerző választott témájából éppúgy fakadhatnak egyoldalúságok, mint módszeréből.

Király Jenő részben tematikai, részben „műfaji” megfontolásból kiemeli és közelebbről vizsgálja a kaland és a fantasztikum poétikáját, a horrort s később – az előbbiektől elkülönítve – a szexuálesztétikát. A borzalomban Király valamennyi esztétikai élményünk gyökerét véli fölfedezni, hiszen „a szépség nem az iszonyattalan világ tüneménye, hanem a féken tartott, méregtelenített iszonyaté: gyógyszerre lett méreg. A boldognak nem lenne szükséges szépre, megelégedhetne a közvetlen kellemesség elfogulatlan odaadásában, a szép a borzalom jelenlétét bizonyítja, és nem a boldogságot”. Összecseng ez a felfogás mindazzal, amit korábban – egy szelídebb viszonylatról – a gyász és a szépség kapcsolatáról olvastunk Királynál: „Csak az tudja a szépség jegyében szemlélni az élet, aki az elmúlás martalékeként pillantja meg, minden pillanat veszteségeinek egyszerűségében. A gyász utópikus: azt gyászolja, hogy az utópia minden pillanatban jelen volt, de minden pillanatban elrontottuk, feláldoztuk a kevésbé fontos dolgokért, melyek szilárdabb, parancsolóbb realitásnak tűntek. A jobb világ mindig itt volt, napról napra fosztottak meg tőle a rossz hasznélvezői, s magunk is cinkosok voltunk.” A lakkozásra, tetszetőségre épülő mű tehát álszépséggel hivatkozik.

E néhány fő szempont és megállapítás kiemeléssel természetesen nem meríthetjük ki a könyv egész gondolatvilágát. Annyit azonban talán így is sikerült nyilvánvalóvá tenni, hogy Király Jenő rendszert igyekszik építeni tömegkultúra-felfogása köré; mást és ellentéteset azzal, mint amit a régebbi esztétikákban láttunk, de mégiscsak rendszert. Rehabilitálni törekszik a tömegfilm és a tömegkultúra megnyilvánulásait, s eközben a hagyományos esztétikák eljárását követi. Ez a komolykodás mintha ellentmondana a fantázia játékoságának, egy „posztmodern” szellemiségű korszak kötetlenebb gondolkodásának. A rendszer pedig akaratlanul is értékítéletre csábít. Talán szükségszerű következménye ez minden általánosító-kategorizáló teóriának, amely eltekint a megva-

lósítás egyediségétől. S bármennyire igyekszik is a szerző tárgyilagos hangot megütni, pártatlan leíró módszert követni, tartózkodni az ábrázoló művek minősítésétől, mégiscsak az „elitművészet” húzza itt a rövidebbet.

Az általánosságokon alapuló elméletalkotás kevés figyelmet szentel az egyes művek környezetének és hatásának. Azzal mindenestre egyetérthetünk, hogy Király Jenő mint művészetidegen tényezőt számúzi fejtegetéseiből a „célszerűség” fogalmát. De elméletalkotásában különféle fajsúlyú, minőségű, jellegű művek hatását egysíkián, teoretikusan ítéli meg. Úgy tűnik, mintha a fantasztikum egyrészt a vágykielést szolgálná, másrészt – mint borzalomszérum – a lelki feszültségek megnyugvást hozó kioldódását idézné elő. Ezzel azonban kétféle negatívumot is szembe lehet hozni:

1. Miközben a vágykielő mesélés egy ideális, boldog világot rajzol elénk, melyben diadalmaskodik a jó, s ahol orvosságot le lehetünk mindenfajta frusztrációnkra, vagy fölmentést félelmeink alól, aközben a mese, az ellenvilág nemcsak vigaszt nyújt, hanem látszatmenedéket is, vagyis le is fegyverez az élet nehézségeivel szemben.

2. Másfelől – akár csak az elitkultúra – a tömegkultúra sem egységes massa; benne is megjelennek didaktikus sablonok és régi sikereket aprópénzre váltó fércművecskék. A tömegkultúrának meg különösen gyakori mozgatója a hasznosítás. A népszerű alkotások teát csakis ideális értelemben foghatók fel „az elfojtott bölcsesség feltámadása”-ként, egy „alternatív létterv” kibontakoztatásaként. Bár igaz az, hogy a kétféle (elit- és tömeg-)kultúra kiegészítője lehet egymásnak, és megélnék egymás mellett, az mégiscsak megfontolandó, hogy az elitkultúra élvezői a tömegkultúrát is élvezni tudják (hacsak nem megmerevedett, magukba záruló lelkek), ám fordítva ez korántsincs így. Az egyik oldalon valóban komplementer kiegészítést, a másik oldalon többnyire kizárólagosságot tapasztalunk.

A fejtegetéseket meg-megszakító műelemzéseket a könyv legjobb, legsikerültebb részeinek tartom. A filmismertetésekben már a cselekmények összefoglalásai is közelebb vagy távolabb asszociációsorokat indítanak

mind a szerzőben, mind az olvasóban. A szereplők viselkedésének, kalandjainak, lelki reakcióinak követése pedig azt bizonyítja, hogy a tömegfilmből is kiolvashatunk fontos tájékozási pontokat embervoltunk egzisztenciális kérdéseinek át- és újragondolásához. A műismertetések irodalmi és filmes párhuzamai, hivatkozásai nem kevésbé ékesszólóan támasztják alá a tömegkultúra egyenrangúságának igényét, mint az elmélet.

A szerző fűtötten szubjektív stílusa is ezekben a fejezetekben kerül a leginkább összhangba a mondanivalóval. Mert bármennyire hagyományos is Király Jenő esztétikateremtő módszere, megállapításait nem okvetlenül száraz, hidegen szakszerű stílusban közli, hanem személyes elkötelezettséget sugalló emocionalitással. Ez helyenként igen szép passzusokat eredményez, mint amilyen a gyász és szépség viszonyát elemző hosszabb elmélkedés. Király szereti az aforisztikusan tömör, apodiktikus, „leszögezhető” mondatokat, amelyeket gyakorta öltöztet inverzió formájába.

A könyv példaanyaga előnyben részesíti a „klasszikus” tömegkultúrát, holott Király Jenőnek van mondanivalója az utóbbi években bekövetkezett változásokról is, amelyeket a film második gyermekkoraként aposztrofál. Szívesen olvastunk volna erről többet is. Ez talán egyúttal némileg átszínezte volna az összképet.

A szerző fejtegetéseit mindenütt idézetek fonják körül a könyvben. A hivatkozásoknak ez az óriási, már-már hivalkodó tömege olykor bizony mégiscsak fárasztóvá teszi az olvasást, különösen abban az esetben, ha kíváncsiak vagyunk mind a 2721 idézet forrására is. A citátumok szerzői tekintélyes névsort tesznek ki *Nietzschétől Heideggerig, Ovidiustól Kosztolányi Dezsőig, Szent Ágostontól Freudig*. Imponáló ez a kulturális tájékozottság; voltaképpen más elméletek igyekeznek alátámasztani itt a könyvben taglalt elméleteket.

Az apparátus más tekintetben is fölébe nőni látszik a műnek. A hosszas jelelméleti vagyis filozófiai propedeutikák, amelyek szigorúan véve nem is föltételei az esztétikai vizsgálódások megállapításainak vagy azok megértésének, különálló testként

önállósulnak olykor. Ezekből a fejezetekből is sok magvas gondolatot meríthetünk, csupán a könyv arányainak, szerkezetének ökonómiáját csökkentik, a főtémához képest aligha szükségszerűek.

Leglabilisabbnak a könyv utolsó fejezeteit érzem, amelyek a művészet eredetét próbálják fölvázolni. Itt már valóban szükségünk van a tömegkultúra kifejlesztette élénk fantáziára. Kár, hogy a szerző tényként adja elő föltételezéseit, amelyek voltaképpen igazolhatatlanok. az elméletet tekintélyükkel alátámasztani hivatott idézetek is magukra idézik egy előítéletes válogatás gyanúját. Emellett Király Jenő is beleesik abba a csapdába, amely a történeti modellek szerkesztőire mindig is leelkedett: saját korukat a rendszer szempontjából végkifejletnek tekintik: „Az új esztétikai élet feltétele csak egy olyan érzék lehet, amely megtanul a kész spektrumon játszani.” A rendszer beteljesítődött, logikája diadalt aratott, a rendszert már csak modulálni lehet.

A *Frivol műzsát* egyetemi tankönyvként adták ki, pedig műfaját tekintve valójában nem tankönyv. Talán egész könyvkiadásunk nyomorúságának tünetét vélhetjük fölfedezni abban, hogy ez a teljes mértékben kiadásra érdemes és fontos elméleti munka csak ezen a címen láthatott napvilágot. Föltételezésem szerint – s hangsúlyozom, hogy mindez csupán föltételezés – hosszú évek sokrétű, de egy irányba tartó munkásságának eredménye előtt végül is ez a jogcím nyitott megjelenési lehetőséget.

Király Jenő egységes teóriát alkotott, amellyel érvényteleníteni igyekszik *Lukács, Hegel* és más elődök elméletét. De a következő elmélet talán már fölöslegesnek is tartaná egy szisztematikus (és következményeiben szándékolatlanul is normatív színezetű) rendszer létrehozását, és csupán fölrájzolná az egyenértékűnek tartott sokféle emberi megnyilvánulás játékterét.

Király Jenő: Frivol műzsa. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1993, 1124 old.

Honffy Pál

Népoktatás Alsóvadászon

Alsóvadász Dél-Abaujnak mindig is jelentős helysége volt. A történelmi szakirodalom mégis méltánytalanul elhanyagolta. Legfeljebb mozaikokat olvashattunk történetéből: a török időkből és az 1848-as események korából.

Már az Árpád-korban jelentős település volt a pápai tizedlajstromok tanulsága szerint. Később a 16–17. században a magyar történelem olyan jeles családdai voltak határában birtokosok, mint a reformáció legnagyobb terjesztői a Perényiek, vagy a szabadságharcok évszázadának (17. sz.) hősei, a Rákócziak. Műemlékjellegű templomát a hagyományok szerint a husziták építették, mint a szikszóit.

Lakói korán a reformáció hívei lettek, református iskolája már a 16. században „édes anyai nyelvünkön” terjesztette a kultúrát, s adott egy életre eligazító útmutatót. A magyar iskolázás történetének 1000. évfordulóján éppen ezért megkülönböztetett szeretettel üdvözljük az alsóvadászi iskola múltját bemutató könyvet, Cs. Kovács Ágnes munkáját.

Az alsóvadászi lokálpatriotizmus nagyszerű példája és egyben értékjelző tényező, hogy a könyv bemutatására egy vasárnapi istentiszteleten, az ódon református templomban került sor a közelmúltban. Az ünnepség fényét emelte, hogy a bemutatást napjaink legnevesebb neveléstörténésze, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem nyugalmazott professzora, dr. Mészáros István vállalta.

Cs. Kovács Ágnes a község szülötte, sok éven át megbecsült pedagógusa, iskolai vezetője volt. Könyvének anyagát fáradságot nem kímélve, hallatlan szorgalommal gyűjtötte össze. Nem riasztották el a kutatót a bosszantó nehézségek, amelyek miatt sajnos nagyon sok helységnek soha nem lesz hasonló szép iskolatörténeti monográfiája! (A források hiányosak, nehezen hozzáférhetőek, Abaujt kutatni „idegen országban”, Kassán is kell.)

A mai alsóvadásziak joggal lehetnek büszkéek arra, hogy iskolájukat a megye első református iskolái között emlegették. A megye régi historikusa – Borovszky Sámuel – jeles monográfiájában Gönc, Szikszó, Rásony, Böcs mellett Alsóvadászt is említi.

Cs. Kovács Ágnes könyvében a Patakon őrzött iratok alapján közli, hogy az intéz-

mény már 1598-ban működött, első tanítóit pedig 1615-től név szerint is fel tudta jegyezni.

A kötetből érzékletes képet kapunk az iskolaépületekről, építésükről, felszereltségükről, a tanítás tartalmáról, a nevelési módszerekről, a könyvtárról, az iskolaszék tevékenységéről, a tanítók életkörülményeiről. A könyv a legjelesebb vadászi tanítók sorsának, pályájának további alakulását is megkísérelte nyomon követni.

Így például *Sebők Józsefről* megtudjuk, hogy a múlt század elején jeles prédikációgyűjteménnyel gazdagította az egyházi irodalmat; *Szathmári Paksi József* ugyancsak a múlt század elején Tiszáninneni püspök lett; *Finkey József* később híres pataki professzorként vált ismertté; *Erdélyi Antal* pedig az 1850-es években Szabolcs vármegye elismert levéltárnokává lett.

A könyv értékét növeli, hogy olvasóival mintegy megosztva a kutató örömét – eredeti dokumentumok gazdag tárára tette közzé: tanítói díjleveleket, könyvtárleltárat, iskolaszéki ülések jegyzőkönyveit, tanítói pályázatok eredményeit stb.

Alsóvadász régi lakóiról megtudjuk, hogy öntudatosan támogatták a kultúrát, segítettek iskolájuk áldásos tevékenységét. Szeretettüket a tudomány iránt azzal is kifejezték, hogy tanítóikat az átlagnál jobban megbecsülték. Alsóvadászi tanítónak lenni rangot jelentett, jól fizető állás volt. Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy például 1894-ben a meghirdetett üres állásra harmincnégy igen jól képzett tanító adta be – még messzi vidékekről is – a pá-

lyázatát. A legjobb négyet hívták meg bemutatkozásra, énekvezetésre, s ez alapján döntöttek.

A kötet érdekességei közül végül még egyet szeretnénk kiemelni: azt, hogy megszólaltatta a mai nyolcvan-, kilencvenéveseket, akik elmondták emlékeiket az egykori iskolájukról, tanítóikról. Nem lehet meghatódás nélkül olvasni, ahogyan ezek az egykori diákok visszagondoltak a „tudomány diplomára” – az ott tanult személyiségformáló erejére, a hasznos ismeretekre, amelyek segítették őket az élet nehézségeinek leküzdésében.

Cs. Kovács Ágnes könyve a múlt iskolájáról szól, de üzenet a mának is. Az iskola fontosságára, az iskola és közösség együvértartozására figyelmeztet. Hasznos és érdekes olvasmány nemcsak az alsóvádasziaknak, hanem a megye kultúraszerező közönségének is őszinte szívvel ajánlható.

Cs. Kovács Ágnes: *Népoktatás az Abaúj megyei Alsóvádaszon*. Magánkiadás, Miskolc 1996.

Varga Gábor

A magyarországi közcélú villamosenergia-szolgáltatás története

A mai Magyarországon a közcélú villamosítás 1988-ban volt 100 éves. Jogos elégedettséggel tekintünk vissza ennek történetére, hiszen a világ első közcélú villamosművének (New-York: Edison E. J. Co) 1882. évi üzembe helyezése után, a Monarchia Magyarországon 1884-ben Temesvárott létesült – utcai közvilágítás számára – általános célú villamos mű, a mai Magyarországon pedig a mátészalkai villamosítás 1888-ban Párizsával egyidejűleg indult el. Ezen időtől számítják a Tiszántúli Áramszolgáltató Rt., egyszersmind a magyar villamosenergia-ipar, így az MVM Rt. működésének kezdetét is.

A jogfolytonosság követhető a fokozatosan integrálódó villamos hálózatok bővülésével, míg a történeti fejlődés során eljutunk a közcélú villamos művek jelenkori jogutódjaihoz. Az 1963-ban alakult Magyar Villamos Művek Tröszt még egy vállalati egységbe fogta össze a villamosenergia-ipart, de az ebből 1992-ben átszerveződött MVM Rt. már – a piacgazdaság követelményeit jobban kielégítendő – konszern jelleggel működő, önálló erőművi és áramszolgáltató részvénytársaságokká alakult át. Ezek részvényeit azután a privatizációs törvények alapján 1996-tól fokozatosan külföldi tulajdonosok vásárolták meg az állami vagyon privatizálási célkitűzésének megfelelően.

A villamosítás rohamosan terjedt a századvég Magyarországon, de most csak a mai területünk villamosítási eseményeit

taglalhatjuk, ahol lassúbb, de szintén jelentős fejlődést figyelhetünk meg. A legjelentősebb lépés Budapest közcélú villamosítása volt, aminek 100 éves jubileumát 1993-ban ünnepelhette az ELMŰ és az egész magyar villamosenergia-ipar. Pécs villamosítása 1894-ben, Szegedé 1895-ben kezdődött és az Ikervári Vízerőmű is ebben az évben lépett üzembe. Ezen eseményektől számíthatja időrendben a DÉDÁSZ, a DÉMÁSZ, illetve az ÉDÁSZ is jogi létét, amelyek már ugyancsak túl vannak a centenáriumukon. Az ÉMÁSZ jubileuma is 1994-ben volt, Eger város villamosításának emlékére. A miskolci közúti villamos indulását viszont 1997-ben ünnepelhetik.

Sorolhatnánk a régiók egyre szélesedő villamosítási történetét, de így is érzékelhető, hogy a századforduló körül a spontán kezdeményezés is gyors fejlődést eredm-

nyezett és a villamosenergia-felhasználás növekedése az országban évenként is jelentős ütemű volt.

Magyarországon 1900-ig negyven villamos erőmű létesült (Ausztriában 30). Ez a szám az első világháború előtti évre, 1913-ra kétszázra nőtt, de átlagos nagyságuk mindössze 1,2 MW-ra becsülhető. Az ország összes villamosenergia-felhasználásáról erre az időszakra pontos adataink nincsenek, csak indirekt módon tudjuk becsülni ennek nagyságát a későbbi évek villamosenergia-fogyasztásának visszavetítése alapján.

A magyar villamosenergia-ipar nemzetgazdasági fontosságát támasztja alá, hogy az országos villamosenergia-igény 97%-át szolgáltatja, tehát a saját célra termelő üzemi erőművek csak igen kis hányadban tudják befolyásolni az országos ellátást. Az ENSZ-statisztikák szerint a legtöbb országban hasonló a helyzet, mivel általában az igény 90%-ánál nagyobb hányadát termelik a közcélú erőművek és a villamos energia export-import tevékenységet is a villamosenergia-ipar szervezetei bonyolítják.

A villamosenergia-ipar szervezeti változásai a II. világháború után

A nagyobb erőművek és elosztó vállalatok többségükben iparvállalatokkal, bányákkal együtt a kül- és belföldi nagytőke tulajdonában voltak. A főváros, a nagyobb városok és a községek – mint közműveket – külön tartottak fenn villamosműveket. Ezen kívül több apró erőtelep, kisebb elosztómű volt a magánosok kezében. Ez utóbbiak és a nagytőke a villamosenergia-elosztással kapcsolatban kötött szerződéseik alapján az értékesítési egységárak kialakításának is szinte korlátlan urai voltak.

A háború előtt a Magyar Villamos Művek Országos Szövetsége volt az a szerv, amely a Gyáriparosok Országos Szövetségén (GYOSZ) belül összefogta az ország valamennyi villamosművét.

1945-ben a villamosenergia-fogyasztás mélypontra zuhant. A háborús események miatt megrongálódott közcélú és üzemi erőműveket, valamint a villamos hálózatkat a villamosművek dolgozói aránylag

gyorsan kijavították. Megindult a széntermelés is, így a bővülő villamosenergia-szolgáltatás üteme szabályozta az egész ország gazdaságának újraindítását.

A magyar villamosenergia-ipar történetében alapvető változást jelentett az 1948-ban végrehajtott államosítás, amely központi irányítás alá vonta az ország összes fontosabb villamosenergia-termelő és -szolgáltató vállalatát. 1948-tól az Állami Villamossági Rt. (ÁVIRT) fogta össze Budapestnek és elővárosainak, illetve a bányáknak a villamos erőműveit és a villamosenergia-elosztó szerveit, továbbá a dunántúli, az észak-magyarországi és az alföldi egyéb közcélú villamosműveket, összesen 137 erőművet és 147 villamos elosztó vállalatot. Az államosítás az ország iparának egészére – utólag megítélve – nem volt kedvező hatással, de a villamosenergia-iparágban a koncentráció előnyt is jelentett. A világháború utáni gazdasági talpraállás nehéz időszakában egységes irányítás alá került az ország teljes villamosenergia-ellátása. Szerencsésnek mondható az is, hogy a központi tervgazdálkodás – főleg az 1952–53. évi súlyos korlátozások után – kiemelt feladatnak ismerte el a villamosítás fejlesztését.

Átmeneti jelleggel, minisztériumi felügyelet mellett bizonyos szakosítási céllal 1949-ben alapították meg a nagy és közép-erőművek központi irányító szervét, az Erőművek Ipari Központját (ERIK), létrehozták három nagy vidéki elosztó vállalat húsüzletigazgatóságát és a kisebb körzeti erőműveket is összefogó Állami Villamosenergia Szolgáltató Vállalatot (ÁVESZ). 1951-ben az ÁVESZ feloszlott és megalakult a hat, mai is működő regionális áramszolgáltató vállalat (ELMŰ, ÉDÁSZ, ÉMÁSZ, DÉDÁSZ, DÉMÁSZ, TITÁSZ). 1952-ben megszűnt az ERIK is, feladatait a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium Villamosenergia-ipari Igazgatósága (VIPIG) vette át. 1954-ben a változó ágazati összetételű Ipari Minisztériumban a Villamosenergia-ipari Igazgatóság változatlan gazdasági irányítása alatt megalakult az Erőmű Tröszt, amelynek tagvállalatai az országos jelentőségű erőművek, az

Erőmű Javító és Karbantartó Vállalat (ERÓKAR) és az Országos Villamostávvezeték Vállalat (OVIT) voltak. A hat ÁSZ vállalat, a kutatóintézet, a tervezőirodák és az újonnan alakult Országos Villamosenergia Felügyelet maradtak a VIPIG irányítása alatt.

Az általános ipari átszervezés alkalmából, 1963-ban jött létre a Magyar Villamos Művek Tröszt, amely átvette a megszűnt Erőmű Tröszt vállalatait, valamint az addig a VIPIG-hez tartozó hat elosztó vállalat műszaki és gazdasági irányítását is. A minisztériumban csupán a felügyelet és távlati fejlesztési tevékenység irányítása maradt. Az MVMT szervezetének kialakításánál elsősorban Franciaország Villamos Művei (ÉdF) volt a minta, amely akkor a legkorszerűbbnek tartott szervezet volt Európában. Mivel ez is állami vállalat volt, utánzása nem váltott ki a hatalom köreiben ellenkezést. Az MVMT 1991 végéig ebben a formában működött. Ezután történt a bevezetőben említett piacgazdasági áttérés és a privatizáció.

A szocialista villamosításnak az adott hatalmi rendszerben volt egy félelmetes mellékhatása a villamosenergia-ipar dolgozóira, mivel közcélú tevékenységük jobban szem előtt volt. Ma nehezen képzelhető el az a stressz, amit főleg a műszaki vezetőknek kellett kiállniuk az államosított iparági hierarchia minden szintjén, főleg az 1949–1954 közötti időszakban. Ekkor a villamosenergia-igények gyorsabban növekedtek, mint az erőművi kapacitás és bekövetkeztek a fogyasztói korlátozások, ezért a hatalom ezek okozóit, illetve felelőseit kereste. Az 1954. évet tekinthetjük az iparági konszolidáció kezdetének, amióta sikerült megteremteni és fenntartani a teljesítménymérleg egyensúlyát. Ekkortól az iparág dolgozói az új szervezetben, nyugodtabb légkörben bizonyos védelmet is kaptak.

A villamosenergia-igények és a gazdasági fejlődés

A gazdasági fejlődés szoros kölcsönviszonyban van egy-egy ország villamosenergia-felhasználásával. A villamosener-

gia-igény növekedése általában követi a gazdasági fejlődés irányát. Az arányosság mérve azonban a fogyasztás szerkezetétől függ, tehát az ipar, a háztartások, illetve az egyéb nem ipari termelő szektorok részarányától az összes fogyasztáson belül. A fogyasztói szerkezet döntő befolyással van a villamos elosztó hálózatok kialakítására, mivel a nagyipar és a vasút a kooperációs, illetve fő elosztó hálózatról közvetlenül, a középipar és egyéb hasonló teljesítményt kérők középfeszültségen, a háztartások és egyéb kisfogyasztók pedig kisfeszültségen vételeznek. Az áramszolgáltató vállalatok beruházási, fenntartási költségei és a hálózati veszteség alapvetően függ a feszültségszintek közötti terhelés megoszlástól.

Az igények alakulását elemezve az az érdekes megállapítás volt tehető, hogy Magyarország összes villamosenergia-felhasználása kb. harminc évenként megtízszereződött (ami 8%/év növekménynek felel meg). Ez azt jelenti, hogy az 1933. évi 1 milliárd kWh (1 TWh) felhasználás, 1903-ban 100 millió kWh (0,1 TWh) lehetett. 1963-ban értük el a 10 és 1978-ban a 30 milliárd kWh-t, és az olajválság begyűrűzése miatt ezután következett be az alapvető trend-csökkenés.

Az olajválságok döbentették rá a világot az energiatakarékos villamos technológiák fokozott alkalmazására, amelyek csökkentették az eddigi trendeket a villamosenergia-igények tervezésénél és főleg a primer energiahordozók felhasználásánál.

Az 1989-ben bekövetkezett politikai rendszerváltás után az 1990. évet tekintjük a központi gazdasági irányítás „kifutási” évének. A villamosenergia-igény ez évben még némileg növekedett ugyan, de ez gyakorlatilag a háztartások fogyasztási többletéből adódott, mivel az ipar szinte megtorpant és a többi termelői ágazat növekedése is megállt. A bruttó hazai termék (GDP) és a villamosenergia-fogyasztás csökkenése egyaránt 1991-ben volt a legnagyobb, de ez folytatódott 1992-ben is és három év stagnálás után, csak 1996-ban kezdett emelkedni kb. 2%-kal.

A háztartások villamosenergia-fogyasztása 1934 körül érte el a 100 millió kWh

(0,1 TWh) értéket és 1935-ben az összes felhasználás kerek 10%-át képviselte. Hozzávéve a mezőgazdaság, a kereskedelem, a közvilágítás és egyéb fogyasztókat is, az „összes nem ipari fogyasztás” is mindössze 24%-a volt az országos összes villamosenergia-felhasználásnak.

Magyarországnak 1935-ben 8,6 millió lakosa volt és 3410 közigazgatási helyiségből 999-ben volt bevezetve a villany (29,3%). A lakások számát nézve a villamosítottág kb. 34% volt, mivel – 1938. évi számított adatok alapján – a 2,3 millió lakásból 771 ezer volt a hálózatra kapcsolva. Egy villamosított háztartás évi átlagban 134 kWh-t fogyasztott. Az ország összes lakosára vetítve ez mindössze 11 kWh-t jelent egy lakosra számítva. A villamos energia elosztását 75 elosztó vállalat végezte, ezeknek kb. a fele részvénytársaságként működött. A háborús konjunktúránál az ipari fogyasztás nagy hányada miatt, de az újjáépítés során is, például 1950-ben csak 4,9% volt a háztartási fogyasztás részesedése az összes felhasználásból. Ez 1970-ben ismét 10%, 1985-ben 20%, 1995-ben pedig, az ipar visszaesésének hatására tükrözően, 34%-ra emelkedett. A jelentős növekedés tovább tartott akkor is, amikor 1978-tól kezdve több tarifaeleméssel kísérelték meg az ütemet mérsékelni.

A villamosenergia-rendszer létrejötte

A villamosenergia-iparág fejlődésének legjelentősebb lépése az volt, hogy a világ fejlett országaihoz hasonlóan tovább nőtt az integráció azáltal, hogy több, területileg eddig függetlenül működő erőművet és az ellátott hálózatot szinkron üzemből összekapcsolták. Így jött létre 1949-ben, az Országos Villamos Teherelosztó (OVT) létesítésével egyidejűleg a Kelenföldi, a Bánhidai, az Ajkai, a Tatabányai és az új Mátravidéki Erőművek között a kooperáció a 120 kV-os távvezetékek segítségével, amit 60 kV-os hálózat is kiegészített, például Salgótarján és Szolnok között. Ekkor született meg a magyar villamosenergia-rendszer, rövidített nevén a továbbiakban a VER.

Csak egy VER-ben beszélhetünk a mért, közös csúcsterhelésről, amely a villamosenergia-igények legfőbb jellemzője. Ennek biztos kielégítésére időben kell létesíteni a szükséges erőművi teljesítőképességet. A kooperáció csúcsterhelése a kezdő évben mindössze 437 MW volt, az 598 MW rendelkezésre álló erőművi kapacitás (RT) mellett. Ez elfogadható teljesítménymérleg-arány volt, sőt tartalék többletet is jelentett, hiszen a beépített teljesítmény (BT) 54%-kal, a rendelkezésre álló RT pedig 35%-kal haladta meg az egyidejű csúcsterhelést.

A maximalista gazdaságfejlesztésben létesülő nagyfogyasztók teljesítményigénye azonban sokkal gyorsabban növekedett, mint az erőművi kapacitás. A legfőbb pártvezetés hallani sem akart a termelőüzemek terheléscsökkentéséről, ezért a lakossági körzeteket ellátó középfeszültségű távvezetékeket elsősorban az áramszolgáltatók nagyobb állomásaihoz kellett kapcsolni. Végül az 1954. január 15-én életbe léptetett minisztertanácsi rendelet állította vissza a tervszerű villamosenergia- és teljesítmény-gazdálkodásban a rendet. Közel kétezer, 50 kW-nál több teljesítményt igénybe vevő nagyfogyasztó szigorú vételezési menetrendet kapott, amely elsősorban a csúcsoldali vételezést szorította le és villamosenergia-fogyasztásukat a VER kis terhelésű időszakaira igyekezett terelni, hogy a termelésük csak kisebb arányban csökkenjen, mint villamos csúcsteljesítmény-igényük. Ezzel a módszerrel megszűnt a másfél millió kisfogyasztó zaklatása. Egyidejűleg megkezdődött a VER-erőművek üzemviteli rendjének megszigorítása és a VER terhelési görbéhez jobban alkalmazkodó, éven belüli illesztése. A fő feladat a mindenkor szükséges üzembiztonsági és szabályozási tartalék biztosítása volt. Ennek megvalósítása során a szigorú fogyasztói menetrendeket fokozatosan emelni lehetett.

A hatósági kényszerszabályozást az iparág technikai és tarifális eszközökkel igyekezett felváltani, és 1968-tól a közgazdasági eszközökkel történő szabályozás volt általánosan elfogadható.

A fogyasztók biztonságos ellátása és a villamosenergia-korlátozások minimalálása volt a villamosenergia-iparág vezetésének stratégiai alapelve. Ez az elv szabta meg a saját beruházási keretek súlyozott szétosztását, a hazai energetikai gépgyártás sokszor kockázatos igénybevételét, a referenciával és a sorozatgyártással rendelkező nagy cégekkel összevetve, amikor a hazai erőmű létesítési feltételei hiányoztak.

A tervszerű villamosenergia-gazdálkodás 1954. évi bevezetése óta nem volt jelentősebb villamosenergia-korlátozás. Ennek bizonyítéka az, hogy a villamosenergia-ipar hibájának tekinthető belső üzemzavarok miatt nem szolgáltatott villamos energia mennyisége nem haladta meg az összes értékesítés 0,2 ezrelékét, ami nemzetközileg is figyelemreméltó volt. Az összes kiesés is csak 1985-ben emelkedett 0,5 ezrelék fölé, akkor is a szovjet import átmeneti zavarai miatt.

Huszonegy évvel a VER létrejötte után 1970-ben a csúcsterhelés már 2983 MW volt, tehát közel hétszer nagyobb a kezdetinél. A csúcsterhelés éves növekedése főleg a kisfogyasztók részarányának növekedése miatt átlagosan közel 0,5 százalékponttal volt nagyobb, mint a villamosenergia-igényé. A csúcskihasználási óraszám csökkenését, ami abból eredt, hogy a kisfogyasztók fogyasztása – akik zömmel az esti órákban igénylik a villamos energiát – közel kétszer olyan gyors ütemben növekedett, mint az ipari nagyfogyasztóké, sikerült megakadályozni. Ebben hatásos segítséget jelentett a hatósági kényszerszabályozás után az ipari csúcscsökkentés alapdíjas tarifával történő ösztönzése, a háztartási termikus készülékek csúcsidő-

ből való kizárása, vagy csak éjjeli üzeme. Mindehhez a korszerű technikai segédeszközök, a korszerű kapcsolóórák, a hangfrekvenciás központi vezérlés, a többtárfás mérők, valamint a teljesítményregisztrálók egyre bővülő alkalmazása stb. segített hozzá.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a villamosenergia-rendszer (VER) léte alapfeltétele egy országos mérvű energiapolitikanak, mivel csak ennek keretében lehet mind az üzemi, mind a fejlesztési költségeket minimális szintre csökkenteni. Az együttműködés az erőművek együttes üzembiztonsági tartalékteljesítményének (ÜBT) csökkentésében hozza a legnagyobb beruházási megtakarítást. Nemzetközi jelenség, hogy az eredetileg külön működő erőművek együttműködéséből létrejövő VER-ek is tovább integrálódnak. Ez az integráció, a tapasztalat szerint már országhatárokat sem ismer, és az abban

részt vevő országok politikai rendszerétől függetlenül épülhet ki, felismert kölcsönös érdekből. A kooperáció jelentőségét a következő példával lehet jellemezni: a húszas években a Kelenföldi Hőerőmű tervezésénél egy 30 MW-os gépet szántak a körzet fogyasztói terhelésének fedezésére, egy gépet a tervszerű karbantartásra, egyet pedig üzemzavari tartaléknak. Az erőmű beépített teljesítményének 66%-át tartották tehát szükségesnek a biztonságos szolgáltatáshoz. Egy megfelelő erőműparkkal rendelkező VER-ben viszont az erőművek célszerű összetétele esetén már 20–22% tartalék (RT) elegendő erre a célra. A nyugati országok VER-eiben ez a szám eléri a 30–35%-ot is, főleg ha vízerőművet is tartalmaznak.

A fogyasztók biztonságos ellátása és a villamosenergia-korlátozások minimalálása volt a villamosenergia-iparág vezetésének stratégiai alapelve. Ez az elv szabta meg a saját beruházási keretek súlyozott szétosztását, a hazai energetikai gépgyártás sokszor kockázatos igénybevételét, a referenciával és a sorozatgyártással rendelkező nagy cégekkel összevetve, amikor a hazai erőmű létesítési feltételei hiányoztak.

Az erőművek gépnagysága, primer energiahordozója és a hazai energetikai gépgyártás

A villamosenergia-igények kiszolgálási kötelezettsége a világháború után kialakult gazdasági és politikai helyzetben nem adott nagy szabadságfokot a legjobb megoldások kiválasztásához. A szocialista tömb hatalmi körében a szabadpiactól szinte teljesen elzárva, az önellátási törekvések között az erőművek nagysága, géptípusai, illetve a lehetséges tüzelőanyag gyakorlatilag kényszerpályára terelték a magyar gazdaságot és energetikát. Az energetikai fejlesztést kezdetben a hazai gépgyártásra és a hazai szénre kellett alapozni.

A hazai energetikai gépgyártás csúcsteljesítménye volt a 800 MW-os Gyöngyösi Hőerőmű, amely két 100 MW-os, majd három 200 MW-os magyar blokkal épült meg a visontai külfejtésű lignitbázison. Itt került alkalmazásra – egy 200 MW-os blokk kivételével – a Heller-Forgó légkondenzáció. Az erőmű és bánya eredetileg kombinátként indult beruházás és vállalat volt, de a szénbányászat önálló vállalattá minősítette a bányüzemet, amely legolcsóbb üzemköltségével nyereséget tudott átadni a veszteséges mélybányáknak is. A rendszerváltás utáni bányae erőmű-integráció itt az eredetileg tervezett kedvezőbb állapotot állította vissza.

A Dunamenti és a Tiszai Hőerőművekben alkalmazott tíz darab 215 MW-os blokk az ideális gépnagyság volt a magyar VER nagyságrendjéhez viszonyítva és a magyar energetikai gépgyártás számára is. A BBC garanciával készült Láng turbinák és a Ganz generátorok a korszerű sorozatgyártást képviselték. Sajnos, a kazángyártás nem tudta időben elérni ezt a rugalmasságot és a versenyben alulmaradt a cseh-szlovák gyártókkal szemben.

A Paksi Atomerőmű szovjet 4x440 MW-os blokkjainak beruházását sok vita kísérte. Távolról több nagy tekintélyű energetikus hazánkban is az atomenergiát tartotta a legcélszerűbb primer energiaforrásnak. Ezt a felfogást a hatalom szervei is elfogadták. A „maximális tervek” időszakában a Duna

mentén négy telephelyet vizsgáltak négy-öt GW nagyságú atomerőmű számára. Beszerzési forrásként mind a reaktor, mind a fűtőelemek szempontjából egyedül csak a Szovjetunió jöhetett számításba. A hazai uránérc hasznosítása is az atomerőmű létesítését sarkallta. Az építkezés ilyen megfontolások után kezdődött meg 1970-ben. A hatalmas beruházási költségek, a szovjet reaktorokkal szembeni bizalmatlanság, az olcsó szovjet nyersolajbeszerzési lehetőségen alapuló szénhidrogén-program, a hazai gépgyártás foglalkoztatási szándéka a beruházást 1971–74 között leállította. Ez tette lehetővé a lehetővé a Tiszai Hőerőmű 4x215 MW-os projektjének 1972. évi indítását. A négyéves szünet – mint utólag is igazolódott – előnyös volt a Paksi Atomerőmű reaktorának végleges kivételére. Korszerűsítették ezalatt az erőmű biztonságos üzemeltetésére vonatkozó elképzeléseket is. Eszerint a védőburkot pótló, utólag szerkesztett (beton) biztonsági tér a legnagyobb primerköri csővezeték törése miatti radioaktív víz- és gőzömlést is környezeti ártalom nélkül fel tudja fogni. A nekünk szánt eredeti kivitelű szovjet reaktorokat a bolgárok kapták meg, akik az európai normáknak nem megfelelő Kozloduj Atomerőmű négy 440 MW-os reaktorblokkját kénytelenek leállítani, míg a paksi ma is a világ egyik legbiztonságosabb atomerőműveként működik tovább.

A szénhidrogének erőművi felhasználásánál kiemelkedő a gudron, a nehéz fűtőolaj és a puffer földgáztüzelés országos érdekből történő iparági vállalása, ami mind a konstrukciók, mind az üzemvitel szempontjából számos fejlett technikai megoldást követelt meg, az alternatív tüzelések kiépítése pedig (fűtőolaj-földgáz, szén-földgáz) a idényhez kötött tüzelőanyag-gazdálkodást és a biztonságos tartalékképzést tette lehetővé. Ezért létesítjük az új gázturbinás kombinált ciklusú erőműveket úgy, hogy azok a földgáz mellett olajtüzelésre is alkalmasak legyenek.

A rendszerváltás után bizonytalanná vált távlati villamosenergia-igények ellenére még növekmény nélkül is komoly erőművi beruházásra van szükség az előre-gedett egységek pótlására. Az MVM stra-

tégiai tervei szerint 2005-ig 3200 MW, 2010-ig pedig 4000 MW új erőművi teljesítményt kell létesíteni, ami a lehetséges valamennyi vitatott alaperőmű-építési lehetőséget is igénybe veheti. E kérdésben azonban a VET az Országgyűlés jóváhagyását írja elő. A VER rugalmassá tételére gyors indítású gázturbinákat kell beépíteni alaphálózati állomásokba, mivel a kombinált ciklusú gáz-gőzturbinák (DE Rt., Kelenföld) a hőszolgáltatás függvényében vehetők csak igénybe, és a VER szekunder tartaléka szempontjából nem alkalmasak.

A villamosenergia-import és a nemzetközi kooperáció

A növekvő villamosenergia-igények kielégítéséhez a fokozott erőműépítés sem volt elegendő. Szükségessé vált a villamosenergia-import is. Az import egyszerűen elősegítette nemzetközi távvezeték-kapcsolataink kiépítését is. Elsőként Csehszlovákiával létesült kooperációs kapcsolat. Jugoszláviával 1958-ban építettük ki első, 120 kV-os összeköttetésünket.

A nemzetközi együttműködés, illetve a villamosenergia-import növekedése tette szükségessé a 220 kV-os távvezetékek építését.

A bővülő nemzetközi együttműködés hatására 1962-ben alakult meg a KGST-országok Villamosenergia Rendszereinek Egyesülése (VERE) és ennek központi teherelosztója Prágában, a CDU. Az első szovjet–magyar 400 kV-os távvezeték 1967-ben létesült Munkács és Göd állomások között, 1978-ban pedig Zapad és Albertirsa között, újabb 600 MW teljesítményű import lebonyolítására Európában elsőként, üzembe lépett a 750 kV-os távvezeték. A 750 kV-os távvezeték, hasonló lengyel társával együtt, a teljes szovjet Egységes Villamosenergia Rendszerrel (EVER) való szinkronkapcsolat létrehozását jelentette az európai szocialista országoknak a prágai központi teherelosztó irányítása alatt álló VER-ei számára, így kiszolgáltatottjává is váltunk a szovjet EVER hiányos teljesítménytartalékainak és frekvenciaingadozásának.

Az importfüggőség jelentőségét meggyőzően bizonyítja, hogy 1988-ban a magyar VER 6523 MW csúcsterheléséből 1850 MW-ot, azaz 29%-ot fedezett szovjet import. 1995-re azonban a villamosenergia-igények csökkenése miatt ez kb. a hatod részére esett vissza. Az import visszafogását a szállító sem kifogásolta, mivel a volt SZU EVER-ben jelentős teljesítményhiány állt elő. Emiatt a 750 kV-os távvezeteket üzemem kívül kellett helyezni és csak Nyugat-Ukrajnából maradt fenn kisebb irányüzemű import szállítás.

A magyar kooperációs hálózat nyomvonalhossza a 750 kV-os távvezetékkel együtt az 1950. évi 900 km-ről 1988 elejére 5265 km-re nőtt. Ennek mintegy a fele a 120 kV-os hálózat, 25–25%-a pedig a 220 kV-os, illetve a 400 kV-os feszültség-szint között oszlik meg. Az átviteli hálózat nagy állomásaiba beépített transzformátorkapacitás meghaladta a 11 500 MVA-t. Ezek a transzformátorok továbbítják az ÁSZ-ok elosztóhálózatába az erőművekből kiadott és az importból származó villamos energiát. Az átviteli hálózat műszaki fejlesztésének nemzetközileg is kiemelkedő példája volt a 750/400 kV-os albertirsai alállomás, még ha ma a 750 kV-os távvezeték üzemem kívül is van. Itt magyar gyártmányú 1000 MVA-es transzformátorokat és a 400 kV-os oldalon ugyancsak magyar SF⁶ szigetelésű tokozott kapcsolóberendezéseket találunk, amelyeket a Ganz Villamossági Művek szállított. A 750 kV-os kapcsolat sorsa a kelet-nyugati gazdasági és energetikai együttműködés növelésével függ össze.

Külön fejezetet érdemel az osztrák–magyar villamosenergia-kooperáció alakulása, amely két nagy villamosenergia-rendszeregyesülés (UCPTE-CDU VERE) tagjainak aszinkron kapcsolatát jelentette. Az 1968-ban üzembe helyezett kettős, 220 kV-os távvezeték segítségével előnyös villamosenergia-csere jött létre, amelynek gazdaságosságát a szezonálisan bőséges osztrák vízenergia és télen, a magyar hőerőművekben termelt, éjjeli vízszonstsállítás teremtette meg. Az összeköttetés ezen az alapcsere túl kedvező

üzemzavari kisegítésre és tranzitszállítá-sokra is lehetőséget nyújtott.

Az eltérő frekvenciaviszonyok miatt a kooperációt nem szinkron üzemben, hanem irány-, illetve szigetüzemben bonyolítottuk. A magyar találmányú pszeudoszinkron átkapcsolási mód, ami jugoszláv viszonylatban már jól bevált, rendkívüli módon leegyszerűsítette az áttérést, mivel azt sem az erőművek, sem a fogyasztók észre sem vették.

Alapvető változás 1995-ben következett be amikor a CDU-ból kivált közép-európai szocialista országok VER-ei CENTREL néven szinkron üzemre tértek át az UCPTÉ VERE-vel.

A VER üzemirányítása és a frekvencia-szabályozás

A VER megalakulása óta az iparág alapvető célkitűzése volt az együttműködő erőművek leggazdaságosabb üzemeltetése. Kezdetben mechanikus eszközökkel, majd előkészített számítógépes programok alapján adott telefonos utasításokkal, végül is a Hitachi gépekkel felszerelt új, Országos Villamos Teherelosztóban on line üzemben bevezetésre került a növekményarányos terheléselosztás. Ehhez természetesen ki kellett építeni a megfelelő iparági távközlési hálózatot is.

A VER korszerű folyamatirányító, számítógépes rendszerét a CDU tagrendszerek közül az iparág elsőként alakította ki 1978-ban. Ez a frekvencia- és csereteljesítmény-szabályozást is automatizálni tudta, de a frekvenciaszabályozásban való aktív részvételtől le kellett mondani, mivel elsősorban az említett országoknak a SZU EVER-ből járó tervszerű import teljesítményátvételi menetrend tartására kellett szorítkozniuk. E nélkül az import maga vált volna lehetetlenné, ugyanis a frekvenciaszabályozás a CDU-VERE-ben a szovjet fél, tehát a SZU-EVER feladata volt.

A CDU-VERE és a SZU-EVER jelentős teljesítményhiányai komoly gondot okoztak a vétlen magyar VER-eknek is. A hirtelen változó terhelések rugalmas követését, azaz a szekunder szabályozást nehezítette ná-

lunk is, hogy igen kicsi volt a gyorsan változtatható terhelésű, például a vízerőműveknek a forgó tartalékban való részaránya. Emiatt az OVT a rugalmatlan szénerőműveket is kénytelen volt bevonni a szabályozásba. Külön gondot jelentett – a nagy szénhidrogén blokkok kivételével – a többi erőmű minimális terhelhetőségének magas volta, amit nem lehetett 65–70% alá szorítani. A VER irányításának technikai fejlettsége nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az éves fogyasztói korlátozás mostanáig a már említett 0,2 ezrelék alatt maradt.

A CDU megszűnése és az UCPTÉ VERE-hez történt csatlakozás az UCPTÉ-előírásoknak megfelelően igen kulturált üzemvitelt, megfelelő tartalékteljesítményt és frekvenciaszabályozást tesz szükségessé. Ezt a feladatot a CENTREL-országok kiválóan megoldották. A jövőben a VER irányítását az OVT korszerűsítése (ÜRİK program) biztosítja, ami világbanki hitellel segítve, a megvalósítás szakaszában van.

Az elosztóhálózat és az áramszolgáltató vállalatok

A villamosenergia-szolgáltatás folyamatában a termelés és az átvitel utáni utolsó lépéscsőt az áramszolgáltató vállalatok tevékenysége, az elosztás és az értékesítés jelenti.

A villamosítás elterjedése hazánkban leglátványosabban az elosztó hálózat fejlődését jellemző mutatókkal és a fogyasztók számának gyarapodásával szemléltethető. Mint ahogy azt már korábban bemutattuk, a mai Magyarország területén lényegében helyi jelentőségű áramszolgáltató társaságok számára 1900-ig negyven közcélú villamos erőmű létesült (Ausztriában harminc). Ez a szám 1913-ra kétszázra nőtt, de átlagos teljesítményük mindössze 1,2 MW-ra becsülhető.

1935-ben 999, 1945-ben pedig 1255 volt a villamosított városok és községek száma, ami Magyarország összes közigazgatási helységeinek 39,5%-át jelentette. Az 1963-ban utolsóként villamosított község Aporliget volt, amely alig néhány tíz kilométerre fekszik az elsőként villamosított Mátészalkától.

Az elosztó hálózatokat, amelyek kezdetben rengeteg változatban készültek (egyenáram, váltóáram, ez is többfajta periódussal és igen sok feszültségszinttel), szabványos jellemzők szerint alakítottuk át, miközben bővült a megépített hálózatok hossza.

A kiefeszültségű hálózat nyomvonalhossza az 1951. évi 19,4 ezer km-ről a villamosítás 100 éves jubileumi évére, 1988-ra 72 ezer km-re emelkedett, közben egységesen 380/220 V-os szabványos rendszerre módosult. A kiefeszültségű hálózatossz

1995 végén elérte a 78 ezer km-t, s ebből 20 500 km volt kábel.

A közepfeszültségű elosztóhálózat az 1951. évi 16 600 nyomvonal km-ről 1988-ra 58 500 km-re nőtt és a városokban jellemzően 10 kV-os kábeles, vidéken pedig zömében 20 kV-os szabadvezetékes hálózattá fejlődött. Kis részben megmaradt a 35 kV-os hálózat is. Kifejlődött viszont a 120 kV-os fő elosztó hálózat, amely az el-

látási területek súlypontjaiba továbbítja az alaphálózatról átvett villamos energiát több mint 28 000 transzformátorkörzetet ellátó közepfeszültségű hálózat számára.

A villamos elosztó hálózat fejlesztése ugyancsak a kooperáció kialakulásával válhatott országosan egységessé és optimálisan fejleszhetővé mind a nagyipari fogyasztók, mind a kommunális kisfogyasztók számára.

A fejlesztés arányait az jellemzi, hogy a háztartási fogyasztók száma 1950-ben már 1 167 001 volt, 1996 elején pedig 4,5 millió háztartási fogyasztót kellett ellátni. Ezzel az ország villamosítotttsági foka 99,7%-ra emelkedett, ami alatt az összes lakás és üdülő számából a villamos energiával ellátottak arányát értjük. Az összes fogyasztók száma pedig már meghaladta az 5 milliót is.

Az elosztó hálózatoknál az egyik legjelentősebb műszaki-szervezési lépésnek a 60-as években végrehajtott háromlépcsős üzemi szervezet kialakítása minősíthető. Ez megszüntette az elavult körzetszerelőségeket és megszervezte a kirendeltség, üzemigazgatóság, ÁSZ-központ szinteket. A szükséges korszerű technikai eszközök (épületek, szerelő és szállító gépjárművek, irányítórendszer, számítógépes adatfeldolgozás stb.) jelentős beruházási összegeket igényelt, de megvetette a további fejlődés

alapját. Az elosztó hálózat üzemszervezési feladatai sokban hasonlíthatók a katonai szervezési elvekhez, ahol az irányíthatóság technikai és létszámfeltételeken alapul. Meghatározott fogyasztószám, hálózati kilométerhossz, az automatizáltság és gépesítetttség foka stb. alapján képzett egységekkel, mozaikszerűen építhetők fel az egyes lépcsők. Ez az elv megszabja azt is, hogy a meglévők nö-

vekedése miatt mikor indokolt egy-egy új, magasabb szervezeti egység létrehozása.

Az áramszolgáltató vállalatok legtöbbször maguk végezték el a szükséges hálózatépítési munkákat, mivel erre külső kapacitást nem lehetett biztosítani. Rendszeresen be kellett segíteniük az alálomások építési munkáiba is, sőt részt vettek az atomerőmű villamos-szerelési munkáiban is.

A VER irányításához hasonlóan a fogyasztók biztonságos kiszolgálása ma már az elosztó hálózatokon sem képzelhető el korszerű számítógépes folyamatszabályozás nélkül. Az ÁSZ-ok körzeti diszpécser szolgálataiban (KDSZ) regionális feladatkörrel megépültek a folyamatirányító elektronikus rendszerek is, továbbá üzemigazgatóságnyi területekre az üzemirányí-

A fejlesztés arányait az jellemzi, hogy a háztartási fogyasztók száma 1950-ben már 1 167 001 volt, 1996 elején pedig 4,5 millió háztartási fogyasztót kellett ellátni. Ezzel az ország villamosítotttsági foka 99,7%-ra emelkedett, ami alatt az összes lakás és üdülő számából a villamos energiával ellátottak arányát értjük. Az összes fogyasztók száma pedig már meghaladta az 5 milliót is.

tó központok. Ezek lehetővé teszik az üzemzavarok gyors felszámolását is.

Összefoglalás

A magyar villamosenergia-szolgáltatás 108 éves fejlődésének egyik legfontosabb eseménye a villamosenergia-rendszer 1949 évi megalakulása volt. Ez az integráció az eddig egymástól elkülönítve működő helyi, körzeti villamosenergia-ellátást országosan irányítható feladattá tette és a termelés, az átvitel és az elosztás területén egyaránt megteremtődtek egy korszerű villamosenergia-ipar technikai, szervezeti feltételei is.

Az 1945–1953 közötti időszakban, a háború utáni helyreállítási szakasz után, az államosított villamosenergia-ipar igen nehéz helyzetbe került. A szocialista tervgazdálkodás irreálisan magas terveihez szükséges villamosenergia-igényeket nem tudta kielégíteni, így 1952 és 1953 telén súlyos, lakossági villamosenergia-korlátozásokat kellett végrehajtani.

Az 1954. január 15-én bevezetett tervszerű villamosenergia- és teljesítménygazdálkodási minisztertanácsi rendelet, majd az 1962. évi Villamos Energia Törvény szellemében a villamosenergia-ipar teljesíteni tudta az 1903–1943–1953–1979 kulcsévek közötti időszakok átlagban 8%/év igénynövekedését is, 1954-től

mindössze évi 0,2 ezrelék fogyasztói korlátozás mellett.

A villamosenergia-igények 1990 utáni tartós visszaesése a villamosenergia-ipar számára feloldotta azt a nyomasztó feszültséget, melyet a korábbi, kilenc évenkénti igényduplázódás jelentett. Ezen időszakokban állandóan a villamosenergia-korlátozások bekövetkezésétől kellett rettegni és a hazai erőműépítés gazdasági korlátai miatt kénytelen volt elfogadni a Szovjetunió részéről – nem politikai cél nélkül – felajánlott és az akkori árrendszerben a hazai, erőművi önköltségnél olcsóbb, jelentős villamosenergia-importot is.

A volt szocialista országok gazdasági visszaesése a rendszerváltás után a villamosenergia-igényeket is visszafogta, s mód nyílt a hosszú távon lekötött jelentős szovjet importról is lemondani.

Alapvető változás következett be az új VET 1994. évi életbelépése és az MVM Rt. vertikális szervezetének önálló erőművi, átviteli és elosztó villamos társaságokká válása, illetve részleges külföldi tulajdonba vétele óta. Ma már a piacgazdaság szerződéses rendjében kell megoldani, hogy a villamosenergia-ipar biztonsággal és a minimális költséggel elégítse ki a fogyasztókat.

Kerényi A. Ödön

Magyartanárok a NAT bevezetéséről

A Magyartanárok Egyesülete első konferenciájának állásfoglalása

1. A NAT bevezetését bizonyos alapvető dokumentumok hiánya miatt nem tartjuk kellően előkészítettnek, ugyanakkor úgy véljük, hogy a bevezetés általános elhalasztásának is kárát látná az oktatási rendszer. Ezért azt javasoljuk, hogy:

a) 1998-ban csak az általános iskola első osztályában kezdődjék meg az alaptanterv jegyében az oktatás. Ezt a bevezetési pontot nem befolyásolja közvetlenül az alapvizsga és az érettségi követelményrendszerének hiánya, illetve az e dokumentumok megalkotása és szakmai-társadalmi elfogadtatása körüli időzavar és lépéskényszer.

b) A NAT bevezetését a hetedik évfolyamon 1998-ban – az említett felkészületlenség és időzavar miatt – nem javasoljuk, illetve a bevezetést elfogadhatatlannak tartjuk. Ehelyett a jelenlegi iskolaszervezetnek jobban megfelelő ötödik évfolyamon történő bevezetést javasoljuk, de ezt sem 1998-ban, hanem egy-két évvel később (azaz 1999-ben vagy 2000-ben), illetve egy kiérlelt alapvizsga- és érettségi követelményrendszer elkészülte után. Ez a részleges késleltetés lehetővé tenné, hogy például a nyolcosztályos gimnáziumok is immár a végső kimenetet szabályzó vizsgarendszer ismeretében megfontoltan alkothassák meg, illetve választhassák ki a pedagógiai programjuk részét képező helyi tanterveket.

2. Elfogadhatatlannak tartjuk azt az alacsony tantárgyi óraszámot, amelyet magyar nyelv és irodalomból a 7–10. évfolyamon a Nemzeti Alaptanterv javasol. A hetedik–nyolcadik évfolyamon előírt óraszámok és a tanterv által megfogalmazott új ismeret- és képességterületek között (pl. beszédtechnika, kommunikációs nevelés) feloldhatatlan ellentmondás feszül. A korábbiaknál kevesebb órában több követelmény teljesítésére kellene diákjainkat felkészíteni.

3. Még az alaptanterv bevezetése előtt elengedhetetlennek tartjuk a NAT Magyar

nyelv és irodalom fejezetének részleges korrekcióját. A jelenlegi műlistát olyan műlistával kell felcserélni, amely bizonyos pontokon nagyobb szabadságot biztosít a programkészítőknek és tanároknak, az egyértelműen kötelező művek listáját némileg szűkíti, ugyanakkor ismét bevezeti a kötelezően választható művek körét. Ily módon elérhető, hogy a jelenleg esetlegesen tűnő kötelezően előírt alkotások (pl. *A tamburás öregúr*, *a Messze, messze...*, *A Dunánál* vagy a *Karóval jöttél...*) helyett, illetve mellett több – egyaránt a nemzeti irodalmi kánon részét képező – mű szerepeljen. Így a kánon további szűkítése nélkül kaphatnának nagyobb mozgásszabadságot a magyartanárok.

Bizonyos műveknek a Nemzeti Alaptanterv által megjelölt időszakazon belül előírt tanítása figyelmen kívül hagyja az életkori sajátosságokat (például *Júlia szép leány* a hatodik évfolyam végéig, *Az eltévedt lovas* és *A Dunánál* a tizedik évfolyam végéig). Ezért is szükséges több kötelezően választható mű feltüntetése. Másrészt célszerű lenne a hatodik évfolyam után nem kötni szakaszhatárokhoz a kötelező műveket, mivel a jelenlegi megkötés feleslegesen korlátozza az egyes tanítási programok fejlesztési logikájának kibontakozását.

A Nemzeti Alaptanterv korrigált változata – a jelenlegitől eltérően – adja meg három kategóriában a minden tanítási programban szerepeltetendő műveket:

1. A kötelező művek: pl. János vitéz, Toldi, Himnusz, Szózat, Bánk bán stb.

2. Kötelezően választható meghatározott számú mű egy szerzőtől, illetve a szerző egy-egy korszakából, műcsoportjából: pl. József Attilától a NAT-ban szereplő *Karóval jöttél...* mellett alternatívaként szerepeljen a *Talán eltűnök hirtelen...*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat...*, a *Bukj föl az árból...* és az *Íme hát megleltem hazámat*.

3. Egy adott szerző, illetve művelődéstörténeti korszak kötelezően előírt számú, de közelebről meg nem határozott műve.

4. Jelenleg – főképp az érettségit adó középiskolában – tisztázatlannak látjuk az alapvizsga funkcióját.

5. A helyi tantervek elkészítésének határidejét – az első pontban megfogalmazottaknak megfelelően – módosítani kell. A Nemzeti Alaptantervre épülő helyi tantervek, tantervminták készítésében a minisztérium által felkért központi tantervműhelyek megbízását és működtetését is elengedhetetlennek tartjuk. Nem elfogadható, hogy országos intézmények – mint például az Országos Közoktatási Intézet – csupán megrendelőként vegyenek részt a tantervkészítés folyamatában.

A helyi tanterv elkészítése nem lehet a pedagógusok munkaköri kötelessége. A helyi tanterv készítésére vállalkozó pedagógusoktól csak megfelelő anyagi ellenszolgáltatás, felkészítés és a munkára biztosított idő (pl. alkotói szabadság) mellett várható el valóban használható tantervek létrehozása. Az anyai és szellemi feltételeket és eszközöket értelemszerűen az MKM-nek és a helyi önkormányzatoknak kell biztosítani.

6. Az érettségi követelményrendszer országos szakmai vitája előtt kérjük, hogy a Művelődési és Közoktatási Minisztérium tegye világossá és egyértelművé a két vizsgaszint közötti viszony általános koncepcióját, s egyáltalában a kétszintű vizsga általános keretfeltételeit. Kérjük továbbá, hogy tegyék egyértelművé a NAT és az érettségi követelményrendszer közötti viszonyt, illetve a 11–12. évfolyam funkciójáról és szabályozásáról kialakított elveket. Ezek nélkül az előzetes keretmeghatározások nélkül ugyanis nem lehet átgondolt és felelős társadalmi-szakmai vitát folytatni a magyar nyelv és irodalom érettségi vizsgakövetelményeiről sem.

Budapest, 1997. március 8.

Konferencia az alapműveltségi vizsgáról

Ajánlás

A Budapesti Általános Iskolai Igazgatók Kollégiuma Budapesti Pedagógusok Szakmai Szervezete, Keresztény Pedagó-

gus Társaság, Kollégiumi Szakmai és Érdekvédelmi Szövetség, MKE Könyvtáros-tanári Szervezet, Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete, Magyarországi Pedagógus Szaktanácsadók Egyesülete, valamint a Történelemtanárok Egylete által rendezett Konferencia egyetért az alábbiakban:

1. A NAT és a helyi tantervek mellett szükséges a többszintű kimeneti szabályozás.

2. Ne az alapműveltségi vizsga szabályozza az iskolaszervezetet. A kialakítandó többszintű vizsgarendszer vegye figyelembe a jelenlegi iskolaszervezetet.

3. Megfontolandó, összefüggésrendszerben megvizsgálandó, hogy a 8. évfolyam végén a korosztályi sajátosságokat is figyelembe véve, a NAT követelményei alapján országosan egységes mérés vagy záróvizsga legyen.

4. A 10. évfolyamot követő alapműveltségi vizsga a tankötelezettség teljesítésekor a közoktatási rendszerből kilépők, a szakmát tanulók részére a legfontosabb.

5. A vizsgakövetelmények a NAT teljes követelményére épüljenek; a továbbhaladás feltétele a minimum követelmény teljesítése. Legyen lehetőség a helyi követelmények megjelenítésére, értékelésre is.

6. Az alapműveltségi vizsga részletes követelményei kerüljenek kipróbálásra. Legyen mód a visszajelzésre és korrigálásra.

7. Az alapműveltségi vizsga tárgyi, személyi és technikai feltételeit központilag kell biztosítani.

8. Az alapműveltségi vizsga a vizsgázónak ne jelentsen nagyobb megterhelést, mint az érettségi vizsga.

9. Az alapműveltségi vizsgán a képességek mérésére és a közös követelmények értékelésére essék a hangsúly.

10. Az alapműveltségi vizsga első ismétlése is ingyenes legyen.

11. Meg kell vizsgálni a speciális szükségletű gyerekek és az alapműveltségi vizsga viszonyát. Úgy kell megszervezni a vizsgát, hogy (pl.: megfelelő szakember, szükséges eszközök használata révén) e diákok is teljesíthessék a követelményeket.

Budapest, 1997. március 9.

A Konferencia résztvevői

TKM az iskolákért

Hivatkozva a Nemzeti Alaptantervben az oktatás tartalmi és technikai feltételeit tartalmazó utasításra, a TKM Egyesület felhívja a tankönyvírók szíves figyelmét a következőkre:

A NAT-ban „Hon és népismeret” követelményei között kiemelt feladatként szerepel a következő:

„...minden tanuló ismerje meg néplünk kulturális örökségének jellemző sajátosságait, nemzeti kultúránk nagymúltú értékeit.”

A tanulás módszere és technikáinak fontos színtere és eszköze az *iskolai könyvtár*.

A közel 20 éve nagy népszerűségek örvendő Tájak-Korok-Múzeumok közművelődési mozgalom – konzultálva a mozgalomba bekapcsolódott pedagógusokkal – nemcsak a tanórán kívüli oktatást segíti. Játékos országjáró módszere, a megismerés személyes élménye – amelyet kiegészít a gyűjtés szenvedélye – felkelti a tanulók érdeklődését az elmélyültebb ismeretszerzésre, tehát közvetlenül is segíti a pedagógus munkáját. Kidolgozott és bevezetett játérendszerét az általános iskoláknak ajánlják.

Az egyesület kiadásában megjelenő TKM Kiskönyvtári füzetek – egyre szépülő kivitelben – bemutatják az ország kulturális értékeit, a műemlékek, természetvédelmi területek, múzeumi kiállítások rövid, szakszerű leírásával. A tantárgyakhoz kapcsolódva (pl. történelem, művészettörténet, biológia stb.) pedagógusoknak, tanulóknak az általuk választott téma, tájegység anyagának a kiválasztásában, a kiskönyvtári katalógus témák szerinti bontása ad segítséget. Az eddig megjelent 539 féle kiskönyvtári füzetből idegen nyelven német és angol, esetenként francia és olasz nyelvű füzeteket is megjelentettek. Az oktatást segítené, ha az iskolai könyvtárakban e széles ismereteket nyújtó füzet sorozat, mind a pedagógusok, mind a tanulók részére hozzáférhető lenne.

Oktatókutatók már készítették a TKM mozgalom és kiadványai valamint az iskola kapcsolata tárgyában elemzéseket, amelyet kívánságukra rendelkezésükre bocsát

a TKM Egyesület. Részletes ajánlásokkal mindenkor készséggel szolgálnak.

A Pont Kiadó új kötete

Marie-France Botte Jean-Paul Mari közreműködésével írta az *Egy gyermek ára* című könyvet, mely a *Gyermekevédelmi kiskönyvtár* című sorozatban jelent meg.

„Bevallom, nem akartam megírni ezt a könyvet. Újra átélni a mindennapokat, a bangkoki éjszakákat, felidézni a gyermekek sérüléseit és nyomorúságát, a bordélytulajdonosok brutalitását, a pedofilnek nyugodt cinizmusát, a kínai maffia fenyegetéseit... A borzalmat, az erőszakot, a félelmet. Nem, nem akartam még egyszer leszállni a pokolba. Mégis megettetem, mert nem tudom elfelejteni Lao, Sonta és Patchara, a három kislány tekintetét, három gyermekét a sokezer közül, aki elraboltak, bezártak, megverték és megerőszakoltak Bangkok nyilvánosházaiban.

Ma Sonta és Patchara halott, mindketten az AIDS áldozatai, Lao kétségbeesetten küzd az egyre jobban elhatalmasodó kór ellen.

Ha nem beszélnék róluk, ha semmit sem mondanék arról, amit tudok, az olyan lenne, mintha az emléküket is veszni hagynám” – írja Marie-France Botte megrázó könyvében.

Mi az az APNE?

A címben megfogalmazott kérdést tették fel számunkra nyáron egyik szakmai rendezvényünkön. A válasz lehetne egyszerűen és tömören a mozaik szó kifejtése: *Alkotó Pedagógusok és Nevelőintézmények Egyesülete*. A rövidítésben szereplő szavak közül azonban az „Alkotó” és az „Egyesület” egyéni interpretációtól függően más-más tartalmat kaphat. Belső megközelítésből kezdjük talán az egyszerűbbel, az „Egyesület”-tel. Szervezetünk egyesület-

ként rövid múltra tekint vissza, hiszen 1995 januárjában történt a hivatalos bírósági bejegyzése. Működését azonban közel másfél évtizedes közös munkálkodás előzte meg. Alkotó Pedagógusok és Intézmények Munkaközösségeként (APIM) a nyolcvanas évek elején kezdte meg tevékenységét. Az egyesület, de jogelődje is azokat az iskolákat, kollégiumokat, óvodákat, szakmai szolgáltató intézeteket fogja (fogta) össze, amelyek a megengedő törvényi szabályozás megjelenése előtt felismerték az intézményi önállóság, önfejlesztés szükségességét. Olyan nevelőket, akik képesek és készek voltak belső önvizsgálat elvégzésére, rendszerszemléletű gondolkodásra, folyamatos – a pedagógiai gyakorlat tapasztalatait, a neveléstudományok eredményeit felhasználva – megújulásra.

Egyesületünk regionális jelleggel működik. Tagságának zömét Hajdú, Szabolcs, Szolnok és Borsod megye intézményei alkotják. De vannak partnereink Baranya, Békés és Pest megyében is. Körünk – annak ellenére, hogy nem végzünk tagtoborzást – folyamatosan bővül. A 28 intézményi tag mellett egyéni tagjaink száma 12 fő. Az egyéni tagok zömmel a környezetünkben működő pedagógusképző intézményekben (KLTE, BGYTKF, KFRTF) neveléstudományi tanszékének oktatóiból kerülnek ki, de vannak közöttük olyan érdeklődő kollégák is, akik egyéni önképzésük folyamatos fejlesztése érdekében csatlakoztak csoportunkhoz. Nem tartoznak tagjaink közé, de jó munkakapcsolatban állnak egyesületünkkel a régióban működő iskolaszövetségek.

Talán mélyebb magyarázatra szorul az „Alkotó” jelző, hiszen az alkotás szó a köznapi megközelítés szerint valamilyen termék létrehozását, megteremtését jelenti. A pedagógiában ezzel analóg szellemi – publikációs – produktumok létrejöttére gondolunk általában a fogalom kapcsán.

Egyesületünk esetében mást és többet is jelent a nevünkben is első helyre kiemelt, talán megkülönböztetésre is alkalmas kifejezés. E címszó alatt azokat a mára már hagyományossá váló rendezvényeinket, tevékenységeinket fogtuk össze,

amelyek az évek során összefonódtak az egyesülettel.

Melyek ezek?

Szervezetünk munkáját a tanév rendjének megfelelően évi ütemezés szerint végzi. Az adott időintervallumra tervezett programjaink egy-egy kiemelt – az egyesület tagsága által javasolt és elfogadott – közoktatási, szakmai probléma köré csoportosulnak. Az 1996/97-es tanévben a gyermeki jogok érvényesülésével, a tanulói önkormányzás jelenlegi helyzetével, a benne rejlő lehetőségekkel foglalkozunk. (Aktualitását az időközben megjelent Közoktatási Törvény módosítása is alátámasztotta.)

Rendezvényeink legegyszerűbb formája az ún. „Szakmai Nap”, amely lehetőséget ad egy-egy intézmény legeredményesebb tevékenységterületének bemutatására, az oda látogatóknak pedig alternatívák megismerésére, adaptációjára. Rangosabb eseménynek számítanak az „Iskolakonferenciák”, amelyeket évente két alkalommal szervezünk meg. Ez évben különös hangsúlyt kapott (illetve kap) ez a rendezvényünk, hiszen a XIX. Iskolakonferenciának (először egyesületünk történetében) a határon túli magyar pedagógus kollégáink Kárpátalján, Beregszászban adtak helyet, Kárpátaljai Első Nemzetközi Iskolakonferencia néven 1996. októberében.

A XX. Iskolakonferencia a kerek évforduló jegyében Miskolcon kerül megrendezésre, ahol az egyesület a konferenciák írásos történeti összegzésére is készül. Ez évben színesíti összejöveteleinket, hogy a téma fontossága miatt vezetőkn, pedagógusokon túl a gyermekképviselek is meghívást kapnak.

A nagy rendezvényeink során csak a kronológiai sorrend miatt került utolsó helyre a „Nyári Pedagógiai Tábor”, amelyet 1996. nyarán Szolnokon immár VI. alkalommal rendeztünk meg. A nyári összejövetel elsődleges célja a vezetők és pedagógusok felkészítése és felkészülése az elkövetkező tanév fő feladataira. Együttgondolkodás, tapasztalatcsere aktuális tennivalóinkról. (Nyári témánk volt: A NAT integratív műveltségblokkjainak megjelenése a helyi tantervekben.)

Pedagógiai táboraink sajátosságát azonban közel sem az együttgondolkodás adja. Büszkék vagyunk arra, hogy az egyre nehezedő gazdasági körülmények, sikertelen pályázatok ellenére is fel tudjuk vállalni a határon túlról (Szlovákia, Kárpátalja, Erdély) érkező kollegáink táborunkba történő fogadását, ellátását.

Az itt alakuló, formálódó kapcsolatokról, gondjainkról, problémáinkról szól a hamarosan megjelenő „Kiáltás és kézfogás” című kiadványunk.

E három hagyományos rendezvény mellett az 1995/96-os tanévben indítottuk el és ez évben is folytatjuk az ún. „Műhelybeszélgetések” című sorozatunkat. A hat témában, hat helyszínen folytatott szakmai konzultációk irányítói, egyetemi, főiskolai tanárok, elméletben jártas nevelők, pedagógusok. Ezek a fórumok nyitottak, az egyesület iskolánkívül változó összetételben és arányban részt vesznek a házigazda intézmény vonzáskörzetében működő más intézmények is.

A fenti rendezvények is hozzájárultak ahhoz, hogy mára rendszeressé vált egymás intézményeinek spontán látogatása.

Ez évben további terveink között szerepel egy olyan „Regionális Konferencia” megrendezése, amely elsősorban az egyesület talajából táplálkozó és kialakuló szellemi termékek bemutatását, közzétételét lenne hivatott betölteni. Az innovációs források feltárása és bemutatása (Fórum '97) legjobb hagyományainkat gazdagíthatja.

Az „Alkotó” jelző természetesen bennünket is kötelez publikációs tevékenységre, kiadványok megjelentetésére. Számunkra legfontosabbak az ún. „APNE-füzetek”, amelyek elsődlegesen belső terjesztésűek és a rendezvényeinken elhangzott előadások, vagy belső vizsgálódásokra épülő tanulmányok összességük.

Ebben az évben először jelentünk meg a „külső piacon” is egy olyan kiadvánnyal, amely az egyesület öt igazgató tagjának – a saját intézményében sikeresnek bizonyult – vezetői pályázatát teszi közzé, az Új Inst-

raktor Pedagógiai Vezetőknek sorozatban. Az eddigi érdeklődés arra ösztönöz bennünket, hogy más publikációs munkánkat is felkínáljuk a szakma számára.

Belső alkotásnak minősíthető az is, hogy intézményeink többsége, már 8–10 évvel ezelőtt megkezdte pedagógiai programjának összeállítását, közzétételét. Ezek egyesületi szintű elemzése, feldolgozása gazdag tapasztalatot nyújtott a mára általánossá váló programalkotáshoz.

Az önfejlesztő munka eredményességét igazolják azok a helyi tantervek, foglalkozási tervek, amelyekkel óvodáink, iskoláink egy része dolgozik, melyeket egyesületen kívüli intézmények is adaptáltak. A KÖFA, KOMA és egyéb alapítványok által kiírt pályázatokon való sikeres szereplések is a színvonalas egyesületi munka talajáról táplálkoztak.

Külön öröm számunkra, hogy pedagógusaink ott vannak megyei, országos pedagógiai tanácskozások előadói között, csakúgy mint az APNE rendezvényein.

Az egyesületet hét fős vezetőség irányítja. Elnöke: *Petrikás Árpád* nyugalmazott egyetemi tanár. Székhelye és levelezési címe: Alkotó Pedagógusok és Nevelőintézmények Egyesülete 4090 Polgár, Zólyom út 14. tel: 06/52/391-440.

Legmagasabb döntési fóruma a taggyűlés.

Működésünkhöz az anyagi háttérrel az intézményi és az egyéni tagdíjak adják. Bevételünket eddig két ízben pályázat útján is sikerült gyarapítani.

A mozaikszó értelmezéséből a pedagógus és a nevelőintézmény megnevezés aligha hiszem, hogy bárki számára is magyarázatra szorulna. Ha igen, azoknak idézem az egyesület tagjainak a címben feltett kérdésére adott válaszaiból a következő kivonatot: „Az APNE együttműködő intézmények – melyek önként csatlakoztak egymáshoz – újító, másként gondolkodó pedagógusok gyülekezete, akik keresik az önmaguk által megfogalmazott kérdésre a választ. Baráti, pedagógiai műhely.”

Kovács Istvánné

Én láttam az üstököszt. Ez a mondat persze, főleg énnel kezdve, nem jelent semmit. Az üstököszt ugyanis sokan látták, állítólag hosszú sorok álltak a nagy távcsövekre várva, nyilván a csillagászok eszméletlen mennyiségű fényképet is készítettek róla. A lángos csillagról. Azért én mégis arra vagyok a legbüszkébb, hogy *én* láttam. Oly korban éltem, én, amikor az üstököszt *lehetett* látni. Mert vannak olyan korszakok, amikor nem lehet üstököszt látni. Mondhatni, a legtöbb korszak ilyen. Üstöktelen. Márpedig, ha belegondolok, hogy Krisztus születésekor is éppen egy üstökös nyargalt át a magas boltozaton, alighanem kiválasztott időszaknak gondolhatom ezt a mostanit. Hogy miben kiválasztott persze, azt ne firtassuk. Van, kiválasztva lett, hiszen üstökös szállt el fölötte. Na, erről a szállásról azért beszélhetnénk! Ókalmét egy balassagyarmati kiállítás megnyitójáról hazafelé tartva pillantottam meg. Ott volt az ég alján. Kissé haloványabban, mint képzeltem, csóvája sem volt valami fényes és nagy. Amolyan, vértelen kis üstökösnek látszott. Olyan magyar üstökösnek. És ami a legzavaróbb volt benne, hogy állt. Nem száguldott méltósággal, nem döcögött öreges fölénnyel, állt, vagy állni látszott, ami mindegy, mert nem mozdult, csak ott dekkolt az ég alján csóvástól. Azért csak néztem, rátapadva az ablak üvegére, bámultam egész Kecskemétiig. Akkor elvesztettem a szemem elől, az üstököszt lenyelte a híros város.

Húsvétkor aztán ismét látszott, Cegléden, az anyósom kertjében ácsorogtam az éjszakai film bámulása helyett, és néztem. Volt már fénye, üstöke, méltósága is. Lehet, az ünnep miatt. Meg, hogy a feltámadás is születés. Akárhogyan is, de születés. Nem tagadhatom, misztikus hangulatok bolyongtak bennem, s már nem tudtam kiszabadulni a hatása alól. Elképzeltem eleinket, magyarokat de főleg nem őket, címer és fajta nélküli régieket, akik hozzám hasonló mohó és értelmezetlen ámulással bámulták a különös csillagot. Nos, most éreztem igazán, hogy az üstökössel valaki lettem. Ha eddig nem voltam volna.

Mondom a diákoknak, gyermekeim, látták-e az üstököszt. Csönd, de nem a restelkedés, s főleg nem a csodálkozás csöndje. Az érdektelenségé. Mesélem nekik, hogy üstökös, meg jászol, meg csóva, meg lángos csillag. Lapozgatások, álérdeklődés. Szégyen az enyém. Mi a fene lehet?

Aztán rájövök. Ezek a gyerekek már más világban nőttek fel. Olyan médiavilágban, ahol az üstökös nem túl nagy etvasz. A videofilmekkel és a tévécsatornákkal, műholdról belőtt adagokkal a világegyetemet járták már be, leszálltak a holdra, idegen bolygók lakóival harcoltak, megjárták a tenger mélyét, de leginkább mindenütt verekedtek egyetkettőt, keféltek és raboltak, nagy dohányokat akasztottak le és hatalmas autókön, úrkompokon, tenger- és űrjárókon száguldottak tova.

Nem az volt volna tehát a baj, hogy nem érdekelte őket, hanem inkább az, hogy nem tudták értelmezni, hogy mit jelent az, hogy igazi. Hogy az égen van – a mi saját kis szaros egünkön. Nem tudták értelmezni, hogy különbség van a képernyők festettkék ege, és mindennapjaink sokkal fakóbb kék ege között, hogy a csillagok nem festve vannak éjjelente fölöttünk, hogy úgy is lehet nézni az eget, hogy nem jön le onnan semmi, hogy nem megy fel oda senki – hogy nem történik vele, benne, belőle semmi. Nincs *akció*, ami pedig értelmet adhatna ennek az egész mifeneének.

...veri az ablakot a fekete zászló. Egy gyermeklány meghalt, közöttünk járt, velünk üldögélt, felelt és kettéseket is kapott – nem bírta a szíve ezt a világot. Ülnek a diákok a fekete zászló árnyékában, de nem látszanak sem megrendülni, sem ijedni. Minden megy, mint ahogy menni szokott. Ady utolsó korszaka, halottak élén és ember az embertelenségben – pizmogás, némi tünődés, érdeklődés is. Megrendülés nélkül. S a fölismerés bennem a katedrán: ezeknek a gyerekeknek már a halált is konzervben közvetítette ez a kor, annyira megszokták a filmekben naponta többször, sokszor látott és átélhetetlen halált, hogy képtelenek értelmezni azt a nagyon is valósnak elfogadható tény, hogy valaki, valaki közülük, meghalt.

Isten veled, drága és ártatlan gyermek, a világ megy tovább – vagy megállt valahol, ahol te már nem vagy. Ahol már üstökösök sincsenek. Mi vagyunk, vagy talán már mi sem, csak egy sohasem üres képernyő villózik tovább, tovább a helyünkön...

Zalán

Következő számaink tartalmából:*Peter Michalovič:*

Ismétlés és innováció: az azonosság és az ellentét
esztétikája között

Fábián László:

Teremtő esélytelenség avagy a mániákus természetrajza

Olasz Sándor:

A regény metamorfózisa századunk első felében

Bérczes László:

Mindig van másik

Bajmóczy Péter–Csíkos Csaba:

Európai országok népszerűsége egyetemi hallgatók
körében

Jobbágy Mária–Takács Péter:

„Az a közös bennük, hogy mások vagyunk”

Komlóssy Ákos:

Tanyai iskolák, tanyai tanítók

Horváth Pál:

Vallásismeret mint tantárgy

*Körmendy Kinga***Kodikológia és művelődéstörténet**

Az olvasás, az információszerzés módjának, az információhordozó formájának változását nem korunk embere éli át először a történelem folyamán.

*Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa***A szövegtani kutatás diszciplináris környezete**

Mielőtt a Beszélgetés e második részének címében megjelölt témák tárgyalását elkezdenénk, a 'szövegtan' szakkifejezés használatához fűzünk néhány megjegyzést.

*Nagy József***Személyiségfejlődés és nevelés**

Ha a nevelés feladata a személyiségfejlődés segítése, ennek eredményessége nagymértékben attól függ, hogy mennyire ismerjük a segítő fejlődést, annak alapvető jellemzőit, de az is kérdés, hogy mit tekintünk személyiségnek, fejlődésnek. Ugyanis a személyiségelméletek osztódással szaporodnak. Jelenleg száz körül van a számon tartható elméletek száma. És a történetnek nem látszik a vége: újabb és újabb elméletek születése várható.

*Vastagh Zoltán***Facilitátorok és mentorok**

A tanárképzéssel foglalkozó szakemberek európai szervezete (ATEE) 1996-ban Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartotta soros tanácskozását. (1) Az ennek anyagát Kotschy Beáta szerkesztésében összefoglaló, A tanár szerepe és a tanárképzés című kötet a rendezvény négy témakörét mutatja be. Ezek: A tanár szerepének változásai mint a társadalmi változások tükré; Képesítési követelmények, a tanárképzés tanterve és megszervezése; A tanárképzéssel kapcsolatos kutatások; A mentor szerepe, mentorképzés. A külföldi és hazai előadásokat (nemzeti referátumokat) egyaránt tartalmazó kiadványból ezúttal néhány – hazai gondjaink megoldását illetően jelentős – kérdést emelünk ki.

*Jákfalvi Magdolna***Egy színház a világ**

A színházelmélet a színház és a rendszerbe írható rejtélyek iránt rajongók praktikus segédeszköze: kortársi vonulata nem más, mint a jelenségek megértését az elnevezéssel segíteni szándékozó gyűjtemény. Ebben a leíró tudományos közegben az utolsó évtized kísérleti színháza – hogy beszélni lehessen róla – az interkulturalitás próbanevet kapta.